

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BÁNYÁSZ ANNA
BENEDEK ISTVÁN
BIRÓ A. ZOLTÁN
BODÓ JULIANNA
JAKAB JUDIT
KESZEG ANNA
KOVÁCS ESZTER
KOVÁCS JUDIT-TÜNDE
OLÁH SÁNDOR
SARÁNY ORSOLYA
SÁROSI-BLÁGA ÁGNES
SEBESTYÉN KINGA
SZÉKELY KINGA
KATALIN
SZÖLLŐSI TAMÁS
SZÁSZ
MÁRIA-MAGDOLNA

10

INFORMÁLIS VIDÉK

III. FOLYAM
2022.
OKTÓBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIII/10. • 2022. OKTÓBER

TARTALOM

BIRÓ A. ZOLTÁN • Informális stratégiák vidéki térségben	3
KOVÁCS ESZTER • Megközelítések az informalitás vizsgálatához	10
BODÓ JULIANNA • Az informális gyakorlatok szerepe a székelyföldi szimbolikus térhasználatban	24
OLÁH SÁNDOR • „Sok vitával járt a földek visszaszolgáltatása”	37
SÁROSI-BLÁGA ÁGNES • Egy új vállalkozási modell jelei? Székelyföldi agrárvállalkozások kiépítési folyamata	49
SZÉKELY KINGA KATALIN • Informális megoldások vidéki turisztikai szereplők gyakorlatában	57
JAKAB JUDIT • Informális megoldások a roma gyerekeket oktató pedagógusok iskolai gyakorlatában	68
BIRÓ A. ZOLTÁN – KOVÁCS JUDIT-TÜNDE • Informális tudásszerzés agrártermelők körében	79
SZÁSZ MÁRIA-MAGDOLNA • „Felhívom, ha bajom van...” Informális kapcsolatok a szülők iskolához való viszonyulásában rurális környezetben	87
SARÁNY ORSOLYA • Vidék, média, nyilvánosság	96

■ KÖZELKÉP

BENEDEK ISTVÁN – SZÖLLŐSI TAMÁS • A turisztikai alkalmazások szerepe a desztinációk márkakommunikációjában 106

■ TÉKA

SEBESTYÉN KINGA • Pszichológián innen, irodalmon túl (*Sasszé*) 115

KESZEG ANNA • Az egyetemi előadások igézete 119

ABSTRACTS 123

■ KÉP

BÁNYÁSZ ANNA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, MOL Románia, a bukaresti Kulturális Minisztérium és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

BIRÓ A. ZOLTÁN

INFORMÁLIS STRATÉGIÁK VIDÉKI TÉRSÉGBEN

Formális és informális vonzásában

■ A társadalomtudományi elemzést végzők számára hasznos, sok eredményt hozó megközelítést kínálnak azok az eljárások amelyek azt vizsgálják, hogy egy-egy közösség, kisebbségi társadalom vagy vidéki térség helyzete vagy működése milyen mértékben felel meg a hivatalosnak, normatívnak, általánosan elfogadottnak tekintett kereteknek, szabályoknak, eljárásoknak, mutatóknak, vagy mennyire tér el azoktól. Az így formálódó helyzetkép – például egy vidéki, periferikus jellegű térségi társadalom esetében – meggyőzően, adatszerűen mutatja be a vidéki társadalomnak a fejlett térségekhez viszonyított lemaradását, a hiányokat, az igényeket, nem utolsósorban ezek a társadalomismereti anyagok a fejlesztéspolitikai tervezés kiindulópontjaként is szolgálnak.

Milyen képet kapunk a társadalom működéséről abban az esetben, ha megváltoztatjuk az elemzés nézőpontját, és azt vizsgáljuk, hogy a vidéki térségben élők vagy maga a vidéki társadalom egésze miként viszonyul a számára adott, külsőnek, hivatalosnak tekintett keretekhez, szabályokhoz, elvárásokhoz? Milyen mértékig és milyen módon fogadják vagy nem fogadják el ezeket a kereteket és szabályokat? Mikor, miért, milyen módon és milyen mértékig azonosulnak velük? Eltűrik, megvetik, megke-
rülük ezeket, vagy pedig formálisan eljátsszák a keretek és szabályok elfogadását, de közben saját körben kinevetik, lefokozzák, megszegik

**„...a formális és az
informális világ
gyakorlatilag naponta
ütközik egymással...”**

azokat, és a formális azonosulás játszmái mögött saját kereteket és szabályokat próbálnak alkotni a maguk számára, így alkotva és működtetve egy informális saját világot, amely a formális világ ellenében vagy azzal párhuzamosan a mindennapi egyéni és közösségi életvezetést legalább annyira meghatározza – esetenként talán még nagyobb mértékben – mint a formális keretek?

A formális keretek (jogsabályok, adminisztratív keretek, ideológiák, általános elfogadott normák és értékek stb.) a mindennapi egyéni és közösségi életvezetésünket keretezik, gondolkodásunkat irányítják, cselekvéseinket szabályozzák. Ezek időnkénti kisebb-nagyobb megszegése mindennapi egyéni életvezetésünk része. Nem kevés esetben a hiány, a gyakorlati hasznosság kényszeríti ki, hogy a szabályoktól eltérő megoldásokhoz folyamodunk, de az is gyakran tapasztalható, hogy az informális megoldás az egyéni siker, a társadalmi presztízs, az egyéni kreativitás és önmegvalósítás hordozója. Mi a helyzet abban az esetben, ha nem az egyén hanem egy kisebb-nagyobb közösség érzi/tudja úgy, hogy a számára adott hivatalos keretek és szabályok kisebb vagy nagyobb része nem a közösség érdekeit szolgálja, és közösségi léptékben, hallgatolagos vagy nyíltan megfogalmazott közösségi konszenzus alapján negligálja azokat, vagy fordul saját érdeket szolgáló informális eljárásokhoz? Ez utóbbiak köre – tartalmát, megjelenési módját, társadalmi szerepét illetően – sokféle lehet, és az sem mellékes, hogy a közösségi háttér a sok egyéni informális megoldást becsatornázza, legitimálja, a hivatalos keretektől és szabályoktól való eltérés gyakorlása közösségi léptékben társadalmi normává válik. Az adminisztratív ügyintézés kereteinek megkerülésétől a szimbolikus események kreatív világáig számtalan mód kínálkozik arra, hogy a közösségi háttér felmentést, támogatást adjon az olyan eljárásoknak, amelyek egyfelől szabályszegésnek, másfelől közösségi önmegvalósításnak mutatkoznak.

Az informalitás témakörét ismertető Danyi Gábor és Vígvári András¹ szerzőpáros alapos, áttekintő jellegű tanulmánya egész sor olyan megközelítést ismeret, amelyek a témakör részletesebb vizsgálatához kiindulópontokat kínálnak. Az informalitás kutatásának kiinduló kérdése azzal kapcsolatos, hogy megragadható-e, leírható-e az az „instrumentális és pragmatikus mindennapi viszony”,² amelyet egy társadalmi csoport, közösség alakít ki és tart fenn egy számára adott, külsőnek és különállónak tekintett kerettel, szabályrendszerrel kapcsolatban. Ezt a viszonyt tudások, magatartások, értékek, hitek és nem utolsósorban ezeket naponta kifejező cselekvések hordozzák sokféle formában, a nyílt vagy rejtett szembenállástól a kreatív önmegvalósításon, a túlélési módozatok megtalálásán és a pragmatikus ügyéntézésen át a külső/felső keretekkel és szabályokkal való azonosulást megjátszó szerepekig. Az informalitás sokszínű társadalmi jelenség, mondják a témakör kutatói, és ebben a kijelentésben az is benne van, hogy a mindennapi gyakorlatban a formális és informális alkotóelemek összekapcsolódnak, komplementer módon kiegészítik egymást. Jellemző példa erre az informális munkavégzés, amely sok esetben fontosabb, mint a bérmunka, vagy akár a megélhetés kényszerű részévé válik. Az informális stratégiák szerepe időként fölértékelődik, más időszakokban csökken, egyes esetekben a társadalmi ellenállás formáját öltheti, más esetben a sikeres alkalmazkodás esélyét kínálja. Sokkal több mint szabályszegés, hiszen a hivatalostól eltérő megoldás a problémamegoldás, a siker, a kreativitás, a személyes adottságok érvényesítésének társadalmi normaként működő eljárása is lehet. Függetlenül attól, hogy az informális stratégiák milyen mértékben kidolgozottak, minden esetben jellemző rájuk a

barkácsolás abban az értelemben, hogy az informális eljárás kidolgozója/alkalmazója abból az eszköztárból dolgozik, ami a közvetlen környezetében rendelkezésre áll. Mindez együttesen azt jelzi, hogy az informális eljárások háttérben társadalmi örökség van, és az informalitás működése a társadalmi tanulás és a társadalmi tudás inherens része. Az informalitás társadalomformáló erejét jelzi Jerzy Kochanowski³ megjegyzése, aki lengyelországi kutatásokra hivatkozva hangsúlyozza, hogy az állampolgárok nagy része elsősorban a családjával, a hozzá közelálló társadalmi csoporttal azonosul, csak ezt követően a nemzettel, és legvégül az állammal.

Hogyan működik egy olyan társadalom, amely egyrészt vidéki jellegénél és társadalomtörténeti hagyományainál fogva az azonosulások terén a rokon, területi alapú hálózatoknak, illetve a lokalitásnak ad prioritást, másrészt etnikai kisebbségi helyzete folytán többszörösen kitett helyzetben van, már ami a külsőnek és különállónak tekintett keretekhez és szabályokhoz való kötelező viszonyulást illeti? Hogyan viszonyul a formális keretekhez a vidéki világ, amely a központoktól való távolság, a periferikus helyzet, a kisebb-nagyobb fokú mellőzöttsége okán vagy saját identifikációs igénye alapján nem csupán lehetségesnek, hanem sok esetben egyenesen indokoltnak, jogosnak tartja a saját világ, a saját érdek szerinti cselekvéseket akkor is, ha azok nyíltan vagy burkoltan szembenemennek a formális, hivatalos, szabályos megoldásokkal? Mennyire fontosak azok a társadalomtörténeti tapasztalatok, amelyek évszázadok során, az időnként változó külső/felső keretekhez és szabályokhoz való viszonyulás eredményeként nem csupán tacit tudás formájában szűrődtek le, hanem kulturális minták formájában továbbadtak habitusok formájában is? Megérhető-e, értelmezhető-e egy ilyen vidéki társadalom mai működése az informalitás sokszínű jelenségének feltárása, elemzése nélkül?

Összeállításunk a fentiekben jelzett instrumentális és pragmatikus viszony elemzésével foglalkozik a székelyföldi térségben folytatott kutatások alapján. Az egyes tanulmányokban bemutatott leírások, példák csupán plasztikus illusztrációi az informalitás sokféle, a hétköznapi tudást és életvezetést át- meg- át- szövő sokszínű világának. Ami hasznosnak mutatkozó célkitűzés lehet az ilyen jellegű megközelítések számára: kísérlet arra vonatkozóan, hogy megragadjuk az informalitás társadalmi szerepét. Mi a szerepük a vidéki térség cselekvői számára? Miben áll a társadalmi hasznuk a cselekvők által kialakított társadalmi szerkezetek hatékony működtetése szempontjából? Miért magas a társadalmi értékük a hivatalos szabályokkal, keretekkel szemben?

Egy jellegzetes példa

■ B. A. története az 1970-es évek közepéhez kapcsolódik. Géplakatosként faluról ingázott a közeli kisváros élelmiszergépgyártó üzemébe. Híre ment a faluban, hogy „jó pénzért laskavágót” készít, olyan kézi húsdarálóhoz hasonló konyhai eszközt, amely a háziasszonyok számára kiváltja a vasárnapi húsleves készítéséhez szükséges, időigényes kézi tésztametélést. A laskavágó nem csupán megkönnyítette a munkát, hanem háztartási újítást, presztízst is jelentett azok számára, akiknek sikerült ilyen készíttetniük. B. A. számára sorozatban jöttek a felkérések. Minden bizonnyal olyan eszközt készített, amelyet láthatott valahol, de amelyet a kereskedelemben nem lehetett beszerezni. A laskavágókat egyéni barkácsolási mód formájában nyilván a munkahelyén, a gyárban, munkaidejében

készítette, ehhez otthon sem felszerelése, sem nyersanyaga nem volt. Nem ismeretes, hogy milyen alkut köthetett a munkahelyén a feletteseivel de több évig sikeresen kiszolgált a megrendelőit. Nem emelte az árat, nem gyártott többet, nem újított, pontosan lehetett tudni, hogy ha egy megrendelő föliratkozik a várólistára. akkor mikor számíthat a laskavágóra. A potenciális megrendelők nem közvetlenül keresték meg, hanem közvetítőkön keresztül (rokon, ismerős, akinek már készített laskavágót), így az egész ügylet egyfajta bizalmas jelleget öltött, és B. A. számára közösségi státust termelt.

A laskavágó-készítést, mint oly sok informális megoldást abban az időszakban, a hiány hívta életre. Ugyanakkor ez a megoldás jóval több mint a hiányhelyzet kezelése, jóval több, mint a szocialista vállalat erőforrásainak megcsapolása, jóval több, mint kényszerű alkalmazkodás, túlélésre való törekvés. Benne van a siker, az önmegvalósítás, a kreativitás, a barkácsolás, az identitásépítés, a hálózati szerveződés, az adott hivatali keretektől és szabályoktól eltérő kisvilágépítés gyakorlata is. Fontos elem a hivatali keretek által termelt korlát (a hiány), fontos elem a szabályszegés is (nem saját erőforrások saját célokra való hasznosítása), a szóban forgó társadalom működésének megértése szempontjából azonban az igazán fontos az a társadalmi magatartási minta, amely a fenti és a lenti világ interakciója nyomán kitermelődött, és társadalomműködési gyakorlatként egy bizonyos ideig tartóssá, közösségi szinten elfogadott és támogatott működési gyakorlattá vált. Abban a társadalmi kontextusban, amelyben külsőnek/felsőnek tekintett korlátok, törvények, hiányok szorították keretbe a mindennapi életvezetés normálisnak tartott működését, az informális stratégiák alkalmazása, a barkácsolt életvitel nem csupán gyakorlati megoldásokat hívott életre, hanem annak érzetét/tudatát is, hogy a külső/felső keretekhez viszonyítva „én is vagyok valaki”, „én is cselekvő alany vagyok”, „elértem én is valamit”.

Megközelítési lehetőségek

■ A külső/felső szigorú keretek felszámolódtak 1989 után, azonban az informális megoldások korántsem tűntek el, sőt a mindennapi tapasztalat szerint megsokasodtak. Sok jel mutat arra, hogy az informális megoldásokba a vidéki térség szereplői több energiát fektetnek, mint a formális megoldásokba. A privatizáció folyamata, a munkahelyszerzés, a külföldi vendégmunka, a hivatalokhoz és a hivatalos személyekhez való viszony, a jogszabályok és előírások kezelési módja, a tudásszerzés egyéni módozatainak fölértékelődése, a barkácsolás sokféle formájának előtérbe kerülése mind az informalitás társadalomformáló erejét jelzi. Az informális stratégiákból elég sok van, megnyilvánulási formájuk elég sokszínű ahhoz, hogy társadalomkutatóként ne tudjunk eltekinteni tőle. A székellyföldi, többségében rurális jellegű vidék társadalma – akár az 1989-es rendszerváltás előtti időszakot vizsgáljuk, akár az elmúlt három évtizedet – a közösségi magatartások szintjén is az informális stratégiák széles skáláját kínálja. A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében szervezett kutatási programok az informalitás több megjelenési módját is érintették, ritkább esetben ezzel a terminológiával, az esetek többségében a mindennapi életvezetés elemzésének részeként. A formális és az informális társadalmi nyilvánosság és ünneplési gyakorlat működésének és viszonyának elemzése, a két szféra közti „átjárási gyakorlatok” vizsgálata Bodó Julianna tanulmányaihoz kapcsolódik,⁴ a „fenti” és a „lenti” társadalom kapcsolatának vizsgálata, a hivatalos kereteken

belüli vagy attól eltérő kisvilágok építésének kutatása azonban – az informalitás kategóriájának explicit használata nélkül – több kutatási program tárgyát képezte⁵. Ebbe a körbe sorolható az 1989 előtt megjelent két tanulmánykötet (az első a folklorizmus jelenségével,⁶ a második a fiatalok életvezetési mintáival foglalkozott⁷), valamint a TETT kiadványaiban publikált több tucat kisebb elemzés⁸. Az utóbbi évtized kutatási anyagaiban a szimbolikus térhasználat,⁹ a külföldre irányuló munkamigráció,¹⁰ illetve a lokalitás működésének vizsgálata¹¹ jelentett keretet informális stratégiák bemutatására, de az informális eljárások elemzése a térségi agrárinnovációs folyamatok elemzésében is előtérbe került, különösen a vállalkozások társadalmi beágyazódását célzó vizsgálatokban¹². Csupán felsorolásszerűen jelezzük azokat a megközelítési módokat, amelyek ebben a vidéki térségben az informális stratégiák, illetve az azok nyomán termelődő közösségi jellegű kulturális patternek elemzési szempontjaira és lehetőségeire utalnak.

– Az 1989 előtti időszakban kialakult „átjárási gyakorlatok” tartósan tovább élnek a térségben, de most már a sajátjuk nevezett, kisebbségi hivatalos, intézményi keretekhez való viszonyulásban is gyakran megjelennek.

– A településszintű lokális szerkezetek (tulajdonformák, szerveződések, tevékenységi formák, magatartásbeli struktúrák, értékrendszerek) rehabilitációs folyamatai nagyon sok esetben jól láthatóan arra törekednek, hogy elkülönüljenek a felső/külső hivatalos struktúráktól, akár szembenállások, akár alternatív változatok kidolgozása révén.

– Tartósan tovább élnek a reciprocitás különböző formái is, legyen szó munkacseréről, ajándékozásról, a kölcsönös lekötelezettségek sokféle formájáról. Mindez nem csupán a hivatalosnak, normatívnak tekintett eljárások mellőzésével, hanem azok leértékelésével is jár.

– A közösségi jellegű identitásépítési folyamatok elsődleges terepe a lokalitás, de az etnikai, vallási tartalmakkal telített szimbolikus közösségi események nagyobb léptékben is az állami/hatalmi keretektől való elkülönülő gyakorlati formái.

– A korábbi évtizedek informális gyakorlatainak hatására utal az a típusú bar-kácsolás (a közvetlen környezetben rendelkezésre álló, saját eszközkészlet és tudás használata a kivitelezésben), amely fölértékeli a kézműves megoldásokat, a többféle kompetenciát, a megoldásban érvényre jutó egyediséget, a több lábbon állást, a holizmust, és amely végső soron a háztartások működésétől a vállalkozásokig, a civil szerveződésektől a sajátjuk tudott intézményekig szigetszerű működési modellekhez vezet.

– Az informalitás működésének új terepe a közösségi média, amely az új típusú hálózatosodás, illetve a közösségi tudás termelésének új lehetőségeit kínálja.

– Az informalitás jelentős társadalmi szerepére utal a tacit tudás fölértékelődése, ezzel párhuzamosan az intézményes tudásszerzés hivatalos formáinak (oktatási intézmények) fokozatos leértékelődése, a térségbe irányuló tudástranszfer folyamatokban az informális megoldások előnybe részesítése.

– Újszerű, egyelőre teljes mértékben mellőzött kutatási terepet kínál az a széles körű – részben tudatos, részben ösztönös – gyakorlat, amely a kisebbségi intézmények és szervezetek informális megoldásainak elleplezésére irányul.

– Az informalitás sajátos és érdekes terepét kínálják azok a megoldások, amelyek révén a térség szereplői antropomorfizálják, a maguk képére formálják –

akár cselekvések, akár nyelvi-szimbolikus manőverek révén – a térségbe vagy a térségre irányuló, külső/felső támogató jellegű beavatkozásokat (adomány, gazdasági beruházás, politikai vagy ideológiai transzfer, tudástranszfer, hivatalos szereplés). Ebben az esetben a térségi informális világ táplálkozik a formalitásból átfogalmazás, nyelvi birtoklás, szimbolikus felülkerekedés, eltávolítás, kigúnyolás révén, az eredmény a sajátnak érzett/tudott világ legitimitásának védelme.

Nyitott kérdések, elemzési módok

■ Milyen társadalom konstruálódik olyan térségben, amelyben – a társadalomtörténeti tapasztalat tanúsága szerint – a hatalmi struktúrák a térségi szereplők megítélése szerint tartósan „idegenek”, amelyben a formális és az informális világ gyakorlatilag naponta ütközik egymással? A két szint néha kiegészíti egymást, egyes esetekben párhuzamosan működnek egymás mellett, máskor oppozícióban vannak egymással. Az egymáshoz való viszony néha hangos és látványos eseményekben jut kifejezésre, máskor rejtett vagy éppen társadalmi tabu teszi láthatatlanná. Az informális stratégiák néha háttérbe szorulnak, de gyorsan tudnak aktivizálódni, amikor szükség van rájuk. Az informalitás társadalmi tudásra támaszkodik és működése révén újratermeli ezt a közösségi tudást. Ha tartós az informális stratégiáknak működési terepet kínáló társadalmi kontextus – és a vizsgált vidéki térség esetében ez tapasztalható – akkor nagy valószínűséggel az a helyzet áll elő, hogy az informális világ inkább a saját helyzet biztosításába, túlbiztosításába ruház be és kisebb mértékbe a változásba. A formális és az informális közti viszonyban a formális a nagyobb, az erősebb, az általánosabb, a hivatalos, a legitim, a szabályos, a keret. Arra törekszik, hogy átfogó folyamatokat generáljon, rendet tartson, terjeszkedjen, minél nagyobb térben általánossá váljon. Az informális a kicsi, a helyi, az alkalmi, az egyedi, a normától eltérő. Kiutakat keres, külső hatásokat mérsékel, véd, szigetel, konstruál. A két szint interakciója – amennyiben folyamatos – társadalmi mintázatokat hív életre és stabilizálja azokat. A két szint interakciója során termelődő, hosszabb-rövidebb ideig állandósuló mintázatok egy idő után – kisebb vagy nagyobb körben – társadalmi mintává, normává, értékévé válnak. Az informális stratégiák fontos társadalmi szerepe – az Alena V. Ledeneva szerkesztésében megjelent, több mint kétszáz térség informális stratégiáit bemutató enciklopédikus példátárat¹³ olvasva – aligha kérdőjelezhető meg. Természetesen az informális stratégiák leírása is fontos, már csak annak érdekében is, hogy a társadalom működésének ez a szintje is valamelyes legitimitást nyerjen, legalább részben megszabaduljon attól a gyanúsítástól, hogy az informalitás az szükségszerűen csak valami káros, törvénytelen, normaszegő eljárás lehet. Összeállításunkban egyfelől arra törekszünk, hogy példákat, szempontokat, módszereket ismertessünk az informális stratégiák megragadására vonatkozóan, másfelől pedig kísérleteket tegyünk azoknak a társadalmi mintázatoknak a leírására, amelyek a formális és az informális szint interakciója nyomán termelődnek, és amelyek egyfajta kulturális patternné válva ebben a vidéki térségben sok esetben eredményesen keretezik a mindennapi életvezetés gyakorlatát.

■ JEGYZETEK

1. Danyi Gábor – Vigvári András: *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*. Replika 110, 2019. 11–31. (A továbbiakban: Danyi–Vigvári 2019.)

2. Danyi-Vigvári 2019. 19.
3. Uo. 20.
4. Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana sorozat, MTA – Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004.; Bodó Julianna: *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében*. In Bodó Julianna (szerk.) Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.; Bodó Julianna: *Átjárás technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között*. In Bodó Julianna (szerk.) Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021. 59–96.
5. Ebbe a témakörben sorolható: Biró A. Zoltán – Biró Albin – Bodó Julianna – Gagy József – Oláh Sándor – Túros Endre: *Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993*. In Túros Endre (szerk.) Váلتozásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1995, 153–186.; Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagy József – Túros Endre: *Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében*. Antropológiai Műhely 1994/2.(5.), 81–94.; Biró A. Zoltán – Bodó Julianna: *A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról*. In Bodó Julianna (szerk.) Fényes tegnapi. Tanulmányok a szocializmus korszakáról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998, 195–210.; Biró A. Zoltán – Bodó Julianna: *Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban*. In Gagy József (szerk.) Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996, 15–44.; Bodó Julianna (szerk.) *ALMA – Access to the labour market*. Alutus Kiadó, Csíkszereda, 2004.
6. Biró A. Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1987.
7. Rostás Zoltán (szerk.): *Hát ide figyelj, édes fiam. Esszék az ifjúságkutatás köréből*. Albatrosz Kiadó, Bukarest, 1989.
8. Kondorosi Ferenc: *Kapcsolat – környezet – közösség. Csíkszeredai antropológiai írások*. Politika+Kultúra Alapítvány, Budapest, 1992.
9. Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térfoglalási eljárások*. In Bodó Julianna (szerk.) Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.; Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térhasználat változó szerepben*. Replika, 105. 2017, 147–161.
10. A munkamigráció kutatásával folyamatosan foglalkoztunk a KAM keretében, ebből a témához szorosabban kapcsolódik: Bodó Julianna: *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Scientia Humana, Budapest, 2008.; Bodó Julianna: *Labour Migration in the Seklerland after the Regime Change. A Review of an Anthropological Research Programme*. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses, 1/1, 2011, 108–118. ISSN 2248 0854 (online version). ISSN 2069 7449 (printed version). ISSN-L 2069 7449. <http://www.acta.sapientia.ro/acta-social/C1-1/Social1-7.pdf>
11. A témával csoportos DOMUS program zárójelentésében foglalkoztunk, ebből részlet: Biró A. Zoltán – Krézsek Erika – Ozsváth-Berényi Hajnal – Aczél Zsuzsa – Biró Z. Zoltán: *Nemzeti identitás – lokális identitás – versenyképesség*. In: Bodó Julianna (szerk.) Vidék és Társadalom. DOMUS csoportos kutatási programok. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Státus Kiadó, Csíkszereda. 2011, 39–72.
12. Biró A. Zoltán: *Agrárinnovációs folyamat a székelyföldi térségben. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, Gazdaság-Régió-Társadalom*, 2018. 3, 88–97. <https://www.strategiaifuzetek.hu/files/150/Strategiai%20fuzetek%202018-3.pdf>; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland*. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses, 2022.10, 77-93. <http://www.acta.sapientia.ro/acta-social/C10/social10-04.pdf>; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Paradigm Shift or Individual Experiment? A Socio-analysis of Agricultural Innovation Processes in a Rural Region*. PSIHOLOGIA SOCIALĂ 48 (II)/2021, 57–74.; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Kovács Judit-Tünde: *Changes in the Role of Agriculture from the Perspective of Innovative Agricultural Entrepreneurs. The Case of Szeklerland, Eastern Transylvania*. European Countryside 14(1), 2022, 51-66. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0003>.
13. Ledeneva Alena (szerk.): *The Global Encyclopaedia of Informality I* London: UCL Press, 2018.

KOVÁCS ESZTER

MEGKÖZELÍTÉSEK AZ INFORMALITÁS VIZSGÁLATÁHOZ

Bevezetés

■ A mai hétköznapi szóhasználatban az *intézés*, *ügyeskedés*, *megoldjuk okosban*, *uram bátyám*, stb. kifejezések mind az informalitásra utalnak. A beszédhelyzetben elfoglalt pozíciótól és az adott diskurzustól függően pozitív vagy negatív konnotációval bírnak. A nepotizmus, klientelizmus, fekete- és szürkegazdaság kifejezések is gyakoriak a média- és a közéleti diskurzusokban. A legtöbb kontextusban az informalitás az alkalmi, a nem formális, a társadalmi szabályokhoz nem kötött szituációt, az illegális, a nem hivatalos, a kötetlen, „a színpalak mögötti” és a személyesebb viselkedésmódot jelöli. A székelyföldi településeken is más-más jelzőkkel illetik az informális gyakorlatokat a köznyelvben, így: *a fekete vaj*, *a pult alatt*, *a zsebbe nyúlós pohár pálinka* stb. Ezek a társadalmi cserék különböző fajtáját és motivációit jelölhetik, többnyire a szocializmus időszakából átörökített kifejezések.

Maga az informalitás a társadalomtudományokban használatos kifejezés, viszont máig nem alakult ki egy széles körben elfogadott definíciója. Hasonló a magyarázat, mint a fentiekben, hiszen a reciprocitás és az ajándékozás¹ a kaláka,² a hétköznapi ellenállás,³ a szervezeti működés,⁴ a cenzúra⁵ stb. mind kiterjedt szakirodalommal rendelkező tématerületek, amelyek szoros összefüggésben állnak az informalitással. Amit mindenképpen el kell fogadnunk, hogy az informalitás rendezetlen természetű,⁶

**„A rejtett gyakorlatok
többnyire kimaradnak
a hivatalos
diskurzusból.”**

globálisan jelen lévő és a társadalmak minden rétegében mélyen gyökerező,⁷ történelmi korszaktól,⁸ etnikumtól és kultúrától független jelenség, amely mikroszinten, a lokalitásban is megragadható, viszont megnyilvánulási formái nem feltétlenül univerzálisak. Ha definíciót kellene alkotunk, akkor a fenti jellemzők megkerülhetetlenek, viszont Alena Ledenevához csatlakozva, úgy vélem, nem szerencsés egy meghatározásba beszorítani az általában láthatatlan, a hétköznapi szürke zónáiban elhelyezkedő társadalmi gyakorlatot, mivel az informalitás lehet gazdasági gyökerű és szimpla hétköznapi társadalmi csere is, de ennél sokkal összetettebb társadalmi jelenség, illetve történelmi beágyazottságának köszönhetően a jelenkori mentalitásban is bárhol felfedezhető.

A következőkben az informalitás elméleti aspektusait és a különböző tudományterületek által vizsgált kereteit taglalom, továbbá a jelenség fontosabb korszakainak és irányzatainak a társadalomtudományokban elfoglalt helyét (gazdaságszociológia, gazdaságantropológia, informal economy studies, communist studies, post-communist studies, urban studies stb.),⁹ illetve a magyar nyelvű szakirodalom legfontosabb eredményeit és a témához kapcsolódó székelyföldi kutatásokat is. Egyrészt kísérletet teszek megszerezni a már meglévő tudanyagot, másrészt maga a jelenség elméleti kérdéseivel foglalkozom, ebben kiemelten azokhoz a megállapításokhoz kapcsolódva, amelyek az informalitás társadalmi és szociokulturális tényezőivel foglalkoznak.¹⁰ Ennek célja, hogy a szakirodalomban domináns helyet elfoglaló *informális gazdaság* helyett a kulturális élet, a szociális szféra, az oktatás, a mindennapi emberi kapcsolatok és információszerezés stb. területén intenzíven jelen lévő informalitás is előtérbe kerüljön – ezzel csatlakozva azokhoz az informalitást vizsgáló munkákhoz és irányzathoz, amely szembe megy azzal a feltételezéssel, hogy az informalitás kizárólag gazdasági cserékhez kapcsolódik.¹¹ Kiemelten kezelem Alena Ledeneva és szerzőtársai által 2018-ban megjelentett enciklopédiát az informalitásról. Közel kétszáz társadalomkutató vett részt a 2014-ben elindult projektben, akik esettanulmányukat közlik a két kötetben, ami többnyire rövidebb etnográfiai leírásokat tartalmaz az öt kontinens szinte minden szegletéből. Az enciklopédia az informalitást lokális kifejezések szerint mutatja be, így például a *blat* a Szovjetunióban, a *jeitinho* Brazíliában, a *vruzki* Bulgáriában, az *agashka* Kazahsztánban, a *jaan-pehchaan* Indiában, az *egunje* Nigériában stb. Az esettanulmányok több tudományterületet érintenek (második gazdaság, hétköznapi ellenállás, migráció stb.), így közel ezer oldalon keresztül nyerhetünk betekintést az informális gyakorlatok kultúránként és korszakokként különböző aspektusaiba. A kötet egy kiemelkedő része az informalitás ambivalenciáinak elméleti igényű és azt empirikusan igazoló részei.

Végezetül kitérek az informalitás szocialista örökségére, azokra a kulturális gyakorlatokra, amelyek az identitás, a túlélés, adott esetben az ellenállás és a hétköznapiokban való érvényesülés gyakorlatait alapozta meg, és érzékelhetőek azóta is a jelenkori Székelyföldön.¹²

Informalitás a társadalomtudományokban

■ A szakirodalomban az 1970-es években válik széles körben ismertté az *informalitás* és annak vizsgálata. Először a fejlődő országok gazdasági és társadalmi változásainak leírására alkalmazták, illetve a formális-informális cselekvések és szférák különbségeinek elméleti megalapozását helyezték előtérbe.

Mindez Keith Hart nevéhez kapcsolódik, aki a ghánai informális bevételi források és a változó urbanizációs folyamatok közötti kapcsolatok leírására alkalmazta a fogalmat, továbbá hozzá fűződik az *informális gazdaság* kifejezés is.¹³ Ezt követően láttak napvilágot a fejlett világ országainak informális szektorairól szóló kutatások, amelyből kialakult az *informal economy studies*. Ezeknek a kutatásoknak a középpontjában további, a formális-informális, kettős gazdaság definíciók létrehozása állt. Az *informális* kifejezést az *informális szektor*, az *informális szféra*, az *informális foglalkoztatás* és általában az *informális gazdaság* szinonimáiként használták. Alejandro Portes és Manuel Castells szerint az informális gazdaság nem a tevékenységek belső tulajdonságaiból, hanem az állami beavatkozások társadalmi meghatározásából származik. Kiemelik, hogy az informális gazdaság nem szélsőséges, illetve nem is kimondottan csak túlélési tevékenység, amelyet a társadalom perifériájára szorultak végeznek, hanem alapvető politikai, gazdasági folyamat, amely sok társadalomban központi helyet foglal el.¹⁴

Az informalitás vizsgálata nyolcvanas években a szocialista gazdaság és társadalmak működését helyezte előtérbe.¹⁵ Gregory Grossman a szovjet informális szektort Castellshez és Porteshez hasonlóan nem a formális gazdaság peremén elhelyezkedő entitásnak véli, hanem a formális és informális szektor komplex összefonódását látja az informális gazdasági tevékenységekben.¹⁶

Az informális gazdasági szektor koncepciója az 1990-es években a posztkommunista országok *második gazdaságával*, illetve a *tranzitológiával* került összefüggésbe, majd a kétezres években a posztkolonialista kutatásokkal. Ebben az *informalitást* kiemelten a formális intézmények kizsákmányolásával kapcsolták össze, illetve az átmeneti állapotok leírásával és a marginalizációval.¹⁷ A *post-communist studies* és az *informalitás* teoretikusai és kutatói John Round és Colin C. Williams, az egykori Szovjetunió és a rendszerváltás utáni ukrán társadalom informális megélhetési formáit vizsgálták. Terepkutatásaikban igyekeztek újfajta elméleti keretben vizsgálni a szocializmusból áthagyományozódott informális gazdasági cselekvéseket és a beidegződött mentalitásformákat.¹⁸ A 2010-es években egyre több kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy az informalitáskutatás régen túllépett a gazdasági keretek vizsgálatán, mivel a posztszocialista országokban a mindennapi taktikák részévé vált. Visszautalnak James C. Scott, nyolcvanas-kilencvenes években megjelent munkáira, amelyben a paraszti ellenállást és lázadást hétköznapi, informális tevékenységekként definiálta. Ezek a posztszocializmus kutatások kiemelik, hogy a témában az informalitás széles körben kutatott, de alulértelmezett. Másrészt az informális gazdaságról szóló terjedelmes szakirodalom monopolizálta az informalitás kifejezést, ami csak a közelmúltban kezdett tágabb értelmet nyerni.¹⁹

A szocializmus és posztszocializmus témában, az informalitás és annak tágabb szociopolitikai és szociokulturális tényezőivel Alena Ledeneva és Barbara A. Misztal foglalkozott. A Szovjetunióban a hiánygazdaság következtében kialakult informalitás kapcsolatokat a köznyelvben a *blat*²⁰ jelöli. A kifejezés arra vonatkozott, hogy hogyan intéztek el az emberek dolgaikat a személyes kapcsolatokon keresztül a kölcsönös szívességek rendszerében. Erős társadalmi jellege volt a *blat*nak, mert fenntartotta a hálózatokat, de instrumentális célja is volt, mivel segített hozzájutni a korlátozott javakhoz. A *blat* általában nem pénzügyi cselekvéseket foglalt magában, hanem elsősorban a kölcsönös a segítségnyújtáson alapult. A *blat* a rezsimmel együtt fejlődött, hozzájuttatta az embereket az alapvető szükségletekhez, munkához, lakhatáshoz, segítette a kulákoknak kijutni

a börtönből és a tiltások ellenére segítette a pártembereknek megkeresztelni a gyermekeiket.²¹ Romániában is ismert kifejezés a *blat*, ami az *a face blaturi* kifejezésből származik. Az ötvenes évektől kezdték el használni az országban, az informális megállapodásokra vagy üzletkötésekre, azonban a nyolcvanas évektől a „blattolásra”, azaz a jegy nélküli vonatutazásra és egyéb olyan tevékenységekre utalt, amely ingyenjegyet, belépést biztosított a különböző szolgáltatásokra, mint például moziba, színházba, vagy az ingyenes üdülőjegyhez való hozzájutást jelentette stb. A Szovjetunióban a *blat* a szívességek cseréjét jelentette, a javak széles skálájához való hozzájutást, míg Romániában a *blat* a költségek csökkentésére utalt.²² A szovjet típusú *blat*nak Romániában az úgynevezett *P. C. R.* akroníma volt a köznyelvben a megfelelője, ami látszólag a Román Kommunista Pártot (*Partidul Comunist Român*) és annak segítségét jelölte, viszont ennek a hétköznapiakban használt jelentése a *Pile – Cunostințe – Relații* (összeköttetések, tudás, kapcsolatok), ami szükséges volt az ügyintézéshez.²³ Annak ellenére, hogy Ledeneva és a Round–Williams-szerzőpáros is hangsúlyozza a *blat* többszintű, társadalmi-kulturális jellegét, a legtöbb kutatás mégis a szocialista második gazdasággal hozza összefüggésbe.²⁴ Barbara A. Misztal kutatása a totalitárius rendszerek ellentmondásaira és az informális, a második gazdaságon kívüli gyakorlatokra hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy a totalitárius rendszerek aláásták a civil társadalmakat, mivel megsértették az emberek magánéletét azáltal, hogy csökkentették a szabadidő feletti egyéni rendelkezésüket. Úgy véli az emberek nyitottságát és öntudatát nem segítették a hivatalos intézmények, ezért az érzelmi azonosuláson alapuló kisközösségek és csoportosulások jelentősége felértékelődött. Mindez hozzájárult a reciprok, nem instrumentális kapcsolatok és a közös csoportpreferenciákon alapuló közösségek kialakulásához. A patronus-kliens rendszert nem csupán a javak redistribúciójában látja kiemelt fontosságúnak, hanem az alternatív kommunikációs rendszerek működésében is.²⁵

A történettudományok az informalitásra, mint a formális intézmények kialakulását megelőző jelenségekre tekintenek, ezért kapcsolják össze a formális intézmények fejlődését a társadalmak modernizációs folyamataival. A társadalomtudományokban a formális intézmények olyan entitásnak tekinthetők, amelyek meghatározzák a modern társadalmakat, és kolonizálják az individuumból hétköznapi világot.²⁶ A szociológia többnyire az informalitást a formális intézmények és szabályok ellentétéként határozza meg, míg ezzel szemben az antropológiai kutatások a formális és informális szféra elválaszthatatlanságát, a két szféra közötti határvonal homályosságát hangsúlyozzák.²⁷

A harmadik világ országaihoz kapcsolódó informalitáskutatásokból kialakult az úgynevezett *urban studies*, ami a fejlődő országok nagyvárosaiban (Mumbai, Bangkok, Peking) és a fejlett országok metropoliszaiban (New York) az elmúlt évtizedekben átalakuló urbanizációval foglalkozik. Ezek a kutatások az informális szektor kortárs jelenségeinek globális, regionális, lokális kulturális és politikai változásait elemzik. A globális délről nyugatra áramló migrációt, a nagyvárosok körül kialakuló, az adott régió marginális helyzetben lévő tömegeinek gazdasági és szociokulturális helyzetét és a szegénység közötti kapcsolatot igyekeznek feltárni.²⁸ Ananya Roy szerint az informalitást *módként*, semmint szektorként érdemes értelmezni, mert így tud választ adni a kortárs urbanizációs trendekre. Illetve amellettt érvel, hogy célszerűbb az informalitásra, mint egyfajta szuverenitásra tekinteni.²⁹ Devanathan Parthasarathy a Mumbaiban és Bangkokban végzett terepkutatásai során hangsúlyozza, hogy elhanyagolt téma az indiai *urban*

studies területén a politikai hatalom és ellenállás, a különböző kasztkonfliktusok és az ezekből következő urbanus folyamatok kutatása. Kijelenti, hogy az *urban studies* többsége az informalitás témában az informális gazdaságra fókuszál. Ezért igyekszik eltolni a fókuszot a politikai, vallási, kulturális területre, hogy az informalitást az autonómia, az önkifejezés és az ellenállás módozataiként mutassa meg. Kiemeli, hogy a patriarchális struktúrákkal szembeni ellenállást, a kisebbségek informális küzdelmeit az uralkodó vallási, ideológiai, politikai gyakorlataival szemben – mind nyilvános, mind magánterületen – sokszor figyelmen kívül hagyják a kutatók. Az alárendeltek informális technikáikkal, saját maguk nyilvánosságba való becsempészésével (fesztiválok, ünnepek, megemlékezések) képesek operálni. Ezeknek a tevékenységeknek a módja kizárólag az informalitás, mivel az állami beavatkozások elnémítanak mindennemű, nyíltan szembeszegülő vagy másként „gondolkodó” közösséget.³⁰

Következtetésként elmondható, hogy a szakirodalom az informalitásra az informális gazdaság szinonimájaként tekint. A *szocializmus, posztzocializmus kutatások, az urban studies, a business studies* stb. főként a gazdasági tevékenységekkel összefüggő jelenségeket tekintik az informalitás fő tényezőinek. Míg a kapitalista országok esetében a kutatások a nagyszámú bevándorló tömegek általi faji, etnikai, vallási szempontokat is kiemelik az informális gazdaság működésében és az újfajta urbanizációs folyamatokban, addig a szocialista gazdasági rendszerekben élő állampolgárokat homogén etnikai tömegnek tekintik, akiknek a második gazdaság egységesen a túlélést, egyfajta biztonsági szelepet és az ellenállást biztosítja.³¹ Figyelmen kívül hagyják azt a tényezőt, hogy a közép- és kelet-európai, illetve a balti államok posztkommunista országaiban több etnikai kisebbség képviseltette magát a már a vizsgált időszakban is. Ez azt a következtetést vonja maga után, hogy ezeknek a kisebbségeknek a merev állami gazdasági, politikai és ideológiai rendszerekben a második gazdasági tevékenységek nemcsak a túlélést segítő stratégiái voltak, hanem a hivatalostól eltérő célú, a saját etnikai közösség autonómiáját és szuverenitását segítő informális gyakorlatokként működtek, ezek nemcsak a második gazdasághoz, hanem a kulturális, vallási, szociális és politikai szférákhoz kapcsolódtak.³²

Az informalitás ambivalenciái (módszertani keretek)

■ Alena Ledeneva az informalitás vizsgálatának nehézségét abban látja, hogy egy olyan jelenséget igyekszünk megragadni, amely annak ellenére, hogy mindenütt jelenlévő, gyakran láthatatlan, rejtett formában, a paradoxonok között rejlik. *Íratlan szabályok* ezek, *nyílt titkok*, amelyek elemzési nehézsége az informális gyakorlatokat jellemző ambivalenciákból fakad. Tehát ugyanaz a gyakorlat mást jelent a résztvevők és mást a megfigyelők számára, informális jellege miatt az ellenállást is szolgálhatja, de egyben a fennálló rendszer megerősítését is biztosíthatja.³³

Ledeneva hangsúlyozza, célszerű az informalitást ernyőfogalomként használni a különböző társadalmi és kulturális gyakorlatok leírására. A rejtett gyakorlatok többnyire kimaradnak a hivatalos diskurzusból, viszont tartalmazzák azt a tudást, amely jól működik, és elengedhetetlen a hétköznapi élethelyzetekben, és az intézményi működésnek is állandó kísérője.³⁴ A Ledeneva által megfogalmazott informalitásambivalenciák megkerülhetetlenek azok számára, akik a jelenkori informális gyakorlatokat szeretnék vizsgálni.

A kötetben négy informális dimenziót (interakcióterületet) és azok ambivalenciáit szemléltetik az esettanulmányok A Ledeneva által meghatározott informalitás fogalomkészlettel méginkább felszínre hozhatók vizsgálni kívánt, a *szürke zónákban* létező informális mikropraktikák. A következő informális dimenziókról van szó:

A *szubsztantív ambivalencia* (*substantive ambivalence*) homlokterében az informális társadalmi kapcsolatok és a redisztribúciós gyakorlatok állnak. Az emberi kapcsolatok társadalmisága, a szociális közelség és a kapcsolatok instrumentális jellege, azaz a kapcsolatok érdekalapú használata közötti különbség és ezek összefonódásának az ambivalenciája jellemzi. A szubsztantív ambivalencia abban áll, hogy míg a résztvevők számára inkább a kapcsolatok társadalmisága (baráti, rokoni szálak) domborodik ki, a kívülállók vagy megfigyelők pusztán érdekalapú összeköttetéseket láthatnak. Az ambivalencia szétválasztásban – ami legnagyobb értelmezési nehézséget képviseli – az adott szituáció gyakorisága és kontextusának mikroleírása adhat magyarázatot.³⁵ A reciprok kapcsolatokban rejlő cserék ambivalenciája is tetten érhető ezekben a gyakorlatokban, a „sem nem fizetség, sem nem ajándék” (*neither gift nor commodity*) formájuk miatt. Az esetek és azok kontextusa adhat magyarázatot arra, hogy az adott, kölcsönös segítségnyújtás baráti, ajándékozási célú volt, vagy instrumentális, érdekalapú figyelmesség.³⁶

A *normatív ambivalencia* (*normative ambivalence*) az identitások nyílt titkaira mutat rá. Az identitásalapú hovatartozás reprezentációiban és az ehhez kapcsolódó fogyasztási szokások, viselkedésmintázatok, rituális gyakorlatok megmutatkozásában (vallási, zene, művészetek stb.) rejlenek. A normatív ambivalencia a „mi” és az „ők” dichotómiába helyezi a résztvevőket, egyszerre jelöli a befogadást és a kizárást. A rokoni kapcsolatok és a lokális közösség egy biztonságos védőhálót biztosít a résztvevőknek, ezzel egyben limitálja is az egyének cselekvési lehetőségeit. Ez a kettősség segít rálátni az identitások komplexitására azzal, hogy rámutat az egy időben jelen lévő, többféle identitáskonstrukciók működésére.³⁷ A kölcsönös elismerés, a szolidaritás, a közös identitás kifejezése adott esetben az ellenállást is jelölheti, különösen a szimbolikus ellenállást, amikor az autoriter rendszerek ellenségesen viszonyulnak az etnikai, vallási közösségekhez. A szolidaritás a közösségeket az informális, illegális tevékenységekbe is belesodorhatják, amelyeket a közös hallgatás és azok kódszerűen használt gesztusai, a hallgatólagos beleegyezések reprezentálhatják.³⁸

A *funkcionális ambivalenciát* (*funkcional ambivalence*) az informális gazdasággal és annak egyszerre támogató és romboló hatásával hozzák összefüggésbe a szerzők. Azt állítják, hogy a túlélési stratégiák (a második gazdaság formájában) gyakran kompenzálták a rosszul teljesítő állami szabályozásokat, míg a működésükhöz szükségük is volt erre a rendszerre. Hangsúlyozzák, hogy az informális gazdaság ambivalenciájának megértéséhez érdemes megfigyelni, hogy a résztvevők hogyan gondolnak a cselekedeteikre, a rendszer által kikényszerített reakcióként, vagy a rendszer kijátszásaként értelmezik őket. Hasonlóan Grossmanhoz, Ledeneva is kiemeli, hogy a formális és az informális intézmények szimbiotikus kapcsolata elengedhetetlen az informális gazdaságok működéséhez, amelynek ambivalenciája segíti és gátolja is a résztvevőket és a formális intézmények működését is. A két szféra közötti *szürke zóna* területén érhető tetten a szükségletek által életre hívott praktikák és a puszta passzióból fakadó sorozatos szabályellenes cselekvések kettőssége, a szükségletek kielégítése

és a mohóság (*need and greed*) ambivalenciája.³⁹ Scott Radnitz szerint az elnyomó rendszerekben az embereknek kiváló érzéke van a rezilienciához, különösen azoknak, akik marginális helyet foglalnak el a társadalomban. Így éppen ebből a rendszerből nyerik ki az erőforrásokat, ez a „gyengék fegyvere”, amely egyrészt közösségi munkát foglal magában (összefogást), másrészt az informális intézmények reciprocitását, trükköket, praktikákat annak érdekében, hogy a formális gazdaság keretein belül tudjanak maradni. Néhány esetben a találékonyság kombinációi, a kooperációk és a hatóságok toleranciája a túlélést virágzó üzletté tudja kovácsolni.⁴⁰

A *motivációs ambivalencia (motivational ambivalence)* a nyilvános és a privát szféra között meghúzóó informális hatalomgyakorlás tulajdonságait jelöli. A szerzők szerint az informális hatalom párhuzamos a formális hatalommal és annak eszközeivel, azonban nem minden esetben jelent informális befolyást az egyes eseményekre, és nem okvetlenül van összefüggésben a formális társadalmi pozíciókkal, amelyet betölt az adott személy. Annak ellenére, hogy az informális hatalom kevésbé használ erőszakos eszközöket, és indirekt nyomást gyakorol, a megfelelés és az öncenzúra része a viselkedésapparátusának. Az informális cselekvések motivációs ambivalenciája az egyszerre ösztönző és visszatartó erőben rejlik, ugyanakkor nem kizárólag felülről lefelé és alulról felfelé történik. Az informális hatalom motivációi a materiális és gyakran kizárólag a szimbolikus javakért küzdenek. A motivációs ambivalencia egyik központi témája a patrónus-kliens aszimmetrikus, vertikális viszonyrendszer sajátosságai. A definíciók mindegyike kiemeli a patrónus és kliens közötti folyamatos, hosszú és egyaránt rövid távú erőforrások, materiális javak és szolgáltatások cseréjét. Ezek a kapcsolatok vertikálisak, ahol a patrónus rendelkezik a nagyobb hatalmi erővel, elismertséggel és erőforrásokkal. Eredendő egyenlőtlenség jellemzi ezeket a kapcsolatokat. Általában a patrónus az, aki eldönti a javak cseréjének feltételeit. A patrónus-kliens viszony a kölcsönös bizalmi viszonyrendszereket jelöli, kétfajta kötelezettséget foglal magában. Egyrészt a rokoni, vallási, etnikai értékalapú kötelezettségekre hivatkozik – vagy mindegyikre –, másrészt a hivatalos kötelezettségekre, amelyek függésben tartják a klienst a patrónustól.⁴¹

Ledeneva informalitásdimenziói túlmutatnak az informalitás gazdasági gyakorlatain. Továbbá segítenek azokra a szociokulturális gyakorlatokra fókuszálni, amelyek az identitás, az önkifejezés, az autonómia, a személyközi kapcsolatok működésére és legfőképpen ezek szürke zónáira összpontosítanak. Megengedi az esetek egyedi értelmezését, és azt, hogy komplex módon vegyük figyelembe a nem kézzelfogható, szimbolikus társadalmi cseréket az élet több területén.

Magyarországi és székelyföldi vonatkozások

■ A magyarországi, informalitással kapcsolatos kutatások már a nyolcvanas években elkezdődtek. A téma a szociológusokat, az antropológusokat és a közgazdászokat foglalkoztatta erőteljesen. Ennek eredményeként jelentős számú munka jelent meg.⁴² Ezekben a kutatásokban többnyire a vidékre összpontosítottak, az informális bérkiegészítő hétköznapi megoldásokra és a paraszti társadalom reciprocitási gyakorlataira. A korabeli elemzések szerint az államszocializmus időszakában a magyar társadalom mintegy 75% volt érintett a második gazdaságban. A *Replika* 2019-ben megjelent tematikus számában mintegy összegzik ezeket munkákat, összehasonlítva a lengyelországi példákkal. Ebben az összeál-

lításban kiderül, hogy Magyarországhoz képest Lengyelországban a merevebb állami és ideológiai szabályozások miatt később vált kutathatóvá a téma. A lengyel munkák ezzel szemben jóval intenzívebben kiemelik az informalitás lokális, köznyelvi megnevezéseit, amelyek ugyancsak túlmutatnak pusztán a második gazdaság kérdéskörén. Így például a kombinowanie (leleményesség, kreativitás, a drugi obieg (második körforgás), és a kolejka (sorban állás) a társadalmi kapcsolatokra és cserékre, a szimbolikus javakért folytatott küzdelmekre mutat rá. A magyarországi kutatásokban ezek a lokális kifejezések kevésbé lettek „kiaknázva”.⁴³

Böröcz József ugyancsak ebben a különszámban megjelent tanulmánya⁴⁴ – annak ellenére, hogy kijelenti, a gazdaság területén jelenlévő informalításra esik az írásában hangsúly – egy sor új kifejezést és meglátásmódot közöl, amelyet, úgy gondolom, érdemes figyelembe venni, ha a továbbiakban a magyar viszonylatban is szeretnénk az informalitás komplexebb társadalmi, kultúra- és mentálitástörténeti aspektusaival is foglalkozni. Egyrészt rámutat arra, hogy nehéz az informalitásról moralizálás nélkül beszélni, másrészt hangsúlyozza, hogy a nyugati ipari kapitalizmus, mint a formalitás morális előbbrevalóságának a képzete él a közgondolkodásban, miközben Nyugaton sem tartják be az összes formális szabályt. Ezzel csatlakozik azokhoz a kutatásokhoz, amelyek ugyancsak globális mértékűnek tartják az informalitást. Továbbá a társadalmi tőke helyett a társas hálózati erőforrás kifejezést használja és javasolja. Mindezt azért, hogy a gazdasági folyamatokon kívül a hálózati kapcsolatok is előtérbe kerüljenek, mivel elengedhetetlen részei az informalitásnak. Böröcz szerint a tőke fogalma leegyszerűsíti a társadalom kulturális, politikai és társashálózati mezőjét. Ehhez kapcsolódik a rendszerlazító civil társadalom kifejezés is, amivel arra utal, hogy az állami apparátuson belül, a hivatalos szerveket képviselő személyek is ugyanúgy alakítói voltak az informális gyakorlatoknak, azaz nem pusztán a cse-re mint tény fogalmazódik meg, hanem az azt alakító aktorok személye is elengedhetetlen az informális gyakorlatok folyamatában.⁴⁵

A következőkben elsősorban az olyan székelyföldi vonatkozású vagy az erdélyi magyarságot érintő munkákat vonultatok fel, amelyek az informalitás témakörét érintik expliciten, vagy az adott munka – ha ugyan nem is az informalitást vizsgálja – szoros összefüggésben van az informalitással (hétköznapi ellenállás, cenzúra működése, második gazdaság). Mindegyik munka a romániai államszocializmus időszakának bizonyos részeit rekonstruálja. Az öt szerző kiemelt szerepe ebben a tanulmányban annak köszönhető, hogy a saját elemzéseimhez, amelyek a korszak társadalmi működéséről és informális gyakorlatairól szólnak, eligazodási pontot nyújtottak.

Székelyföldön az informalitással kapcsolatos kutatások többnyire az államszocializmus témában láttak napvilágot. Oláh Sándor a székelyföldi kollektivizálás időszakát (a kiépüléstől a befejezésig) a Homoród menti településekre adaptálja a hétköznapi ellenállási stratégiák mentén. Ezekben a stratégiákban a túlélésért való küzdelem és az adaptív viselkedésmód artikulálódik.⁴⁶ Ugyan nem célzottan az informalításra esik a hangsúly a kötetben, azonban az általa vizsgált hétköznapi ellenállási gyakorlatok összefüggésben vannak az informális gyakorlatokkal.

Szabó Árpád Töhötöm a székelyföldi (Nyikó mente, Kis-Küküllő völgye, Felső-Háromszék) falusi gazdaságok informális technikáinak működtetését vizsgálta. Az anyagi és a humán erőforrások társadalmi feltételeit, a falvakat átszövő

sűrű kapcsolathálókból eredő informális tevékenységeket, így a munkavégzést feltételező társulásokat, a *kaláka*alkalmakat, és az ezeknek a tevékenységeknek háttérrel adó tudást elemzi. Szabó sem választja szét a formális és az informális gazdaságot. Problematikusnak, nehezen kivitelezhetőnek tartja a két gazdasági szféra éles elkülönítését, így inkább példákkal szemlélteti a két dimenzió egymásba fonódását. Továbbá az informális munkavégzést a formális szektorban betöltött pozíciótól nagymértékben függő tényezőnek tartja.⁴⁷

Kiss Ágnes ugyan nem kizárólag székelyföldi vonatkozásban, hanem a romániai magyar cenzúra-rendszer hetvenes-nyolcvanas éveiben észlelhető informális jelenségeket rekonstruálja, viszont megkerülhetetlen munka az informalitás társadalom és kultúratörténeti dimenziójában. Kutatásában különválasztja az informális intézmények és az informális gyakorlatok fogalmakat. Célravezetőbbnek találja az informális gyakorlatokra való fókuszálást, mivel ezek magára a tevékenységre utalnak, nemcsak az intézmények szabályaira.⁴⁸

Ide kapcsolódik Katherine Verdery (amerikai antropológus) több, a korszakot vizsgáló munkája közül⁴⁹ a kulturális életről szóló elemzése is (*Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*), pontosabban a kulturális élet vezetőinek tevékenysége. Meglátása szerint a kulturális élet kulcsszemélyeinek a minél több erőforrás „begyűjtése” és a hatalmi elit csúcsához minél közelebb eső bizalmi területek elfoglalása volt a cél azért, hogy a saját közössége javára tudja fordítani azokat. A személyes befolyás, az erőforrások hatékony allokálása, a reciprok kapcsolatok jellemezték a tevékenységüket, amelyek pozitív irányba mozdították el a reputációjukat, egyfajta presztízs érték társult hozzájuk, amelyet elismertek lokálisan.⁵⁰

Bodó Julianna szerint a nyolcvanas évek székelyföldi társadalmában az informalitás központi szerepet játszott a mindennapok legtöbb területén. Erre, ahogyan ő fogalmaz a *kvázi-nyilvánosság* egy megfelelő „tér” volt, ahol – a kényszerből – a magánszféra védelmébe mentett értékeket ki lehetett emelni és a hivatalos szférába ültetni. Ez a tér fizikailag inkább formális, hivatalos volt, viszont helyet adtak az informális események lebonyolításához. Ledeneva többször is *szürke zónaként* említi azokat a felületeket, tereket, helyzeteket, ahol az informalitás mikropraktikái létrejöhetnek. Ez esetben a kvázi nyilvánosság megfelleltethető az informális gyakorlatok szürke zónáinak.⁵¹

Informális gyakorlatok a Gyergyói-medencében (1970–1980)

■ A bevezetőben említett cél – az informalitás jelenségét kiemelni az informális gazdaság témaköréből – ugyancsak kapcsolódik az államszocializmus székelyföldi informalitás kutatásaihoz. Ennek alapja a (bevezetőben is említett) doktori disszertációm és empirikus kutatásom, amely a Gyergyói-medence hetvenes-nyolcvanas éveinek hétköznapijait rekonstruálta, ahol az informális gyakorlatok kerültek fókuszba. A disszertációban a kulturális élet, a sport, a hétköznapi diskurzusok, a vallási élet és a szórakozás is szerepet kapott – ezekben az informalitás nem vagy nem feltétlenül kapcsolódik gazdasági cserékhez. A következőkben ezekre szeretnék példákat hozni a kulturális élet és a szórakozás területéről.

A vizsgált korszakban az országosan működtetett és felülről irányított *Meg-éneklünk, Románia* tömegkulturális fesztiválra való felkészülésben a Gyergyói-medence kulturális életének vezetői ügyeket intéztek annak érdekében, hogy az

amatőr formációk a saját kulturális értékeiket és etnikai identitásukat kifejezzék. A hivatalosság reprezentációit használták annak érdekében, hogy a kisebbségi értékeket nyilvánosan gyakorolni tudják, viszont a visszaemlékezések sok esetben utalnak arra is, hogy létezett egy jól kiforrott kapcsolati háló a *Hargita megyei Szocialista Kultúra és Nevelés Bizottságának* és az *Alkotások Házának* vezetői, inspektorai és a gyergyói települések kulturális életének működtetői között. Ez a kapcsolati háló bizalmas szakmai, baráti kapcsolatokat is magában foglalt, és abban teljesedett ki, hogy nem korlátozták egymást a nyilvános térben. Ezek a kölcsönös lekötelezettségi viszonyok, a köznyelvben az úgynevezett „kis figyelmességek”, amelyekkel a helyi elit, jelen esetben a helyi kulturális elit élt – mindezt azért, hogy a román táncok mellett a magyar néptáncok is megférjenek, vagy a propagandaanyagok helyett Tamási Áron-színműveket is játszhasználnak a fesztiválon. A példákban az informalitásra tett kifejezések a következők: „zsebbe nyúlós, pohár pálinka”; „kávé mellett úgyesen elbeszélgettünk”; „kávészattattuk”. A helyi kifejezések arra szolgálnak, hogy láthassuk esetspecifikusan a korszakban a helyi amatőr formációk működésének *nyílt titkait* egy országos, a homogenizációs törekvések és a személyi kultusz céljából létrehozott fesztivál működtetésében.⁵²

A medence kulturális életének egy további központja a gyergyószárhegyi *Barátság Alkotótábor*, amely 1974-től informális intézményként működött. A *Művésztelep* filozófiája az ideológiáktól mentes, szabad alkotás lehetőségét nyújtotta, amelyért a végsőkig harcoltak a szervezők. A *Művésztelep* működésének rekonstruálásában megkerülhetetlen Zöld Lajos alakjának, tevékenységének, kapcsolatrendszerének az elemzése. Zöld informális ügyintézéseit az érdek- és a baráti kapcsolatok összemosódása, szétválaszthatatlansága jellemezte. Tehát nem kizárólag csak gazdasági, hanem szimbolikus hatalmi előnyökre is szert akart tenni, ügyeket akart megnyerni magának. A finom, *bőséges vacsora; a baráti beszélgetés; a baráti látogatás; egy liter bor melletti bizalmas beszélgetés* mind az informalitás kialakítására tett próbálkozások voltak. Nehéz szétválasztani, hogy mennyiben voltak Zöld kapcsolatai tisztán instrumentálisak vagy inkább barátiak, a kettő közötti úgynevezett *szürke zónában* helyezkedtek el. A tábor működtetésében tehát egy szimbiotikus kapcsolat volt a formális szabályok és az informális viselkedés között. A kölcsönös szívességek, a trükkök és technikák arra szolgáltak, hogy az informális intézmény a formális kereteken belül tudjon működni. A tábor megadta a lehetőséget az erdélyi és ezen belül a szárhegyi építészeti örökségnek, hogy kilépjen a nyilvánosságba, minden évben a közfigyelem részévé váljon, felkerülve Románia kulturális-turisztikai térképére, mivel a felújítás után látogathatóvá vált a műemlék épület.⁵³

Egy további példa a romániai államszocializmus történetében a nyugati médiatermékek illegális fogyasztása és ezzel együtt egy alternatív szórakozási forma megteremtése. Ennek előzménye, hogy 1981-ben a Román Televízió műsoridejét két órával csökkentették, 1985-től a műsoridő összesen már csak napi két óra volt, este 20–22 óra között. Ebben nagyrészt a Telejurnal (híradó) volt látható, benne többnyire Ceaușescu és neje. A műsoridő fokozatos csökkentésével pedig a magyar és német nyelvű adás is megszűnt. Ennek ellenére a lakosság továbbra is kereste, és megtalálta a módját, hogy hozzáférjen a különböző, külföldi médiatartalmakhoz. Ekkor indult be a videófilmek kiscsoportos fogyasztása is, miután az illegálisan beszerzett VHS kazettákat elkezdték becsempészni az országba, és azokat tömegesen másolni.⁵⁴ A videólejátszók és videokazetták nép-

szerúsége leginkább a tömegkultúra iránti érdeklődésnek volt köszönhető, kevésbé egy meghatározott, politikai szándékú cselekvésnek. Sok esetben a pártállami tisztviselők vagy a titkosrendőrök hoztak ilyen videókazettákat Romániába, és bővítették a hálózatokat. A Gyergyói-medencében a vizsgált időszakban mindenütt népszerűek voltak az illegális filmezős esték. Általában este 8–9-kor kezdődtek az összejövetelek, és rendszerint hajnalig tartottak. Ezek az alkalmak voltak a helyiek szóhasználatában a *videópartik*. Egy újfajta élményt nyújtott a résztvevőknek, mivel korlátozott lehetőségük volt az embereknek Románián és a keleti blokkon kívüli életről tájékozódni. Csakúgy, mint Románia-szerte a legkedveltebb filmek között voltak a Jackie Chan, Bruce Lee, a Bud Spencer és a Sylvester Stallonéval készült akciófilmek. A hétköznapi fogyasztók mellett a hatalom képviselői is igényt tartottak a videóestekre, viszont nem csoportosan, hanem egyénileg, vagy csak 1-2 ember vett részt ezen. Ez egy hallgatólagos együttműködés volt, amiben a videólejátszók beszerzésén, a hallgatólagos engedményeken (rendőrök, villamosenergia ellátást biztosítása) és az egyszerűbb cserealkalmakon át (fizetség fejében felszántják a szervező földjét) mindenhol egymás szükségleteinek a kielégítése volt a cél.⁵⁵

A példákkal az informális témáját egy új megközelítésből szerettem volna láttatni, abból a szempontból, hogy az informális gyakorlatok a második gazdaság működtetése és a fennálló hatalmi renddel szemben tanúsított magatartások mellett további intenciókat tükröztek: a kisebbségi etnikai identitás, a kisközösségek közös művészeti esztétikai preferenciáinak a kvázi nyilvánosságban való működtetésére, illetve a nyugati és az amerikai modernizációs minták (használati cikkek és médiatermékek fogyasztása általi) adaptálására.

Összegzés

■ Jelen tanulmány célja volt összefogni azokat a legfontosabb nemzetközi, magyarországi és hazai munkákat, amelyek az informális témakörében láttak napvilágot az elmúlt években. Ezen belül is azokat a kutatásokat emeltem ki, amelyekben az informális elméleti aspektusaival (is) foglalkoztak, különösen annak szociokulturális tényezőivel. Abban többnyire konszenzus látszik a szerzők között (Böröcz, Ledeneva, Polese, Kovács, Jancsics, Morris, Round stb.), hogy az informális a fejlett világ országaiban is jelen lévő társadalmi gyakorlat, továbbá a társadalom minden rétege érintett az informális gyakorlatokban, legyenek a résztvevők akár a rendszerlazító civil társadalom, a hétköznapi embereknek vagy a marginális a helyzetben élő csoportok. Amikor a gazdaságantropológusok hangsúlyozzák, hogy a formális és az informális szféra nem ellentétpárok, hanem egymással szoros kapcsolatban létező mezők, akkor meg kell látnunk ezekben a helyzetekben a részt vevő pozíciókat és azok kapcsolati hálózatrendszerét, továbbá a motivációkat, amelyek ezeket a társadalmi cseréket mozgatják. Abban rejlik az informális megfoghatatlan természete, hogy nem lehet egyértelmű keretrendszerbe, tipológiákba sorolni. A hétköznapi kifejezések és a lokális idiómák segítséget nyújtanak az esetek elmélyült vizsgálatában, mivel a nyelv, a gesztus, a viccek, a lokális ajándékozási formák megnevezései, a rokonsági idiómák használatának elemzése nagyobb rálátást biztosíthatnak az informális cselekvésekre. Ledeneva ambivalenciában is jól látható, hogy nem lehet egyértelműen szétválasztani a baráti és a tisztán érdekkapcsolatokat, vagy az ajándékozást a fizetségtől, illetve azt, hogy egy adott személy hányféle csoport-

identitásnak tesz eleget. Ezek az ambivalenciák valójában rávilágítanak az informalitás társadalmi szerepére, elemzési szabadságot nyújtanak, illetve túlmutatnak a második gazdaság jelenségén, további ambivalenciák észrevételére irányítják a figyelmet, és segítenek abban, hogy meghatározzuk, mit jelent a vizsgálni kívánt, speciális helyzetben az úgynevezett szürke zóna, amiben az adott gyakorlat elhelyezkedik. Ez a tanulmány leginkább az informalitás jelenségének már megfogalmazott tulajdonságait és ezeknek a tulajdonságoknak az egyvelegét szerette volna összegyűjteni. Egy sor megközelítést, elemzési lehetőséget kínál azok számára, akik a jelenséget szeretnék vizsgálni.

■ JEGYZETEK

1. Sahlins, Marshall: *Törzsek*. In: Service, E. – Sahlins M. D. Wolf E. R. (szerk.): *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973; Rév István: *Az atomizáció előnyei*. Replika 1996. 23–24. sz. 141–158.
2. Hajdú Parkas Zoltán: *Csiki kaláka*. Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereda, 1995.
3. Scott, C. James: *Weapons of the Weak*. Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, New Haven and London, 1985. Uő: *Domination and the Arts of Resistance, Hidden Transcripts*. Yale University Press, New Haven and London, 1990.
4. Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven: *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. John Hopkins University Press, Baltimore, 2006.
5. Kiss Ágnes: *Finomhangolás*. Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúra-rendszerekben. Romániai példák (1949–1989). Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár 2022.
- Alena Ledeneva: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*.
6. Alena Ledeneva: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*. Volume I. London, 2018. (A továbbiakban Ledeneva I.) Uő: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Culture Complexity*. Volume II London 2018. (A továbbiakban Ledeneva II Ha az túlzásnak is hangzik a kijelentés – az informalitás rendezetlen természete – az mindenképp látszik, hogy a jelenségről való társadalomtudományos tudás mindenképp rendezetlen.
7. Ledeneva I.: i. m.; Morris, Jeremy – Polese, Abel: *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*, Routledge, New York, 2014.
8. Mindezekkel együtt az informalitás társadalmanként és korszakonként eltérő lehet. Polese, Abel – Kovács Borbála – Jancsics Dávid: *Az „állam ellenére” és az „államon túl” megvalósuló informális gyakorlatok értalmas és értalmatlan természete: magyarországi és romániai példák*. Szociológiai Szemle 2016. 26. évf. 2. sz. 44–70.
9. A teljesség igénye nélkül.
10. Kiss: i. m.; Ledeneva I.: i. m.; Misztal, A. Barbara: *Informality. Social Theory and Contemporary Practice*, Routledge, London, 2000.
11. Polese–Kovács–Jancsics: i. m.; Ledeneva I.: i. m.; Misztal: i. m.; Morris – Polese: i. m.
12. Itt a gyergyói térség kerül fókuszba, ebben a doktori disszertációm (*Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a Gyergyói-medencében az 1970-1980-as években*) keretében megvalósult kutatás részeit szemléltetem, melynek fő témája Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években megélt mindennapi életemények rekonstruálása.
13. Hart, Keith: *Informal income opportunities in urban employment in Ghana*. Journal of Modern African Studies 1973. Vol. 11. Issue 1. 61–89.
14. Castells, Manuel – Portes, Alejandro: *World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal economy*. 12–15, 32. In: Castells, M. – Portes, A. (Eds), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. John Hopkins, Baltimore, 1989.
15. Katsenelinboigen, A.: *Coloured markets in the Soviet Union*. Europe-Asia Studies 1977 Vol. 29. Issue 1. 62–85.; Grossman, G.: *2nd economy of the USSR*. Problems of Communism 1977. Vol. 26. Issue. 5. 25– 40.; Grossman, Gregory: *Informal Personal Incomes and Outlays of the Soviet Urban Population*. 150–173. In: Castells, M. – Portes A. – Benton, A. L.: *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1989.; Sampson, S. L.: *The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science 1987. Vol. 493. Issue 1. 120–136.

16. Grossmann: i. m. 151–153.
17. Ledeneva I.: i. m. 1–2.
18. Round, John – Williams, C. Colin – Rodgers, Peter: *Everyday tactics and spaces of power: the role of informal economies in post-Soviet Ukraine*. Social & Cultural Geography 2008 Vol. 9 Issue 2. 172–181. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203768969>; Uő: *Coping with the social costs of 'transition': everyday life in Post-Soviet Russia and Ukraine*. European Urban and Regional Studies 2010 Vol. 17. Issue 2. 184–190. <http://dx.doi.org/10.1177/0969776409356158>
19. Morris – Polese: i. m. 8; Polese, Abel – Morris, Jeremy – Kovács Borbála: „States” of informality in post-socialist Europe (and beyond), *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 2014 Vol. 24. Issue 3. 184. <http://dx.doi.org/10.1080/0965156X.2016.1261216>; Polese, Abel – Urinbojev, Rustamjon: *Informality currencies: a tale of Misha, his brigada and informal practices among Uzbek labour migrants in Russia*. Journal of Contemporary Central and Eastern Europe 2016 Vol. 24. Issue 3. 192. <http://dx.doi.org/10.1080/0965156X.2016.1261215>; Sindzingre, Alice: *The relevance of the concepts of formality and informality: a theoretical appraisal*, Oxford Scholarship Online, September 6. 2006.
20. A *blat* jelenségét azért emeltem ki a többi, a kötetben elhangzó informális gyakorlat közül (Brazíliában *jeitinho*, Bulgáriában *vruzki*, Kazahsztánban *agashka*, Indiában *jaan-pehchaan*, Nigériában *egunje* stb.), mert a szovjet elnyomó rendszer hívta életre, ezzel együtt a legtöbb hasonlóságot is ez a kifejezés mutat az általam kapott helyi példák között.
21. Ledeneva, Alena: *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 11–38.; Uő: “Blat” and “Guanxi”: *Informal Practices in Russia and China*. Comparative Studies in Society and History 2008. Vol. 50. Issue 1. 119–127. <https://doi.org/10.1017/S0010417508000078>; Ledeneva I.: i.m. 40–42.
22. Wamsiedel, Marius: *Blat* (Romania). 188–189. In: Ledeneva, Alena: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II London, UCL Press. 2018.
23. Stoica, Constantin Augustin: *Old Habits Die Hard? An Exploratory Analysis of Communist-Era Social Ties in Post-Communist Romania*. European Journal of Science and Theology 2012 Vol.8. 172–175.
24. Round, John – Williams, C. Colin – Rodgers, Peter: *Everyday tactics and spaces of power: the role of informal economies in post-Soviet Ukraine*. Social & Cultural Geography 2008 Vol. 9 Issue 2. 191. <https://doi.org/10.1080/14649360701856110>
25. Misztal: i. m. 206–214.
26. Ledeneva: i. m. 3.
27. Danyi Gábor – Vigvári András: *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*. Replika 2019 112. sz. 11–31. DOI: 10.32564/110.2; Ledeneva I.: i. m.
28. Roy, Ananya – AlSayyad, Nezar: *Urban informality: Transnational perspectives from the Middle East, South Asia and Latin America*. Lexington Books, Lanham, MD 2004.; De Soto, Hernando: *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World*. Harper and Row, New York, NY, 1989. Uő: De Soto, Hernando: *The mystery of capital: Why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*. New York: Basic Books, 2000.
29. Roy, Ananya: *Urban Informality: Toward an Epistemology of Planning*. Journal of the American Planning Association 2005. Vol. 71. Issue 2., 148. <https://doi.org/10.1080/01944360508976689>
30. Portes, Alejandro – Böröcz József: *The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison*. Social Justice 1988 Vol. 15 Issue 3/4. 21–22.; Böröcz József.: *Informal Rules. East European Politics and Societies* 2000. Vol. 14. Issue 2. 351. <https://doi.org/10.1177%2F0888325400014002006>.
31. Parthasarathy, Devanathan: *Rethinking Urban Informality Global Flows and the Time-Spaces of Religion and Politics*. International Conference on “Urban Aspirations in Global Cities, 9–12 August 2009, Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity, Göttingen, Germany, 2009. 3–8.
32. Erre példákat a székellyföldi vonatkozású alfejezetben hozok.
33. Alena Ledeneva II. i. m. 3–7.
34. Uo. 1.
35. Uo. 9–13.
36. Henig, David – Makovicky, Nicolette: *Introduction: economies of favours*. 125–127. In: Alena Ledeneva (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. UCL Press, London, 2018.
37. Ledeneva I.: i. m. 213–217.

38. Uo. 213; Gordy, Eric: *Introduction: group identity and the ambivalence of norms*. 218–219. In: Alena Ledeneva (2018a): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. UCL Press, London, 2018.
39. Alena Ledeneva II. i. m. 3–7.
40. Alena Ledeneva II. i. m. 3.; Radnitz, Scott: *Conclusion: how do tools of evasion become instruments of exploitation?* 151–153. In: Alena Ledeneva: *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II. UCL Press, London, 2018.
41. Semenova, Elena: *Coclsion: Do patron-client relationships affect complex societies?* 403–408. In: Alena Ledeneva *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity*. Volume II. UCL Press, London, 2018.
42. Böröcz József: *Kistérsadalom – kiskapuk*. Replika 2019. 112. évf. 11. sz. 123–143. DOI: 10.32564/112.11; Sik Endre: *Egy ló-öszvér lovakról és szamarakról*. Adalék a második gazdaság eszmetörténetéhez. Közgazdasági Szemle 1996. XLIII. évf. július–augusztus 704–725.; Rév István: *Az atomizáció előnyei*. Replika 1996 23–24. sz. 141–158.; Szeleinyi Ivain: *Harmadik út. Polgárosodás a videiki Magyarországon*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1992.
43. Danyi-Vigvári: i. m. 15–27.
44. Böröcz József: i. m. 123–143. Ez a tanulmány már jóval korábban, húsz évvel ezelőtt megjelent angolul és magyarul is.
45. Uo.126–136.
46. Oláh Sándor: *Csendes csatátér*. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001, 190–255.
47. Szabó Á. Töhötöm: *Kooperáló közösségek*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2009, 194–197.
48. Kiss: i. m. 50–52.
49. Verdery, Katherine: *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 1996.
50. Verdery, Katherine: *Compromis și rezistență: cultura română sub Ceaușescu*. Humanitas, București, 1994.
51. Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, Budapest, 2004, 56–63.
52. Kovács Eszter: *Nyilvánosság a diktatúrában*. Elbeszéléstörténetek a Gyergyói-medence kulturális életéről. Jel-Kép 2020, 2. sz. 103 –104. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP2020.2.91>; Uő: *Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években*, Doktori disszertáció, 2021. 68–70.
53. Uő: *Informalitás, önszerveződés, kvázi-nyilvánosság. Kultúra, sport, hétköznapi diskurzusok, egyházi ünnepek és szórakozás a Gyergyói-medencében az 1970–1980-as években*, Doktori disszertáció, 2021. 96–100.
54. Matei Alexandru: *O tribuna? captivanta?. Televiziune, ideologie, societate În România socialista? (1965–1983)*. (A Captivating Tribune. Television, Ideology, Society in Socialist Romania 1965–1983). București: Curtea Veche, 2013.
55. Kovács Eszter: „A Dalmát kiskutyát is megnéztük volna ötször és tízszer” A videózás jelensége a Gyergyói-medencében az 1980-as években. Erdélyi Társadalom 2022. 19. évf. 1. sz. 74–77, 88–89. DOI: 10.17177/77171.257

BODÓ JULIANNA

AZ INFORMÁLIS GYAKORLATOK SZEREPE A SZÉKELYFÖLDI SZIMBOLIKUS TÉRHASZNÁLATBAN

Formalitás–informalitás a társadalomtudományokban

■ Az alábbi szöveg a székelyföldi szimbolikus térhasználat gyakorlatának azokat az aspektusait elemzi, amelyek az informális gyakorlatok jelentéskörében is vizsgálhatók, ezáltal ennek a társadalmi jelenségnek egy újfajta megközelítésére tesz kísérletet. A tanulmány kontextusában a formalitás a lokalitásnál nagyobb, hivatalosnak tekintett keretet/kereteket jelent, amelyben a helyi megoldások egyedi, kreatív önkifejező praxisokban nyilvánulnak meg.

A szimbolikus térhasználat jelenségével az elmúlt évtizedekben gyakran foglalkoztunk, mint ami a vizsgált régióban jellemző, karakterisztikus vonásokkal rendelkező társadalmi tényező¹. A több évtizedre kiterjedő vizsgálatok nyomán ugyanakkor a jelenség folyamatjellege is kirajzolódik, ezen belül pedig több korszak is elkülöníthető a régiót ért társadalmi-politikai változásoknak megfelelően.² Ebben a folyamatban, az egyes periódusokon belül olyan kulturális gyakorlatok alakulnak ki, amelyek a szimbolikus térhasználat praxisaiban, módozataiban mutatkoznak meg, és amelyek az informális fogalomkörében, az informális gyakorlatokat elemző szakmai munkák megközelítésmódjai által is relevanciát nyernek.

A formalitás–informalitás viszonyát a társadalomkutatók elsősorban a gazdasági szférában teszik vizsgálat tárgyává. Ugyanis itt látszanak leginkább azok a mechanizmusok, amelyek kü-

**„...az informális praxisok
(...) a formális
szabályozásokon kívül
eső »szürke zónában«
működnek...”**

lönböző társadalmi berendezkedések (legyenek azok demokratikus államok vagy diktatúrák), gazdasági szegmensek, társadalmi csoportok működését egy mégoly formálisan szabályozott gazdaság keretében is informális megoldásokra ösztönzik, avagy kényszerítik.³ Nem elhanyagolható ugyanakkor a megfigyelések, kutatások azon területe sem, amely az identitásépítés – legyen az etnikai vagy térbeliségre alapozó lokális identitás – területén fedezi fel az identitáskonstrukcióknak olyan formáit, amelyek a hivatalos formális keretek mellett, azokat akár használva, akár megkerülve alakulnak ki. A társadalmak kulturális és/vagy szimbolikus oldalát kutatva láthatunk rá azokra a kulturális vonásokra, amelyek az informális különböző formáit mint társadalmi terméket, hagyományt, praxist, jól bejáratott eljárások sokaságát képesek működtetni.⁴

„Az informálisnak sokkal inkább története van, mintsem definíciója” – idézik Elena V. Ledeneva lengyel kutatót az informális társadalmi gyakorlatokat számbavevő tanulmányukban Danyi Gábor és Vigvári András.⁵ A definiálást megnehezíti egyrészt az a tényező, hogy különböző korszakokban, különböző szociokulturális környezetekben más és más formái vannak az informális gyakorlatoknak, de az egyes tudományterületek megközelítései és szemléletmódjai is különbözőképpen értik azokat. A történeti kutatásokban a modernizáció összefüggéseiben vizsgálják a kérdést, a szociológia az informálisban a formális intézmények ellentéteit látja meghatározó tényezőként, az antropológia pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a formális és informális gyakorlatok nem feltétlenül válnak el élesen egymástól. Nem csak a formalitással való szembenállás jellemző tehát az informális paxisokra, hisz azok gyakran a formális szabályozásokon kívül eső „szürke zónában” működnek, ahol inkább a különállás, a hivatalosságoktól történő rejtőzködés lesz a jellemző, és ahol a formalitás keretein belül nem megoldható kérdések, ki nem elégíthető szükségletek megoldására/kielégítésére kínál lehetőséget az informális.⁶

Az informális és a szimbolikus térhasználat viszonya

■ Kutatásaink során⁷ magunk is arra figyeltünk fel, hogy a székelyföldi szimbolikus térhasználat az elmúlt három évtizedben sok informális praxist működtet: a lokalitások nyilvános tereit szimbolikus tárgyakkal jelöli meg, és olyan ünnepi alkalmak lebonyolítására használja, amelyek a helyet, a locust egy nagyobb, formális keretbe helyezve (nemzeti közösség, regionális közösség), helyi megoldásokat talál arra, hogy ebben a keretben a helyek önmagukra hívják fel a figyelmet: a helyi közösségre, a hely fontosságára. A nyilvános terek megjelölése az elmúlt időszakból örökölt (ezekről röviden a későbbiekben még szó lesz) praxisok egy részét is továbbviszi, ugyanakkor az 1989-es változások nyomán kialakult új helyzethez is alkalmazza azokat, de új formák és gyakorlatok is színesítik a formalitás-informális közegében zajló szimbolikus térhasználati cselekvések sokaságát.

A szimbolikus térhasználat vizsgálatának keretében a hely, a tér, a locus alapfogalomként tételeződik. A közösségek identitásának ugyanis fontos meghatározó eleme a hely, az ahhoz való kötődés. Ennek kinyilvánítása, magának az identitásépítésnek az ebben a kontextusban lezajló folyamata sok olyan gesztust tartalmaz, amelyek a fizikai tér használatának, beélésének ceremonikus alkalmait hívják életre. A tér szimbólumokkal történő megjelölése és ünnepi, rituális használata a formalitás és informális nagyon különböző kapcsolatait teremti meg

egymás mellett, egymást kiegészítve, egyik a másikat használva. Mivel – amint már említésre került – az egyes eljárások alkalmazására komplex társadalmi-kulturális-politikai kontextusban kerül sor, a formális-informális megoldások aránya, helyzete is nagyon változatos képet mutat.

A szimbolikus térhasználat informális gyakorlatainak társadalmi kontextusa. Előzmények: a 60-as évektől a rendszerváltásig

■ Az alábbiakban a székelyföldi szimbolikus térhasználatnak a rurális helyek nyilvános tereiben történő informális megoldásairól lesz szó. A jelen helyzet értelmezéséhez óhatatlanul vissza kell tekintenünk az előzményekre, hogy a jelzett társadalmi gyakorlatot, annak változásait folyamatjellegében, a folyamatban bekövetkezett változások függvényében értelmezhesük.

1989 után a székelyföldi térségben a szimbolikus térhasználat előtérbe került. A nyilvános helyek megjelölése – szobrok, emlékművek, emléktáblák, kopjafák állítása, intézmények átnevezése – igen nagy méreteket öltött, a megjelölt helyeken pedig ceremonikus, ünnepi alkalmak megszervezésére került sor: a szimbolikus tárgyak felállítása minden alkalommal avatóünnepségek keretében történt, de számos helyen az alkalmi, évfordulós ünnepségek megszervezésére is sor kerül. Nem minden hely és nem minden alkalom rendelkezik egyazon súllyal, az egyes helyek története nagyon különböző, ami használatuk grandiózusságát, gyakoriságát, a résztvevők számát, a közösségi részvételt illeti, de nagy általánosságban elmondható, hogy ezek a helyek és alkalmak magukon hordozzák a megemeltséget, a mindennapoktól és a mindennapok használati tereitől megkülönböztethető jelleget. Mielőtt a rendszerváltás óta eltelt három évtized szimbolikus térhasználatát röviden áttekintném, érdemes szót ejteni a megelőző korszakról, a 70-es, 80-as évek ide vonatkozó legfontosabb jellegzetességeiről. Erről részletes elemzés készült,⁸ a következőkben néhány olyan aspektus felvázolására kerül csupán sor, amely ennek a jelenségnek az adott korszakra jellemző informális megoldásait mutatja be. A romániai magyarság, mint kisebbség, a rendszerváltást megelőző korszakban csak nagyon kis mértékben élhetett a közösségi identitás nyilvános térben történő megjelenítésével. A 80-as években szinte egyáltalán nem volt mód erre, amikor az ideológiai homogenizáció az etnikai homogenizációval társult, ez pedig azt jelentette, hogy a kisebbségek etnikai identitásépítése a nyilvános szférából teljesen kiszorult, és csak rejtett formában élhetett tovább. Mi jellemezte a 80-as évek előtti korszak szimbolikus térfoglalási praxisait? Az 1968-as „megegyezés” a román államhatalom és a kisebbségi elit között azt jelentette, hogy a kisebbség bizonyos engedményeket kapott a lojalitásért cserébe: heti néhány órás magyar tévéműsört sugározott az állami televízió, a jelentős magyar lakossággal rendelkező megyékben magyar nyelvű napilapok indultak, de a központi sajtó is országos magyar nyelvű sajtóterméket indíthatott el, kulturális intézmények születtek, és ebben a korszakban nyílt lehetőség – természetesen korlátozott mértékben – olyan szimbolikus térfoglalási eljárásokra is, amelyek a kisebbségi identitásépítés eszközeivé válhattak. Ebben az időszakban ezek a szimbolikus aktusok kimondottan kulturális tartalmúak voltak: a magyar közösség emblematikus személyiségeinek szülőházai váltak pl. olyan emlékezhelyekké, amelyek lehetőséget teremtettek ünnepi alkalmak megszervezésére. De nemcsak az évfordulók adtak alkalmat ünnepségekre, hanem valóságos zárandokutak szerveződtek a kisebbségi identitás építésére alkal-

mas locusokhoz. Ilyenek voltak a Székelyföldön Benedek Elek, Tamási Áron szülőfalujában szervezett zarándoklatszerű kirándulások, amelyek ritualisztikus jegyeik által alkalmassá váltak olyan szimbolikus térbeelési praxisok működtetésére, amelyek erős identitásépítő funkcióval bírtak az adott korszakban.⁹ Ezek az események a kisebbségi elit kezdeményezésére és „kijárási” (megszervezés, a hatalommal való megegyezés) által jöhettek létre, a formális szféra által diktált szabályokat részben elfogadó, de annak kereteit mindenképpen kitágító, a formális szabályozásokat feszegető alkalmakat hozva létre. Ebben a korszakban ugyanakkor kevesebb szerep jutott maguknak a lokalitásoknak. Az informálisnak a lokális szférához kapcsolódó jellege sokkal elenyészőbb volt, a ceremonikus térfoglalási alkalmak fontossága, jelentése nem a lokalitásokat célozta meg, hanem egy azoknál tágabb körű jelentésépítésre törekedett. A konkrét hely (az emblematikus író szülőfaluja, szülőháza, sírhelye) nem önmaga helymivoltában volt jelen mint jelentésképző elem, hanem egy, a magyarság által beélt, birtokolni vágyott Hely szimbólumaként. Neve is volt ennek a helynek: mivel a „haza” fogalom ebben a kontextusban nem volt egyértelműsíthető (lévén szó Romániáról, a haza csak az adott politikai határok által jelölt helyre vonatkozhatott a korabeli hivatalos szóhasználatban, ezt pedig még egy informális környezetben/alkalommal sem volt ajánlatos megkérdőjelezni, átalakítani), a „haza” helyett tehát a „szülőföld” fogalma vált használatossá. A szülőföld jelentette a locust, a megnevezhető saját helyet, amely a kisebbségi kontextusban használható volt a „mi földünk”, a kisebbségi közösség által birtokolt hely megnevezéseként. Ez a gyakorlat abban a bizonyos „szürke zónában” helyezkedett el, amely kívül esik a formális intézményi struktúrák szabályozásán, a hatalom által informálisan jóváhagyott, „elnezett” területen zajlott. A lokalitás ebben az esetben nem önmagát jelentette, hanem azt az etnikai közösséget, amelynek a helyhez kötött identitása egy informális szabályozás által létrehozott emlékezhelyen épülhetett.

A 80-as években majdnem teljes mértékben visszaszorultak az azt megelőző időszakban kialakított, az előbbieken vázolt szimbolikus térhasználati eljárások. Az informális szabályok a kisebbségi identitás nyilvános fórumait megszüntették, ebben az időszakban nem volt lehetőség az emlékezhelyeken már kialakult ritualizált alkalmak lebonyolítására. Ebben a korszakban az etnikai identitásépítés a privát szférában rejtőzködve működött, a lokalitások nyilvános terei ebben a működési módban már nem jutottak szerephez.¹⁰

A rendszerváltás utáni évtizedek szimbolikus térhasználati gyakorlatai: folyamatok és korszakok

■ A továbbiakban a rendszerváltás utáni időszak praxisainak felvázolására kerül sor. Ezt a folyamatot részletesen elemeztük,¹¹ jelen írásban csupán vázlatos bemutatásra kerül sor. A '89-es változások után a szimbolikus térhasználat igen nagy intenzitással indult el, a nyilvános tér megnyílt a szimbolikus térfoglalás gyakorlatai számára, a nemzeti identitásépítés praxisai a régió társadalmi nyilvánosságában számtalan helyfoglalást/helymegjelölést eszközöltek, az ezekhez kapcsolódó alkalmak pedig a ceremonikusság jegyeit öltötték magukra. Szobrok, emlékművek, emléktáblák, kopjafák sokasága került felállításra és megünneplésre, a lokalitások szinte egymással versengve igyekeztek arra, hogy a nyilvános tereket benépesítsék olyan szimbolikus tárgyakkal, amelyek többféle funkciót

kombinálva a nemzethez tartozást és a saját hely egyediségét és fontosságát jelképezték. Az azóta eltelt időszakban a jelenség intenzitása nem csökkent, az elemzések ugyanakkor arra is rámutattak, hogy ez a több évtizedes időszak bizonyos trendszerűségek alapján korszakolható. Mivel a jelzett tanulmányban részletesen taglaltuk ezen korszakok jellegzetességeit, jelen írás elsősorban azokra az informális vonásokra fókuszál, amelyek az elmúlt három évtizedre vonatkozóan a legrelevánsabbnak látszanak.

A „Kitörés és rehabilitáció” első periódusában (a 90-es évek első fele) a szocialista korszakban létrehozott/kisajátított, saját ideológiai célokra használt nyilvános terek elfoglalása/visszafoglalása zajlott. Ekkor még viszonylag kisebb jelentősége volt az új szimbólumok elhelyezésének, a Nora-féle emlékezhelyek kialakításának,¹² sokkal fontosabb volt a nyilvános tér saját térré tétele az ünnepi események (pl. március 15.), a nemzeti szimbólumok nyilvános használata által. Ebben a periódusában a szimbolikus térhasználat a közösségek olyan energiáit és gyakorlatait volt képes mozgósítani, amelyek az informalitást mint hosszú távú („long durée”) mechanizmust alkalmazták. A magyar identitást építő ceremonikus eseményeket a keresés, a kreativitás jellemezte. A kísérletezés idejének is nevezhetjük ezt a korszakot, amikor a lokalitások a maguk nyilvános terein a megszűnt tiltások után keresték a megoldásokat: régi emlékhelyeket ünnepi eseményekre tettek alkalmassá, hosszú ideig használaton kívüli helyeket tettek szimbolikus terekké, akár olyan események számára, amelyek eredetileg más funkcióval rendelkeztek. Ebben a rendszerváltás utáni korszakban leginkább olyan ünnepi eseményeket rendeztek, amelyek az ősszmagyarsághoz tartozás szimbolikus eseményei voltak. Március 15. megünneplése a legadvekvátabb példa erre. Március 15-nek nem volt (nem lehetett) olyan, előző időszakokban kidolgozott forgatókönyve, amelyet újra elő lehetett volna venni, hisz a magyar szabadságharc évfordulóját semmilyen formában nem lehet megünnepelni a szocializmus idejében. Ennek megfelelően nem volt olyan nyilvános tér sem, amelyhez kapcsolni lehetett volna ezt az alkalmat, a nemzeti szimbólumok használatának sem voltak begyakorolt formái. A legtöbb székelyföldi település viszont rendelkezik a két világháborúban elesett helyi lakosok tiszteletére állított emlékművel. Ezek az emlékművek a szocializmus idején nem lehettek kiemelt emlékezhelyek, de a rendszerváltás után a március 15-i ünnepek helyszíneivé váltak, mintegy olyan funkcióval látva el a helyet, amellyel az addig nem rendelkezett.

A következő korszak a „Terjeszkedés, új szimbolikus helyek és események létrehozása” megnevezést kapta. A kilencvenes évek közepétől a 2010-es évek első feléig datálható ez a periódus, amelyre a nagy számú új szimbolikus helyek létrehozása volt jellemző: új emlékezhelyek, szobrok, emléktáblák, kopjafák, székelykapuk sokasága került felállításra. Minden falusi település arra törekedett, hogy kibővítse, felújítsa a település már meglévő, ünnepi alkalmak szervezésére alkalmas tereit, de a legnagyobb igyekezet az új szimbolikus tárgyak felállítása volt a nyilvános térben. Ezzel együtt megnőtt az ünnepi alkalmak száma, és nagy hangsúlyt kapott a lokális identitás építése. Minden rurális település arra törekedett, hogy a közös emlékezetből – hivatalos vagy informális helyi emlékezet – megkeresse azokat a helyi fontos eseményeket, helyi személyiségeket, amelyek/akik bevonulhatnak a helyi szimbolikus elemek tárába, és felhasználhatók a település arculatának sajátossá tételéhez. A nagyobbik identitáskonstrukció – nemzeti identitás – mellett tehát ebben a korszakban kap kiemelt

szerepet a kisebbik identitás – lokális identitás – nyilvános építése. Ez a törekvés szinte kizárólagosan a helyi informális szervezési kapacitásra alapoz, amely nemcsak az előkészületekben játszik fontos szerepet, hanem magában a kivitelezésben is: meg kell találni a helyi támogatókat, a kivitelezőket. Ebben a munkában pedig nagyon fontos szerepük van az interperszonális kapcsolatoknak, amelyek jól begyakorolt társadalmi praxisként működnek, mintegy a társadalmi adaptáció előző korszakokból megörökölt eljárásaiként. A helyi elitnek ugyancsak elengedhetetlen szerepe van az emlékezhelyek avatási ünnepségének, majd később a megemlékező ceremóniák megszervezésében, ezek helyi hagyománnyá tételében.

A harmadik korszakot, amelynek trendszerű jellegzetességei a 2000-es évek első felétől mutatkoztak meg, az „Integrálódás és individualizáció” névvel jelöltük. Az előző korszakokat meghatározó jellemzők nem tűntek el, de jelentkeztek olyan új, trendszerű vonások, amelyek indokoltá tették külön periódusként kezelését. Az integrálódás arra utal, hogy a szimbolikus térhasználat eseményei egyre inkább egy regionális – Székelyföld – léptékű identitásépítési folyamatba integrálódnak. Ez azt is jelenti, hogy a lokális szerveződések informális megoldásai mellett egyre több centralizáltabb (székelyföldi méretékben centralizált: a lokalitások felett álló, megyei szintű), formalizáltabb gyakorlat kerül előtérbe. Olyan rendezvények kerülnek megszervezésre, amely a „Székelyföld” emblémával lépnek fel, legyenek azok Székelyföld-napok vagy ünnepi, a vidékre jellemző népművészeti kellékekkel megjelölt termékvásárok. Az individualizáció is egyre erőteljesebben jelentkezik az ünnepi rendezvények körében: a perszonalizált élménykeresés, eseményhasználat erős igényként mutatkozik meg az ünnep résztvevői felől. A résztvevők így bizonyos mértékig fogyasztókká válnak, és ezt a magatartást sokféleképpen, személyre szabottan is meg lehet élni, a szervezők és szereplők pedig kiszolgálni igyekeznek ezt az igényt. Ilyenformán az ünnepi alkalomnak sokféle beélési módja válik lehetségessé. Ez nem jelenti a szervezőként, keretként működő formalitások meggyengülését, de jelzi a résztvevők szabadabb mozgását az ünnepi térben, amely vonatkozik az identitásépítés változó módozataira is.

Formális keretek és a lokalitások informális megoldásai a szimbolikus térhasználatban

■ A továbbiakban annak bemutatása következik, hogy a székelyföldi térség rurális településeinek szimbolikus térhasználatában esetében a helyi szimbolikus tartalmak és formai megoldások hogyan, milyen módon illeszkednek be azokba a nagyobb léptékű, formalizált, standardizált szimbolikus térhasználati keretekbe, amelyek a maguk elemkészletével együtt adóttak, használhatók a lokalitások informális törekvései számára. A vizsgált régióban a nagyobb léptékű, formális keretek, a hivatalos vagy kvázi hivatalos szimbólumkészletek a következő típusokba sorolhatók: a. Nemzeti keret és elemkészlet. Ez a változat természetesen csak a rendszerváltás óta áll rendelkezésre, használata standardizált elemkészletet és többé-kevésbé szintén formalizált ceremonikus formákat kínál. A helyi szervezésű szimbolikus alkalmak igen hamar, már a 90-es évek kezdetétől éltek/élnek ennek a keretnek a lehetőségeivel és adottságaival. Használják azt a szimbolikus elemkészletet (nemzeti zászló, kokárda, a szónokok verbális megfogalmazásaiban elhangzó, a nemzeti egységet hirdető kijelentések), amelynek

elemei egy nagyobb entitáshoz, a nemzethez való tartozást jelképeznek. b. Egyházi-vallási keret és elemkészlet. A legtöbb településen a nemzeti kerethez szorosan kapcsolódik az egyházi. Ez a konkrét tér kiválasztásában is megnyilvánul, ahol a hely szakrális jellege (a templom környezete) már eleve keretet biztosít a szimbolikus jelentésnek, de legalábbis hangsúlyosan jelenik meg más, pl. a nemzeti keret mellett. Ugyanez tapasztalható az események megszervezésében, amikor az ünnep funkciója (nemzeti ünnep, kortárstalálkozó) beépül a vallásos keretbe akár úgy, hogy az ünnepi foratókönyv részét képezik a vallási elemek, akár úgy, hogy az egyházi szereplők az ünnep többi szereplőivel egyenrangú félként lépnek fel (ünnepi beszédek szónokai, avatási ünnepek szereplői). c. Harmadikként a székelyföldi térségi léptékű identitásépítési keret és annak elemkészletét kell megemlíteni, mely igazán láthatóvá és hatékonyá a lokális identitásépítés megerősödésének korszakában vált, utána pedig mint regionális identitásépítési tényező lépett a szimbolikus események színpadára. d. Negyedikként említendő a szocializmus időszakának kerete és elemkészlete. A szocializmusnak mint ideológiának és hatalmi tényezőnek a nyilvános térben való megjelenítése a térség rurális településein nem volt számottevő. A falvak központi helyein az építészeti megoldásokat lehet ide sorolni, melyek elsősorban a szocialista modernizáció jeleként kerültek ebbe a közegbe. Szobrokat, emlékműveket csak elvétve találunk ebből a korszakból. A keretet alkotó elemek napjainkban – az intézményeknek, kereskedelmi központoknak helyet adó épületek – mára vagy igen elhanyagolt állapotba kerültek, vagy sikerült felújítani őket, de még rendbe tett állapotukban is őrzik a szocialista modernizáció/urbanizáció standard épületeinek jellegtelenségét, amelyet a megszokás mára tulajdonképpen láthatatlanná tett, így keret-jellege csupán semleges fizikai mivoltában van jelen. Jellemzőbb az, hogy a hivatalos intézmények – művelődési ház, iskola, polgármesteri hivatal – újonnan épült, teljesen más stílust képviselő épületekben működnek, az iskolák jó része pedig szintén felújításon esett át, és nevet is kapott, amely gesztus már a lokalitások identitásépítő, informális törekvéseinek tudható be.

A helyi szemszögből hivatalosnak számító keretek elemei többféle módon kapcsolódnak össze a helyi, egyedi jellegű szimbolikus tartalmakkal, ez pedig a formális és informális sajátos keveredéséhez vezet. „Barkácsolásnak”¹³ is nevezhető praxisokról van szó, amelyek által a formális keretekhez történő igazodás sajátos, egyedi „termékeket” hoz létre: változó, hogy mikor melyik elemkészlet kerül túlsúlyba, uralkodik el, elnyomja-e a „keret” elemeit, vagy alárendelődik annak. Vagy olyan szövedéket hoz létre, amelyben nehezen különíthetők el egymástól az egyes entitások (keretek) jellegzetességei, mert a helyi informális szándék különösebb koncepció nélkül is képes egymásba olvasztani azokat.

Ritkán lehet megfigyelni olyan rurális központi teret, amely csak helyi szimbolikus elemeket tartalmazna. Legtöbb esetben a térkompozíciók tartalmazzák a formális keretek szimbolikus elemeit, mintegy a „nagyhoz” igazodás bizonyítékaként, és ebben a keretben kap helyet az egyedi, a helyi sajátosság, a lokális identitásépítés nyilvános térben megjelenített szimbolikus elemkészlete. Többféle változat is megfigyelhető, időbeli alakulásuk szerint. Amint már jeleztem, a rendszerváltás utáni közvetlen időszakban a rurális települések ezen a vidéken csak kis számban rendelkeztek olyan szimbolikus terekkel, amelyek kész keretet kínáltak volna akár a nemzeti, akár a lokális identitás építésére. A meglévő, többnyire egyházi kereteket töltötték fel az ünnepi rendezvények új elemeivel: a

faluközpontban lévő templomok mellé, vagy egy meglévő emlékmű, leggyakrabban a két világháborúban elesett helyi lakosok emlékműve köré.

Az informális esetei a lokalitások szimbolikus tereinek építésében

1. A hely ereje – saját események, saját szimbólumok

■ Azokban a kivételes helyzetekben, amikor a településnek volt egy nagyon hangsúlyos, látványos téreleme, amely a település identitását meghatározta (de amelyek a 80-as években már egyáltalán nem lehettek ceremonikus, megemlékező, identitásépítő események generálói), az illető emlékezhely újból kiemelt jeletőségre tett szert. Jó példa erre a madéfalvi Siculicidium emlékmű, amelyet 1899-ben az 1764-es madéfalvi vérengzés emlékére állítottak. A rendszerváltást megelőző időszakban az emlékmű a helyén maradhatott ugyan, de emlékező ünnepeket nem lehetett szervezni. A változás után viszont a tér azonnal visszakapta kiemelt jellegét, és nemcsak a madéfalvi vérengzés évforduljának, hanem más ünnepi eseményeknek a helyszínéül is szolgált. Itt tehát adott volt egy erős keret, amely ugyanakkor jellegénél fogva kettős kontextusként is működött: alkalmas volt mind a magyar nemzethez, mind a lokalitáshoz való tartozás szimbolikus, ritualizált megjelenítésére.¹⁴ A lokális keret az elkövetkező években tovább erősödött: vallásos ünnepek kiegészítő helyszínéül is használatos: a hűsvéti határkerülés alkalmán a „szobor”, ahogy a helyiek mindennapi szóhasználatában szerepel, a határkerülők egyik fontos állomása.¹⁵ A lokális használat kiterjedése mellett alkalmas regionális keretként is működni: a vérengzés évfordulós megemlékező ünnepein a helyiek mellett részt vesznek a régió településeinek küldöttei is. A szintén működő nemzeti keret-jelleg ugyanakkor a magyarság érdekvédelmi szervezetének képviselői számára is megmutatkozási lehetőséget biztosít, akárcsak a Magyarországról érkező politikusok számára. A regionális kerethez kapcsolódó vallási dimenziót jelzi az is, hogy a csíksomlyói búcsúra igyekvő, Madéfalvát útba ejtő zarándokok rituális megállóhelyként iktatják be programjukba az emlékművet. A helyiek az emlékműben rejlő potencialitásokat tovább használják a helyi identitás megerősítésére: a fizikai teret magát kibővítették, ugyanakkor rendezvények, események sokaságát szervezik az emlékmű szimbolikus vonzerejére támaszkodva. A térkompozíció központi eleme továbbra is az emlékmű maradt, az eredeti szimbolikus jelentés (a vérengzés, a székelyek ellenállása, szabadságszeretete) is központi elemként szerepel, de jelentős lépések történtek annak érdekében, hogy a hely a maga erős szimbolikájával együtt a helyi identitás kifejeződése és megerősítője maradjon, valamint egyfajta fókuszává – egyik fókuszává – váljék a regionális identitásnak.

2. Saját személyiségek mint identitásépítő tényezők

■ Sajátos esetként néhány településen a téralkotás egy olyan helyi személyiséghez kötődik, akinek már az előző korszakokban kialakult egyfajta kultusza, és a lokális identitásépítés a térben az adott személyiség alakja köré szerveződik. Ezek a téralkotási eljárások komplex struktúrába szerveződnek, ennek központi eleme a település híres szülőltje. Az elképzelések leggyakrabban a szülőhely/szülőház tematikának rendelik alá a térelemek megalkotását és elhelyezését: szobor, emléktábla, szimbolikus tartalmú feliratok, intézmények elnevezése, a szülőház emlékházzá alakítása, emlékmű, múzeum, illetve olyan rendezvények, amelyek a híres személyiség tevékenységéhez kapcsolódnak. Jó példa erre a

Csíksszentdomokoson létrehozott emlékhelykomplexum, amely a falu szülötte, Márton Áron püspök alakja köré szerveződik. Ezen a helyen a rendszerváltás előtt csak a rejtett emlékezet őrizte Márton Áron alakját, hisz a szocialista rezsim nem tette lehetővé a lokalitás keretein túlnövő, a szocialista ideológia ellen forduló egyházi-közéleti személyiség emblematisz alakjának megjelenítését. Ebben az esetben a formális kereteket a nemzeti és az egyházi közeg nyújtja, de a személyiség, mint a hely szülöttje, a lokális identitás építésére is alkalmas, és ezt a lokalitás a maga informális eszközeivel nagyon markánsan képviseli.

Ehhez hasonló példaként említhetők azok a helyek, amelyek szintén a település neves szülöttjének alakja által válnak kiemelt jelentőségűvé. Farkaslakán Tamási Áron, Kisbáconban Benedek Elek, Csomakőrösön és Kovásznán Kőrösi Csoma Sándor alakja lesz a helyi identitást építő emblematisz személyiség. Ezekben a településeken is komplexebb emlékezhelyek kialakítására nyílt lehetőség, több szimbolikus elem egymásmellettsége, egymásra épülése által. Az első két eset viszont egy fontos jellemzőjében különbözik a csíksszentdomokosi példától: esetükben már a 60-as, 70-es években beindult az előzőekben jelzett szimbolikus térhasználati gyakorlat, az emlékezhelyek alapelemei (szülőház, emléktábla, emlékmű) már ebben az időszakban megszülettek. Érdekes megjegyezni, hogy mindezek ellenére a 90-es években nem indult el újra az az általunk zárandokútnak nevezett jelenség,¹⁶ amely a 60-as, 70-es években a kisebbségi identitásépítés eszközeként erőteljesen működött. Az emlékezhelyek valamelyest bővültek (Kisbáconban pl. Benedek Elek emlékezhelyként működő szülőháza közelében szobrot állítottak a hely neves szülöttjének), de ezek a momentumok sem tudták a régi intenzitással újraindítani a megemlékező rituálékat. A lokalitásoknak továbbra is emblematisz alakjai maradtak az említett személyiségek, de a települések nem tudtak olyan informális erőket mozgósítani, amelyek – az ide irányuló formális praxisok híján – erőteljes emlékezetkomplexummá fejleszthették volna a már meglévő szimbolikus helyet.

3. Saját hírnévre építő globális keretalkotás

■ Az emlékezetkomplexumok sorában érdemes megemlíteni egy másik sajátos esetet, amelyben a lokalitás már meglévő hírneve generálja egy olyan nyilvános tér kialakítását, amely nem a lokalitást képviseli, hanem egy annál jóval szélesebb entitást – a nemzetet –, ilyenképpen magának a térnek a megalkotása erősíti tovább a település jelentőségét. Korond a népi fazekasság széles körben (nemzeti keretben is) jól ismert központjaként szerepel a köztudatban. A település központjában állították fel a terjeszkedés időszakában (2003-ban) azt a nagyszabású emlékművet, amely „Erős várunk nekünk az anyanyelv” címet viseli. Az emlékmű sajátos kompozíciója harminc író arcképével és a magyar nyelvterület egyes részeit jelző elemekkel az anyanyelv és a nemzeti tér egységét hivatott szimbolizálni. Az emlékművön szereplő írók szintén a nyelvterület kiterjedtségét és egységét jelképezik, és bár erdélyi írók is helyet kaptak az összeállításban, a lokalitásnak, de még a regionalitásnak sincs külön kiemelt szerepe. A település szimbolikus erejét ebben az esetben nem a lokalitás megjelenítése adja, hanem az a tény, hogy pont itt, ezen a helyen jelenítődik meg a szélesebb keret, a formális entitás szimbolikus formája.

■ Az esetek többségében az előbbi folyamatok fordítottja játszódott/játszódik le. A legtöbb rurális település értelemszerűen nem rendelkezik a fentiekhez hasonló erős szimbolikus térrel és/vagy hírnévvel. Ebben az esetben a meglévő adottságokat – amelyekhez az első időszakban hozzárendelték a most már nyilvánosan megünnepelhető alkalmakat – hozzáigazították az ünnephez: tárgyi szimbólumokkal, ünnepi forgatókönyvvel, megfelelő öltözet viselésével (gyakran megjelenik a népviselet), ünnepi beszédekkel, ünnepi viselkedéssel tették szimbolikus helyé a kiemelt alkalmaknak – március 15., jeles évfordulók, évjárattalálkozók – helyet adó tereket. Nagyon hamar beindult ugyanakkor a terjeszkedés, a meglévő helyek bővítése, illetve olyan elemekkel való „feltöltése”, amelyek elsősorban a helyi jelleget voltak hivatottak erősíteni.

A terjeszkedés korszakában nagy lendülettel indult be az új szimbolikus terek létrehozásának informális gyakorlata. Ez a hullám többféle emlékezhely-típust eredményezett, közös jellemzőjük a már meglévő emlékezhelyeinek bővítése, újak létrehozása, illetve az újonnan létrehozottak folyamatos további bővítése, új és új elemek általi terjeszkedése. Legtöbbjük sikerrel működő szimbolikus tér lett azáltal, hogy intenzív és rendszeres ceremonikus eseményeket volt képes beindítani, illetve fenntartani a helyi kezdeményezőképeség, szervezőmunka által.

Jellemző eljárás, hogy egy szimbolikus térelemet újabb és újabb jelképes jelentésű térelem követ, így a kiépítés egy folyamatos terjeszkedő tenedenciát jelez. Csíkszentkirály az egyik példája ennek a gyakorlatnak: a templom előtti téren nagyon sok szimbolikus térelem található, ezek folyamatosan kerültek elhelyezésre. Az így létrehozott emlékezhely-komplexum egyrészt beilleszkedik a nagyobb entitás(ok)ba, másrészt erőteljes lokális jelzéseket, megoldásokat tartalmaz. A nemzeti keret a magyar identitást jeleníti meg, több formában is: nevéből adódóan a Szent István-kultuszt erősíti a 2001-ben felállított egész alakos Szent István-szobor, egy faragott tábla a Kárpát-medencei Szent István Közösség tagjainak, a Szentkirály nevet viselő települések névsorával. Szintén a nemzeti keretbe történő beilleszkedés szimbólumaként került felállításra egy Trianon-émlékmű, amely több szimbólumot hordoz magán, több egymáshoz kapcsolt entitást jelenít meg ugyanazon térelem felületén. Jelentős az egyházi-vallásos keret jelenléte: magát a teret a templom uralja, előtte-körülötte régi kőkeresztek találhatóak, valamint két emlékmű az 1700-as évekből (egyik a pestisjárványhoz kapcsolódik). Ugyancsak egyházi tematikájú faragványokon emlékeznek meg jeles egyházi eseményekről. A lokalitás szimbolikus megjelenítése nagyon hangsúlyos. Egyik formája a kimondott lokális tartalomra épülő, azt szimbolizáló emléktárgy, másik – és gyakoribb forma –, amikor a saját hely egy nagyobb entitásba tagolódik, annak részeként mutat önmagára, de nem rendelődik alá annak. Ilyen a 2020-ban felállított, fából készült Trianon-émlékmű, amely sokféle és gazdag szimbólumkészletet tartalmaz, benne a nemzeti, a regionális és a lokális, ugyanakkor a vallásos elem egyvelege mutatkozik meg: felirat, évszámok (1920–2020 – Trianonra utalva, 1332 – a település első írásos említése), térkép a magyar címerrel (Nagy-Magyarország, jelölve benne az elcsatolt területeket), a csíksomlyói kegytemplom Mária-szobra, a település címere, az egységet jelképező, egymás felé nyújtott kezek. Az emlékmű hátoldalán a készítőik és támogatóik névsora áll. A templom bejáratánál felállított tábla szintén a lokális identitás szimbóluma: állítója „A falu közössége”, amely 2012-ben, a falu első írásos em-

lítésének 680. évfordulójára készítette az emléktáblát. Ugyancsak ebben a térben kapott helyet – mint lokális emlékezet – a gróf Andrássy család tiszteletére készült, durván faragott kőbe illesztett eméktábla. A templommal szembeni gondosan felújított épület homlokzata megőrizte az egykori feliratot: Népiskola 1892. Falán domborművel ellátott emléktáblák sorozata, amely a település neves szülőtteinek, illetve itt alkotó személyiségeinek állít emléket.

Hasonló példaként említhető Gyergyócsomafalva, ahol a helyi, a regionális és a nemzeti identitás szimbólumai egymás mellé rendelődve alakítanak ki egy olyan emlékhelykomplexumot, amelyben az egyes elemek egy nyilvános identitásépítő folyamat során – jórészt informális megoldások által – olyan identitáskonstrukciókat hoztak létre, amelyek az utóbbi években hangsúlyosan a lokalitás szimbolikus megjelenítésének erősödését mutatják. A teret itt is a tempom impozáns épülete uralja, régi emlékművekkel, kereszttekkel. Vele átellenben a rurális településeken szokatlanul nagy Kossuth-szobor kapott helyet, amelynek eredeti változata Marosvásárhelyen állt a XIX. század végén, majd lerombolták – ennek mását állították fel a helyi felmenőkkel rendelkező Borsos Miklósról elnevezett alapítvány kezdeményezésére. Borsos Miklós szobra ugyancsak megtalálható a település központi helyén, akárcsak a helyi születésű Köllő Miklós szobrászművésze – mindkettőt 2011-ben avatták fel. A templomkertben avatták fel a Milleniumi emlékművet, Szent István kardját, a templom régi harangját és helyi egyházi személyiségek emléktábláit.

Megjegyzendő, hogy a fentiekhez hasonló emlékhely-komplexumok kialakítása nem egy egységes terv szerint készült, hanem több szakaszban, mintegy mozaikszerűen kerültek egymás mellé az elemek.

5. Szerényebb előzmények, erős formális keretalkotás

■ A legtöbb rurális település természetesen szerényebb szimbolikus tereket tudhat magáénak, de a lokális identitás térbeli megjelenítése általánosan jellemző ezeken a helyeken is. A lokalitások a szimbolikus térhasználati folyamat második szakaszában arra törekedtek, hogy az etnikai identitás nyilvános megjelenítése mellett a saját hely is szerepet kapjon a nyilvános tereken. A hely neves szülőttei vagy tevékenységük által oda kapcsolható személyiségek váltak leginkább alkalmassá erre a szerepre a helyi intézmények névadási gyakorlata által: leggyakrabban az iskolák, de a művelődési házak, könyvtárak és más kulturális intézmények egy helyi kötődésű személyiség nevét viselik – a névadás ceremonikus esemény keretében történt meg, de az évfordulók is alkalmasak ünnepi események szervezésére. Helyi múltbéli események is alkalmasak szimbolikus megjelenítésre, illetve megemlékező ünnepekre. A székelykapu, illetve a kopjafa a szimbolikus elemkészlet gyakran megjelenő eleme, amely a régió és a lokalitás jelképeként használatos, nem föltétlenül és nem kizárólagosan eredeti jelentésüket betöltve (kapu, kegyeleti emlék, sírjel), hanem magát a helyet szimbolizálva.¹⁷ A hely címere, a település nevének stilizált megjelenítése is a lokalitást hangsúlyozó elem. Ugyancsak ezt a célt szolgálja a térelemeken feltüntetett helyi mesterek, helyi támogatók nevének kiemelése, valamint a régióra jellemző anyaghasználat és megmunkálási mód mint nagyon gyakori eljárás (faanyag, díszes faragás).

■ A szimbolikus térfoglalási gyakorlat lokális eseteiben dominálnak az informális eljárások. Ez a praxis egyrészt a kisebbségi helyzet ellenállási formája – amelynek módozatai még a 60-as, 70-es évekig nyúlnak vissza – másrészt a napjainkra hangsúlyosabban jellemző lokális keretnek a kiépítése, illetve annak a nagyobb keretbe történő behelyezése. Ezekben az eljárásokban az egyes települések egyediségének, adott esetben önállóságának a kifejeződési igyekezete érhető tetten. Ha a lokalitások felől nézzük a kérdést, akkor továbbra is fontos az etnikai identitás építése, annak szimbolikus megjelenítése, de emellett a lokalitás cselekvő ágensként való megjelenítése kap hangsúlyt. A helyi elitiek informális szervező tevékenysége lényeges tényező minden egyes hely, minden egyes szimbolikus eljárás esetében. Egyszerre jellemző a minták, a példák követése, a bejáratott, jól működő szimbolikus praxisok megisméltése (helyi személyiségek, helyi események, helyi szervezés, helyi kivitelezők), ugyanakkor az egyedi, kreatív formákra és megoldásokra irányuló törekvés.

Bármilyen ötletről, megoldásról, egyedi vagy mintakövető eljárásról legyen is szó, a legfontosabb cél és társadalmi haszon a hely „megemelése”, egyediségének és fontosságának hangsúlyozása. Alapvető tényezőnek tekinthető a helynek a nagyobb, nemzeti entitásba történő betagolódása, ez viszont nem alárendelődést jelent a nagyobbikkal szemben. Az előbbieken bemutatott komplex vagy egyszerűbb térszerkezetekben a lokális, az egyedi a saját értékeire büszke lokalitást mutatja meg a maga szimbolikus eszközeivel. A formalitás – informális összefüggése elvileg a centrum és a marginális viszonyának megjelenítése is lehetne, de a jelenség vizsgálata azt mutatja, hogy ez a viszony nem a marginalitás megélése irányába mozdítja el a jelentésadást, hanem sokkal inkább a saját helynek, a lokalitásnak azt a feltételezett képességét igyekszik felmutatni, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére sem veszítette el etnikai sajátosságait, egyedi vonásait. Az informális eszközök a rendszerváltás után a kisebb helyek, a lokalitások szintjén is használhatóak lettek: a helyi szervezők, ötletgazdák, kivitelezők a többi hely ötleteit követve, azokkal akár versenyezve keresték a helyi térszerkezetek kialakításában ennek a szimbolizációs eljárásnak a helyi formáit. Nem egy „központilag”, formálisan irányított folyamatról van tehát szó, holott az eredmények láttán akár erre a következtetésre is lehetne jutni. De ez csupán a szimbolikus térhasználat felszíni jegyei alapján lenne helytálló következtetés. Ha viszont a jelenség előéletét, működésének szociokulturális körülményeit is elemzés tárgyává tesszük, sokkal relevánsabb kép rajzolódik ki az elemző számára: a lokalitások informális módon végbemenő szimbolikus térhasználati gyakorlata a formális szabályozásokkal, intézményekkel, az identitást megkérdőjelező megszorításokkal szembeni életképességét szándékszik megjeleníteni. Ha a jelenséget – folyamatjellegében szemlélve – a rendszerváltás előtt évtizedekig vezetjük vissza, a jelenlegi állapot a következő jelentést tartalmazza: a kisebbségi lét a formalitás tévedése. Az informalitás ezt a tévedést, hibát ellen-súlyozza, a tévedést a maga körén kívül helyezi. Az adott hely ennek a hibának, tévedésnek elszenvedő alanya lehet ugyan (néhol pont ennek extrém változatairól szól a szimbolikus térhasználat – lásd pl. a csíkszentdomokosi vagy a szárazajtai vérengzést, az ezekről szóló emlékezhelyeket), de a szimbolikus megjelenítés ezekben az esetekben sem csak egy szenvedéstörténet megidézése, hanem a felülkerekedése. A szimbolikus térhasználat tehát – bármilyen kivitele-

zésről, művészi vagy nem művészi értékről, grandiózus vagy szerény formákról legyen is szó – a lokalitásnak, az informális szférának a saját értékeit felmutató, önmagát fontosnak tételező szándéka szerint is elemezhető. Hogy ez a praxis hogyan találkozik a lokalitások mindennapi életének napjainkra jellemző dinamikus változásaival, a kívülről érkező hatásokkal, a szimbolikus jelentések alakulásával – ezeket a kérdéseket a következő, ide irányuló vizsgálatoknak kell megválaszolniuk.

■ JEGYZETEK

1. Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünnepési gyakorlata az 1980-as években* Scientia Humana sorozat, MTA–Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2004.; Bodó Julianna: *A nyilvános és a privát. Az ünnep szerepe a szocialista nyilvánosság és a privát szféra működésében* In: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (szerk. Bodó Julianna), Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000.; Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térfoglalási eljárások*. In: Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban. (szerk. Bodó Julianna). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. (A továbbiakban: Bodó–Biró 2000); Bodó Julianna: *A nyilvános tér közösségi, ünnepi használata Székelyföldön. Nemzeti identitásépítés a nyilvános térben*. In: : Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (szerk.): *Helyzetek és változások. Székelyföldi társadalomtudományi kutatások a DOMUS program támogatásával*. Státus Kiadó, 2016.; Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: *Szimbolikus térhasználat változó szerepben. Replika*, 105. 2017. (A továbbiakban: Bodó – Biró 2017.)
2. Bodó–Biró 2017.
3. Danyi Gábor – Vígvári András: *Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban*. Replika 110, 2019. 11–31. (A továbbiakban: Danyi–Vígvári 2019.)
4. Nagy Zoltán: *Kisebbségek az etnikus és az állami nacionalizmus erőterében*. In: Replika 110, 2019/1. 163–168.; Sárközi Ildikó Gyöngyvér (2018): *A mártírium homályából. Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán*. (Kultúrák keresztútján 24.) Budapest. MTA BTK Néprajztudományi Intézet – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológiai Tanszék – L' Harmattan Kiadó.
5. Danyi–Vígvári 2019; Ledeneva, Alena: *Introduction: The Informal View of the World – Key Challenges and Main Findings of the Global Informality Project*. In *The Global Encyclopaedia of Informality I*. Alena Ledeneva (szerk.), London: UCL Press, 2018, 222-226. (A továbbiakban: Ledeneva 2018.)
6. Danyi–Vígvári 2019.; Ledeneva 2018.
7. Bodó–Biró 2017.
8. Bodó–Biró 2000.
9. Bodó–Biró 2000.
10. Bodó Julianna: *Átjárás technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között*. In: Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021. 59–96.
11. Bodó–Biró 2017.
12. Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas, 1999. 3.
13. Danyi–Vígvári 2019.
14. Blága Ágnes: *A Madéfavi Siculicidium mint az összmagyarság és a lokalitás ünnepe*. In: Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021.
15. Kristó Erika: *Húsvétai határkerülés Madéfalván*. In: Bodó Julianna (szerk.) *Szimbolikus térhasználat – székelyföldi változatok*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2021.
16. Bodó–Biró 2000.
17. Bodó Julianna: *Jelképeink szerepváltása*. In: *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklórizmus köréből*. (szerk. Biró A. Zoltán – Gagyai József – Péntek János). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1987.

OLÁH SÁNDOR

„SOK VITÁVAL JÁRT A FÖLDEK VISSZAMÉRÉSE”

■ *A tanulmány társadalomtörténeti kontextusban vizsgálja a központi, állami hatalom és a helyi társadalom viszonyát a földtulajdoni viszonyok két alkalommal történt megváltozása kapcsán (kollektivizálás, illetve a földmagántulajdon visszaállítása az 1989-es romániai rendszerváltást követően), és bemutatja azokat az informális stratégiákat, amelyeket a helyi rurális társadalom működtetett ebben a kontextusban. Az 1962-ben lezárult kollektivizálás erőszakos módon és teljes mértékben megváltoztatta a székelyföldi társadalom működésének gazdasági feltételeit is. Ebben a folyamatban a helyi társadalom informális védekezési stratégiákat csak kis léptékben, passzív módon, latens formában tudott működtetni. Amikor az 1989-es rendszerváltást követően az új jogszabályi keretek lehetővé tették a térszékelyföldi földtulajdon felszámolását és a magántulajdon visszaállítását, az új helyzetben a rurális társadalom már aktív, cselekvő módon működtetett informális stratégiákat.*

A székelyföldi földtulajdoni és földhasználati viszonyokban a 20. század folyamán bekövetkezett változások két fontos fordulópontja a teljes kollektivizálás (1962) és az 1989-es politikai rendszerváltás utáni földreprivatizáció, a magántulajdoni viszonyok visszaállítása a mezőgazdaságban. A szocialista termelőszervezeti formák lebontásának folyamata széles körű társadalmi részvétellel, az állami intézményekkel együttműködve, olykor ezek érdekeivel szem-

**„Egyénileg fogok
gazdálkodni, többet
még miatyánkot sem
mondok közösen!”**

ben, konfliktusok sorozatában valósult meg, a hatalomnélküliek informális stratégiáinak, gyakorlatainak eredményeképp. Jelen keretek között – a folyamat értelmezésében az alulnézeti szempontot érvényesítve – a lokális miliók kontextuális elemeivel összefüggésben, a tulajdon átalakításában részt vevő társadalmi ágensek gondolkodásmódjának, cselekvési motivációinak megértésére törekszünk. Alább idézett forrásainkkal illusztráljuk, hogy a cselekvők individuális viszonyulása volt a tulajdonátalakítási folyamat – a gazdasági racionalitásnak sok esetben ellentmondó – meghatározó tényezője.

A hasonló lokális miliókban és azonos társadalmi kategóriákon (mint a szocialista termelőszervezetek tagsága) belül is változó társadalmi viselkedést nem lehetünk képesek előre látni – írja Bernard Lahire szociológus: „egyrésztől egy társadalmi kontextust nem lehetünk képesek – ahogyan a fizikai vagy kémiai kísérletekben – néhány releváns paraméterre visszavezetni, másrésztől pedig az egyének belsőleg sokfélék, habitus-, minta- vagy diszpozíciókészletük pedig többé-kevésbé heterogén és egymásnak többé vagy kevésbé ellentmondó elemeket tartalmaz. Nehéz tehát biztonsággal megmondani, hogy egy bizonyos kontextusban mi fog az adott egyénre hatást gyakorolni, és mit fog belőle a kontextus kiváltani. A társadalmi világgal kapcsolatos jelenlegi tudásunk alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy az egyén túlságosan *sokféleképpen szocializált és meghatározott* ahhoz, hogy az őt meghatározó tényezőkkel tisztában legyen.”¹

A továbbiakban forrásokból idézett példákkal illusztráljuk a magántulajdoni viszonyok visszaállításának folyamatában cselekvők habitusának különbségeit, személyes diszpozícióikból következő konfliktusait.

A tulajdonfosztás évtizedei

■ Közvetlenül a kollektivizálást megelőző időszak székelyföldi birtokviszonyaira és földművelési rendszerére érvényesek Márkus István megállapításai az alföldi falusi gazdálkodás múlt századi (!) üzemformáiról: „A nadrágszíjparcellák rendszere, a tagosítatlan határok eszméletlen eldaraboltsága; a két- és háromnyomásos gazdálkodás sok helyütt a XX. századig élő hagyományai. A már kézen álló, aránylag könnyen és olcsón átvehető új európai mezőgazdasági technikák és eljárások csigalassú és egyenetlen terjedése”² jellemezte a székelyföldi birtokviszonyokat még a 20. század közepén is. Az 1949 márciusában meghirdetett romániai kollektivizálás 13 évig elhúzódó folyamatában a művelés alatti földbirtok állami eltulajdonításának és használatának gyakorlata törvények, rendeletek, minisztertanácsi határozatok tárgya volt. A nagybirtokok, ipari vállalatok és bányák államosítása (1948) után a vidéki lakosságtól a legfontosabb gazdasági javakat, a földet, erdőt, lakóházakat, gazdasági épületeket az 1950/92, 1952/142, 1953/308, és az 1955/524 sz. rendeletekkel, minisztertanácsi határozatokkal sajátították ki. Az 1951/111 sz. törvényerejű rendelet az örökös nélküli, gazdátlan vagy elhagyott javak állami tulajdonba vételéről rendelkezett. Az 1953 februárjában érvénybe lépett 308-as minisztertanácsi határozat alapján minden földtulajdonnal rendelkező család, amely valamilyen okból nem művelte, vagy másokkal műveltette birtokát, „átadhatta”, – „felajánlhatta” – az államnak. Ez a rendelkezés az ötvenes években végig hatályban volt. Az 1954/478 sz. törvényerejű rendelet szintén az állam javára történő „földbirtok-ajándékozásokat” szabályozta. Az 1959/115 sz. rendelettel újabb magánbirtokokat kebelezett be az állam. A kollektivizálás második hullámában (1957–62) felszított osztályharcban

újra elővették a „társadalmi helyzet felülvizsgálása”-ként ismert diszkrimináló gyakorlatot, a magántulajdontól való megfosztás egyik – az ötvenes évek elején alkalmazott – politikai eszközét. A földkisajátítások gyakorlatilag a kollektivizálás befejezésének előestéjéig – 1962 márciusáig – gyakorlatban voltak. A kisajátított, eltulajdonított, „átadott” földterületeket a már létező szocialista termelőszervezetek (állami gazdaságok, kollektív gazdaságok) megerősítésére használták.³

A kollektivizálási kampány kezdetéig a törekvő falusi családok legfontosabb gazdasági célja a földvásárlás volt. A család földbirtokának gyarapítása a legfőbb motivációja volt a falun kívül vállalt időszakos pénzkereső munkának: azért dolgoztak városban évekig, évtizedekig cselédként, bolti szolgaként a családalapítók, hogy az összepórolt pénzzel növeljék az örökölt kisbirtokot, hogy visszatérve a faluba megalapozzák a család megélhetését.

Az agrártársadalom irodalmában ismert jelenség, hogy helyi hierarchiákban és viszonyrendszerekben a földbirtok az elismert társadalmi pozíció alapvető eleme volt. A családi tulajdonban lévő földterület mennyiségének – sőt a változatos természeti feltételek függvényeként a térbeni elhelyezkedésének is – a család társadalmi helyét kijelölő, rangját jelző szerepe volt. E gondolkodásmódban a társadalmi pozíció meghatározása a birtokolt javakkal történt. A személyi identitását közösségében döntően a földtulajdona alapozta meg. Amikor a kollektivizáláskor a hatalmi erőszak megfosztotta a gazdálkodót földbirtokától, identitása alapelemétől az önálló gazda státusától is megfosztotta.⁴

A kollektív gazdaságok tagságának javadalmozása folyamatosan alacsony volt, ennek fő okai a „szocialista felhalmozás” vagyis jövedelmek „osztatlan alapba” való visszatartása mellett az állami terményelvonás és a hatósági árszabályozás volt.⁵

A hetvenes évek elejéig bevezetett szociális juttatásokat: az orvosi ellátás ingyenessége, kedvezményes üdültetés, a szülési szabadsághoz való jog, gyermeksegély – „a városi dolgozókkal való egyenrangúsítás”-ként értelmezhetők a publicisták, de a több mint két évtizedes falu- és vidékellenes társadalom- és gazdaságpolitika következményei nem változtattak alapvetően a vidéki lakosság hátrányos helyzetén.

A nyolcvanas években az állami terményelvonás növekedésével párhuzamosan fokozódott a fogyasztás korlátozása, a szűkösség a mindennapi életvitelben, romlott az életminőség.⁶

A termelőszövetkezeti tagságot kötelezték, hogy a téesztől személyenként juttatott kis háztáji parcellákon termelt gabonát, krumplit, cukorrépát és a saját kisgazdaságban termelt tejet, disznóhúst a hatóságok megszabta áron az államnak leszerződje. A terményelvonásnak ez a formája azonos volt az ötvenes évek második felében (1957-től), a kollektivizálási kampány utolsó hullámában alkalmazott elvonási gyakorlattal.

Fábián Ernő⁷ naplójegyzetei életszerűen tükrözik a korszak vidéki lakosságának hétköznapi viszonyait:

„1986. V. 26.

Megvonják a termelőszövetkezeti parasztoktól az egyéni használatban lévő földterületet. Éppen akkor, amikor a termelés növelését kellene az egyéni érdekesség támogatásával ösztönözni. Ezt is fordítva csinálják. A zsaroló gazdálkodásra jellemző, hogy 1974-ig 800 négyzetméter számított a belterületből személyi tulajdonnak, az 1974/58–59-es törvény *retroaktív jelleggel* 250 négyzetméter

szab meg. Amennyiben az udvar ennél nagyobb, az már beleszámít a használatba kiadható parcella területébe. Amennyiben a település belterületén vagy a mezőn valaki elveszíti a kerthelyiséghez való jogát bármilyen okból kifolyólag, az átmegy a termelészövetkezet használatába. Ugyanakkor a mezőn nincs ki dolgozzon. A szövetkezeti parasztságot gyakorlatilag felszámolták. A művelt földterületet kiadják a munkásoknak, intézmények dolgozóinak, akiket a munkaidőn túli mezőgazdasági munkálatokra kényszerítenek. Aki ezt megtagadja valamilyen ürüggyel, munkahelyéről eltávolítják. Ez a sokat dicsért „forradalmi munkásdemokrácia” igazi arca.”⁸

„1987 XI. 4. Tűzzel-vassal kergetik az embereket a mezőre. A pityóka után a kukoricát és a répát is a munkásoknak, tisztviselőknak, diákoknak, katonáknak és értelmiségieknek kell betakarítaniuk. A rezsim a parasztságot mint társadalmi osztályt felszámolta. Az egykori parasztosztálynak csak a töredéke létezik: 100–120 lejből, éhbérből tengődő tsz-nyugdíjasok, egy-egy férfi vagy nő. Ennyi. Ez nem képez társadalmi osztályt. Még a történelemben nem történt olyan, hogy egy politikai rezsim saját, úgymond értéktöbbletet termelő osztályát likvidálta volna. Marx és Lenin elcsodálkozna a mai Románián, hogy a kizsákmányoló osztályok után (burzsoázia, földesurak) a parasztságot is eltüntették a mezőkről.”⁹

Romániában 1991 februárjában lépett érvénybe az azóta sokat bírált földtörvény. A korszerű termelési technológiákat, nagyüzemű mezőgazdasági termelést pártfogoló agrárszakemberek a jogszabály fő hibájának azt a cikkelyt tartották, amely kimondta, hogy az egykori tulajdonosok vagy örököseik azokon a határrezszen igényelhetik vissza a parcelláikat, ahol a kollektivizálás előtt voltak. A törvénynek éppen ez cikkelye revelációként hatott a kollektivizált székelyföldi falvakban. „Ez, a 18-as számot viselő földtörvény kötelező módon írja elő a volt termelészövetkezetek felszámolását, a vagyoniállomány likvidálását, a téeszbe vitt földterület családonként 10 hektárig való visszaadását. A törvény értelmében megalakulnak az úgynevezett likvidáló bizottságok, amelyek aztán az ezt követő hónapokban elkótyavetyélték a téeszek 30 év alatt létrehozott vagyonát. Ezekben a komissziókban, akárcsak a földmérő bizottságokba a már említett úgynevezett „kollektívszökevények” kerültek többségbe, hiszen a gyűlésben is ők voltak többen, és egymást javasolták.”¹⁰

Az átmenet konfliktusai

■ **Gagy József** a politikai fordulatot követő székelyföldi változásokat összegezve megállapította: „A dekollektivizáció 1989. december végén azonnal elkezdődött, és egyik első sajnálatos megnyilvánulása a mezőgazdasági szakemberek elleni frontális támadás volt. Ők képviselték falvakon a gazdasági racionalitást, a modern mezőgazdaság (tehát a földek egy tagban való művelésének, hitelfelvételnek, pénzben való elszámolásnak) elveit – ugyanakkor ők voltak az új elitben azok, akik általában nem voltak helyiek (ezért volt könnyebb ellenük fordulni – akik támadták őket, nem találták szembe magukat egy rokonsági rendszeren belüli kötelező szolidaritással). A még működő termelészövetkezetek eszközeinek széthordása is 1989. december 22-én délután kezdődött – az úgynevezett kollektív felszámoló bizottságok majd csak a maradék fölött rendelkeztek.”¹¹

Már a Nemzetmentési Front Tanácsának első közleményében, 1989. december 24-én megfogalmazódott a mezőgazdaság átstrukturálásának és a paraszti

kistermelés támogatásának politikai szándéka. A gondolat villámgyorsan szétterjedt a vidéki térségekben. „Hozzád szólunk, földműves nép” hirdette a Hargita megyei napilap, majd így folytatta: a földműves „legyen ura a földnek, igazi ura és gazdája, legyen termelő és haszonélvező a szó legigazabb értelmében.”¹² Néhány nap múlva, a földtulajdon jövőbeni lehetséges formáit latolgatva, a fenti napilapban valaki megkockáztatta: „megtörténhet, hogy a tsz földje teljesen szétesztődik, megszűnik a közös gazdaság”. A falvak közvéleményében 1990 tavaszán a termelésszervezés három lehetséges változatáról beszéltek: magángazdálkodás, szabad gazdasági társulás és nagyüzemi gazdálkodás. Egyelőre azonban még változatlanul fennmaradtak a termelészövetkezetek és az állami gazdaságok, talány volt, hogy melyik lesz az uralkodó termelésszervezési forma. Az új idők ígéretéként, földtörvény kidolgozásáig minden termelészövetkezeti tag, ha teljesítette a közös gazdaság meghatározta munkavolument, fél hektár földet kapott használatra. A falvak társadalma forrongott, néhány helyen a bátrabb gazdák a kaszálóterületeiken is új elosztási arányokat gyakoroltak: megtagadták a még termelészövetkezeti tulajdonban lévő területeken készített takarmány szokásos részesedés szerinti elosztását (60–70%-os volt téesz része) a közös gazdasággal. Jellemző az akkori közállapotokra, hogy a köztudottan törvénytelen cselekedetek fölött szemet hunytak a hatóságok.

Talán soha nem követte a falu társadalma olyan érdeklődéssel az országos politika eseményeit, mint a földtörvény kidolgozásának időszakában. Már a törvény hatálybalépése előtt nyilvánossá vált, hogy a „parcellákat vissza lehet adni a tulajdonosnak a régi helyen is, ha erre van lehetőség és igény, de ki lehet adni tagosítva is”. Az agrárszakemberek ez utóbbi változat mellett érveltek: „Most kínálkozik lehetőség arra, hogy megvalósuljon mindaz, amire évszázada történtek próbálkozások a Székelyföldön, nevezetesen a tagosítás, amely a nád-rágszíjföldek tömbösítését jelentené. Olyan alkalom, amit kár lenne elszalasztani.” A jövő termelésszervezésének optimális gyakorlataként a modern technológiákat, hatékony gazdálkodást, magas terméshozamokat hirdető agrárszakember kategorikusan fogalmazott: „Hogy mi a jövő? Családi farm (20 ha-on felüli), szövetkezeti formák, állami gazdaság.”

A „lenti” vidéki valóság viszonyrendszereiben erről a kérdésről azonban másképp vélekedtek. Rövid idő alatt kiderült, hogy a kollektivizáláskor elvett földeket visszaigénylők szándékai a legtöbb faluban eltérnek az agrárszakemberek véleményétől. A közvéleményre figyelőknek már a törvény hatálybalépése előtt nyilvánvaló volt, hogy „főleg az idősebb nemzedék az eredeti parcellákat kívánja visszavenni,” sőt a modern termelési eljárásokat szorgalmazóknak azzal is szembesülni kellett, hogy „egy-egy félreeső faluban felvetődött a nyomásrendszer visszaállításának kérdése is”. A társadalmi közbeszédből hallható volt, hogy a közös gazdaságok fennmaradásának – ha csak nem védi a törvény szigorra – kevés az esélye. Már a téeszek föld- és vagyonfelosztását szabályozó törvény hatálybalépése előtt a kormányzat rendelettel próbálta megfékezni a közös vagyon elleni támadásokat, mivel „számos törvénytelen cselekedet történt a közös vagyon felosztására és elidegenítésére, ugyanakkor számos szövetkezetben a vezetőség közömbösen viszonyult a gazdaság ügyeihez”. A termelészövetkezeti tagság sok helyen szó szerint értette – még a törvényes keretek megalkotása előtt – hogy, „véget kell vetni az élősködésnek, a jogok bitorlásának és legyen a földnek igazi ura és gazdája a termelő.”

Miközben a kommunista rendszer gazdaságilag csaknem teljesen aláásta és megsemmisítette az önálló paraszti gazdálkodást, paradox módon ezzel párhuzamosan a falusi társadalomban mentális síkon rendkívüli módon megerősítette a családi kisgazdaság „szimbolikus értékét”, mint a második, rejtett gazdaság központi alapegységét, az önálló létforma idealizált szigetét.¹³ Ennek a társadalomlélektani folyamatnak egyik következményeként értelmezhetők az államszocialista rendszer összeomlása után megfigyelhető viselkedésmódok – a legszélesebb értelemben vett agrárkérdésben – úgy „fent” a politikai intézményekben, mint „lent” a falusi kistermelők körében.

„Fent” legpregnánsabban a mezőgazdasági tulajdonviszonyok átalakításának jogi kereteként megalkotott földtörvény szellemében, „lent” pedig a magántermelésre visszatérő falusiak kezdeti eufóriájában, az újra életre kelt kistermelői gazdasági gyakorlatokban volt tapasztalható az individuális gazdálkodás utáni erőteljes nosztalgia következménye.

Egy vidéki agrármérnök helyzetleírása szerint „ez a forradalmi eufóriás hangulat vagy tömeghisztéria, valamint a fordulat után gombamód szaporodó politikai pártok és pártocskák téeszellenes propaganda-hadjáratai meghatározó, mondhatnám úgy is, hogy fatális módon befolyásolták a székelyföldi szövetkezeti szellemet. Szinte párhuzamot lehet vonni a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a Kommunista Párt falura küldött aktivistái és az Erdélyi Kisgazdapártnak a forradalom után ténykedő aktivistái között. A különbség csak annyi, hogy amíg az előbbieket agitálásának a célpontjai a kulákok voltak, addig az utóbbiak a téeszkek mindenkor vezetőit próbálták lejáratni, a termelőszövetkezeteket pedig minden anyagi és szellemi rossz forrásának kikiáltani. Így volt lehetséges, hogy ebben a szinte teljesen törvény nélküli periódusban az emberek nyaklól nélkül lopták, a téeszkek takarmányát, szénáját, silóját, építőanyagokat és mindent, ami megfogható és elmozdítható volt, s tették mindezt olyan személyek, akik a legkevésbé járultak hozzá a téeszvagyon létrehozásához. Az is előfordult, hogy a téesz megszáradt lucernaszénáját a mezőn meggyújtották. Ennek a „forradalmi” tevékenységnek a zászlóvivői szinte kivétel nélkül mindenütt azok az újdonsült korengedményes nyugdíjasok voltak, akik a 60-as évek elején, a kollektivizálás befejezésekor elhagyták a falut, ipari munkások, éjjeliőrök, vállalati kapusok lettek. Hiába akarta az otthon maradt, mindvégig a szövetkezetben dolgozó tagok többsége a közös gazdálkodás egy újabb, demokratikus formáját megtartani, mégis majdnem mindenütt ez a réteg – lévén számbelileg és fizikai erőben kevesebben – alulmaradt a döntő határozatok meghozatalakor.”¹⁴

Az állami gazdaságok továbbra is fennmaradtak, az egykori tulajdonosok szerint jogtalanul használt földjeiken gazdálkodtak. Hargita megye prefektusa 1990 tavaszán közleményben figyelmeztette a súlyos büntetőjogi következményekre azokat az állampolgárokat, akik „hajlamosak a különböző törvényesen működő mezőgazdasági társulások által ügykezelt területek önkényes birtokbavételére”. Az állampolgárok „hajlandósága” a földek önkényes birtokbavételére – a kilátásba helyezett szankciók ellenére – valószínűleg abból fakadt, hogy nem volt türelmük kivárni, meddig tart földjeik „időleges ügykezelése”, a bürokrácia e szórágát úgy fordították a maguk nyelvére, hogy: a földjeik bitorlása.

■ A földtörvény (1991/18) hatalmas társadalmi igénynek és elvárásnak adott szabad utat, különösen a falu idősebb nemzedéke lépett azonnal a tettek mezejére. „Az 1991-es első földtörvény, a földek kimérése után megkezdődhetett az egyéni gazdálkodás. A kimérés azonban egyszerre jelentette a tulajdonba vételt és ennek folyamatos megkérdőjelezését: a tulajdon körüli viták permanenssé válását (...) nem az számított, hogy mit mutatnak a régi papírok, hanem, hogy a művelt földön kik, milyen módszerekkel és milyen szerkezetben tudták egyik évről a másikra a hasznot maguknak megtermelni, biztosítani.”¹⁵ A hosszú évtizedek kiszolgáltatottságának, paraszti alávetettségnek tapasztalatából az egymástól távol eső falvak idős földművesei ugyanazt a következtetést vonták le: „Én a földet egyénileg akarom megművelni. Mert én a közösséggel erősen jól vagyok lakva. Mert én sok olyant láttam, amit nem kellett volna látni. Én, ha egyedül maradok, akkor sem leszek többet kollektivista. A közösségben egyik nem tud, a másik nem akar, a harmadik huncut, a negyedik lop... Amíg az én asztalomnál eszek, addig nekem nem parancsolnak. Én a tagosításnak nem látom semmi előnyét. Mert sokan jól járnának, és másokat megkárosítanak. Azok akarnak tagosítani, akiknek gyenge birtokaik voltak. Nálunk annyira változik a föld, hogy tíz kategóriába lehet sorolni”¹⁶

„Én fel vagyok készülve! Idejében számítottam, mert tudtam, hogy hosszas betegségnek halál lesz a vége. A kollektív gazdaságok nem maradhatnak fenn ilyenformán. Egyénileg fogok gazdálkodni, többet még miatyánkot sem mondok közösből! Minden barázdát visszaszerzek, az apám részeit is! Jól tudom, hol voltak ezek, többet nem úznek csúfságot belőlem, még annyira bírom magam, hogy nem vet el az eke szarva.” (70 éves földműves).

Az igazságtalanságok, méltánytalanságok, a mellőzöttség dühe,¹⁷ az egyéni döntések szabadságához, a javai fölötti rendelkezéshez szokott és ahhoz ragaszkodó személyiség önállóságigénye jellemezte ekkor a vidéki társadalmi közbeszédet. Az önálló létforma biztosító, legfontosabb bázisa ebben a gondolkodásmódban a magántulajdonú földbirtok. Ezen állhatott csak szilárdan a falusi emberek többsége, gondolkodásmódjukban ez volt a legjelentősebbnek tartott talapzat annak ellenére, hogy csak korlátozott anyagi keretek közötti létfenntartásra adott lehetőséget a meghaladott művelési mód és a piaci árviszonyok feltételei között.

A földreprivatizáció bonyodalmas, ellentmondásos, feszültségekkel terhes változási folyamat volt. A pártállami idők területrendezései a nagyobb birtokok kialakítására termelés-szervezésben, a települések határainak ide-oda tologatása, az építkezésekre kisajátított földekért ígért kártalanítások elmaradása megnehezítette a földmagántulajdon visszaállításának folyamatát.

Alább egy személyes dokumentum részleteinek idézésével illusztráljuk a földreprivatizáció egy lokális esetét. Forrásunk hitelesen tükrözi a korabeli cselekvők mozgásterét, gondolkodásmódját, a társadalmi tér erőviszonyainak változó folyamatát.

A csíkszentimrei Csató István feljegyzéseit 1996. január 5-én kezdte írni, utolsó feljegyzése 2005. dec. 5-én készült. A 21 x 29,5 cm formátumú keményfedelű füzetben kézírással, mintegy 32 oldalon Csíkszentimre második világháború utáni helyi eseményeiről, a kommunista hatalmi berendezkedés lokális társadalmi, gazdasági következményeiről írta le tapasztalatait. Saját közösségi, társa-

dalmi szerepeiről is feljegyzéseket írt. Ezekben nyomon követhető az állami erőszak különböző formáinak behatolása a falu életvilágába, elsősorban a gazdasági erőforrások kisajátításának folyamata. Csató István végig a helyi kollektív gazdaságban, majd téesznek nevezett termelőszervezetben dolgozott, ahol megtapasztalhatta a szocialista mezőgazdaság keretében a megélhetési lehetőségeket. 1991-ben 57 éves volt, amikor a falu lakói bevásárlották a helyi földosztó bizottságba, így közvetlen cselekvő részese volt a földmagántulajdon visszaállításának.

„1996. I. 5. Csíkszentimre története, arculata¹⁸

1950-be megalakították 47 családdal (*a kollektívet – O. S.*), mivel azoknak kevés földjük volt, átadtak azok birtokából, akiket elhurcoltak a faluból 49 III. 12-én éjjel, azoknak a birtokait átadták a kicsi kollektívnek, így 90 hektár szántófölddel s 60 hektár kaszálóval kezdték meg 51-be a közös munkát fogaterővel, akkor még nem voltak gépek.

A földparcellákat nagyobb parcellákba összekomeszálták (*földparcellák összevonása nagyobb táblákba – O. S.*), ahol a legjobb talajok voltak, erővel kicsereberélték, akiké ott volt, minden terűtől mentesek voltak ők már, nem kellett a kvótát adják, az ők birtokaik terhet rája rakták az egyéni gazdákra. Így övéké lett a világ, dőzsöltek a 90 hektár jó föld hozamából, ez volt egy nagy politika, lássa a világ, hogy milyen jó a kollektívbe, annyi termést osztottak, alig bírták hazahordani, piros lobogót tűztek ki a szekerekre, tüntettek.

1958-ba szaporodott a kicsi kollektív létszám s alakult két társulás a falu népe háromfelé oszlott. 59-be társulásba voltunk, ott még annyiból jobb volt, hogy a kaszálók nem voltak úgy összevonva, s a gazdasági felszerelések megvoltak, fogatokkal dolgoztunk a mezőn, nem voltak gépek.

1961-be a társulásunknak brigádosa voltam, B. Gyula volt az elnök. 62-be át kellett menjenek a társasok a kollektívbe, nagy változás állt be a mezőgazdaságba, a földeket összeszántották, az állatokat közös istállóba összeszedték. Nagyon nehéz volt megszokjuk a közös munkát, normára dolgoztunk, munkanapra, előre nagy munkaerő volt, de hovatovább gyengült, kevés volt a fizetés, a munkaerő húzódott el az üzemekbe és sokan kiszöktek Romániából, ment a jónép, ki merre tudott a nagyvilágba. Akik itthon maradtunk sokat dolgoztunk a kollektívbe, éltünk mi is, ahogy lehetett, annyi volt a baj, hogy nem volt gyermekgély, nyugdíj kevés akkor es, most es, mindig a mezei munkás volt, s van háttérbe hagyva.

...1970-ben volt a faluk közötti új határok kijelölése nálunk Csíkszentsimonnal kiszámították, hogy melyik faluba mennyi föld volt a szomszéd faluéból, s az szerint új határt húztak, amelybe én is részes voltam. A simoni határ széjjebe egybehozták az elvesztett földbirtokokat, illetve rájuk erőszakolták a többhektáros gazdákra, le kellett adják az öt hektáron felüli többletföldjeiket, fel voltak szólítva, hogy vagy a kollektívnek vagy az állami gazdaságnak kellett leadják, így leg-többen az államnak adták le, azok a főnökök jobb hazug dumát tudtak, azt ígérték 25 ári veteményföldet adnak, a kollektív csak 12 árit adott.

Azt a leadott földmennyiséget átvette az állami gazdaság, amelyik megléte-sült a simoni nagy mező közepébe. Előre a két falu határa közt volt kimérve, az úttól kifelé a Nagymező közepébe. Kereknád, Bálintkeresztfai rész a vasúton kívül s hozza a folytatásából.

Így ment el a szentimrei határból ezekből a parcellákból 112 hektár föld, s 62 hektár kaszáló, ami össze volt komeszálva a Baramolnai kaszálós területre, még le volt szakítva az erdőalji területből amit megvásároltak a simoni gazdák a szentimreiektől. Új kert 6 hektár át ellenben a szénégete-i parcellából 450 ári, a Nyíriből szintén 4 hektár, így lefaragtak a Szentimre birtokából a nagymezeje-i részen, felül a szentkirályi részen, ahol úgy hívják Borsószer s Nagyvölgy, ott újból megdézsmáltak.

A komonista pártbizottság leszakított 30 hektárunkot a legjobb minőségű földünkben, s a Szentkirályiból egy annyit, s így ott lett egy nagy állatfarm, amit rabokkal, s kényszermunkával dolgoztattak meg, úgy dőzsöltek, gazdagodtak a pártfejesek.

1991-be a változás után sikerült megtörjünk a pártfarmot, összefogva a szentkirályi gazdákkal visszavettük a Borsószeri elvett 32 hektárunkot, s visszamértük a gazdáknak előre. Én jó magam Csató István, s B. József s K. Bálint mint földosztó bizottsági tagok kezdtük meg széjjel mérni a Pártbizottság földjét, nagy vita lett belőle, törvényszékre került az ügy, de még idáig mi győztünk hála a jó Istennek.

Én vállaltam a földvisszamérést a gazdáknak a falunk határába, hatalmas nagy munka volt, sokat húztuk a szalagot, én vezettem a munkát, én számoltam ki, kinek, hol mekkorát mérünk. A bizottsági tagok szerre jöttek, húzták a szalagot, V. László bácsi az irodán írta ki a gazdáknak a földkönyvből, kinek, hol mekkora földje volt az szerint mértük. Ha egy parcellába (*dűlőben – O. S.*) volt bárkinek több parcella földje azt egy helyre mértük, azért, hogy legyenek nagyobb darabba, a társulásoknak összeadtam, hogy azon a részen mennyi földterületük volt az ott lévő gazdáknak így nagy parcellákba mértük – 35 – 30 – 20 (*ha*), attól függően, hogy hol mennyi földjük volt, s hogy mekkora es volt a parcella, három hektártól felfelé.

Sok vitával járt a földek visszamérése. Mi es okozta (?) a kollektív szervezés, nem egy évbe állt be falu népe s több alkalommal volt föld össze komeszálás, a földek kicserélése, agrár földosztás, elkobozták a nagyobb birtokosoktól s szétosztották, akinek nem volt föld, vagy kevés volt, az szerint kapták, ki hogy emelte fel a piros lobogót.

Így volt meg a sok kurkatúra (*zűrzavar – O. S.*) a földekkel, sokat tisztáztunk, sokat helyre igazítottunk, de mégis voltak, ahol nem tudtunk igazságot tenni, legnagyobb hibás a megsabott földtörvény, annak is vissza kellett adni, akiét elkobozták, tíz hektárig – annak es kik agrárba kapták, így ugyanegy parcellát kettőnek kellett kiadni, de honnat? Meg a másik a száz éves telekkönyvelés, az után es vissza kellett mérni, ha valaki telekkönyvvel es igazolta, hogy volt. Ebbe mi nem a jó? Ha el volt adva a földből az nem volt a vásárló félre átírva s telekkönyvvel, csak adózásra s terű viselésre (*terménybeszolgáltatásra – O. S.*), s így az ilyen földeket kettő kérte s követelte. Az örökös vette (*állította – O. S.*), hogy az övé, mert az ő apja telekkönyvibe van, a vásárló: az az enyém, mert megvettem. Így, ahogy leírtam ezek a dolgok sok zavart csináltak.

Még egy nagy hiba a törvénybe, akik leadták az államnak azok es, ha nem esett bele oda ahová az állam összekomeszálta (*tagosította – O. S.*), vissza állhatta a földjére, ez volt a legnagyobb zavar-keverő.

Többször, több ízben akartuk pontra tenni a földek ügyét s kiadni a birtokleveleket, de ezek a hibák végett nem lehetett s nem is lehet tisztába tenni a földügyet s kiadni a birtokleveleket, mert még mindig földhiánnyal küszködünk, s a

leírt hibák végett míg a törvény nem hoz komoly törvényhatározatot addig nem lehet pontra tenni. Az Állam nem adja vissza az elvett területünket, de sajnos még mindig vannak, akik fogják az állami birtokot, azok az agyafúrt komonisták nem akarnak engedni a régi menetből, sokat vitatkozom velük, remélem egyszer csak győz az igazság, elhozza a jó Isten.

Nagy harcot kellett vívjak az erdőből visszakéréselt területekért, azoknak akiknek volt erdős területük hijába volt több hektár, csak egy hektárt adtak vissza, ijen még a mai törvény, harminc gazda kapta vissza, összesen 2870 hektárt, Zöldes nevű erdő parcellán mértük vissza, a Hívtői forrás felet egybe maradt, hejbe nem mérődött széjjel a tagoknak, csak papíron ki van dolgozva, leszámolva, s így mindegyik tudja melyik szám az övé, mikor fokolnak (*a fák bélyegzése – O. S.*), akkor az egész parcellából kifokolják a széltörötteket s a hibás fákat, vagy amelyek kiszáradtak, minden évben tagonként öt köbméter fát kapnak, s csak a bárca illetéket kell megfizessék. Ezekét ennyire sikerült vissza szerezni, de még sok volna, amit a nép vissza kéne kapjon, a birtokossági jogok, az soknak volt a faluba, amelyből minden évben osztottak a jogosoknak, jog szerint, akinek mennyi jog volt, a szerint kapott fát, ezeknek a jogoknak a visszakapása folyamatban van, bolygassuk, kérjük, hátha lenne valami belőle.

A megalakult komonista rendszer vette el a tulajdonjogokat, államosították az egyéni erdőket. A forradalom napjaiba azt ígérték, minden, ami egyéni tulajdon volt, mindent visszaadnak a népnek, de nem valósult meg, lassan elfajult, változott az ígéletük. Sok minden hazugságnak maradt, ezek még annak az eredményei, mert megengedtük a komonista rendszer vezetői visszarendezkedtek a hivatalokba, azok a kerékkötői az egyéni volt tulajdon visszakapásának. Az a forradalom nagy hibája, engedelmissége, nem kellett volna megengedni, aki egyszer komonista volt, tovább semmilyen posztba ne álljon ebbe a demokráciába. Azok már nem igazik, nem a nép mellett fognak, csak az ők a hasznukat s a jólétüket nézik, hazudni jól tudnak, köpenyt forgatni merre kell, csak épp ne kelljen dolgozzanak s mégis jól éljenek.

Nagyon igazságtalan helyzetet élünk.

Sokszor elmondtuk, hogy a mi időnk alatt mi mindent megcsináltunk, csuda, hogy még élünk, nem egy rend bőrt, hanem 6 rendet lehúztak rólunk, mindent vélünk csináltattak meg azért vagyunk most hatvanéves emberek, asszonyok tönkremenne, el betegesedve, megkínzott az a harmincévi hajsza, rabszolgamódra hajtották a népet, kicsi fizetés, kevés élelem s a sok nehéz dolog, az jutott ennek a rend emberiségnek.”

Csató István

Összegzés

■ A kilencvenes évek közepére nyilvánvalóvá lett, hogy a magántulajdonban lévő föld egymagában még nem elégséges a jövedelmező termeléshez. Sok családban hiányzott a szükséges munkaerő, az igaerő vagy munkagép, esetleg a pénz ezeknek a pótlására. S ahol mindez együtt volt, kevés volt a szakértelem. Eredményes, piacra vitt árut is előállító mezőgazdasági termelés magánbirtokon csak a nagyüzemi technológiákkal dolgozó társult gazdaságokban történt. De a piaci bizonytalanság, az értékesítő szervezetek hiánya ennek a termelésszervezési formának is kedvezőtlen gazdasági környezetet jelentett. A földpiaci ügyletek zömében feketepiaci tranzakciók voltak: a földtulajdonosok alig néhány százaléka

jutott hozzá a birtoklevelekhez, ezek nélkül nem lehettek a föld törvényes tulajdonosai, jogilag nem volt adható-vehető a föld. Ez a helyzet azonban nem akadályozta lényegesen az adásvételt, mert a tranzakciók informálisan, de a falu nyilvánossága előtt, ismerősök között zajlottak, és ez a feltétel elég biztosíték volt arra, hogy a vásárló felek utólag ne változtassák meg a megkötött megállapodásokat. A falusi társadalomnak nem volt más választása, csak a hagyományos mintákhoz nyúlhatott. Az új helyzetben aktivizálta elérhető erőforráskészleteit: a földet, termelőeszközeit és termelői tudását. A termelésben követett mindenoldalúság az adott szituációban racionális stratégia. „E társadalom, mely állandóan létében fenyegetett, melynek minden energiáját a külvilággal való törekény egyensúly fenntartására kell fordítania, melyet a megmaradás gondja nyomaszt, inkább a megőrzést választja, hogy önmagát megőrizze, mintsem azt, hogy a világ átalakulása érdekében maga is átalakuljon.”¹⁹

Ez nem azt jelenti, hogy a gazdálkodásban az alkalmazkodás, a korlátozott mértékű változtatások gyakorlata nem következett be. Ezek a változtatási törekvések azonban csak lassan törtek utat, mert az érvényes tapasztalati tudás- és a szokásokban gyökerező gondolkodásmódban a minimális biztonság mindig fontosabb a kockázatos nyereségnél, az életben maradás a család anyagi, társadalmi és kulturális fennmaradása mindenekelőtt álló értékek.

A földek magántulajdonba kerülése után újból aktivizálódott a kollektivizálás előtti gazdálkodói tudás, azok a készségek, amelyek a kollektív gazdálkodás időszakát túlélték. Nemcsak a gazdálkodói tudás, az önálló gazdaságvezetés vágya, ethosza is túlélté a szocialista mezőgazdaság időszakát. A földbirtok használatba vétele élénk társadalmi vita közepette zajlott, a feszültségeket a társas gazdaságok alakulása, a közös szántóföldi gazdálkodás folytonosságának lehetősége is gerjesztette.

A falvak lakosságának többsége a téeszék felszámolása mellett döntött. Ehhez viták, konfliktusok, perek sorozatán keresztül vezetett az út. Néhány év után a térségben felbomlott a téeszék utódaiként létrehozott társas gazdaságok nagy része és a földek magántulajdona, a birtoklás, használat és jogosultságok körüli viták elcsendesedtek. A következő évtizedekben a földbérlet, valamint spontán földforgalom – földcserék, adásvétel zsebszerződésekkel – a gépi művelésnek egy kedvezőbb, nagytáblás birtokszerkezet alakítottak ki.

■ JEGYZETEK

1. Lahire, Bernard. 2012/2. 64.
2. Márkus 1991. 341.
3. Oláh 2005. 422–423.
4. Gail–Verdery 2015. 107–18.
5. Oláh 2022. 54.
6. A nyolcvanas években Románia Szocialista Köztársaságban „komoly gondot okozott az országnak a nemzetközi pénzünetektől a hatvanas évektől felvett kölcsönök visszafizetése. Az ország fizetőképességének fenntartása végett a pártvezetés megszorító intézkedések sorozatát vezetette be. 1979-ben rendeletben szabályozták az üzemanyag-, a villamos energia- és a gázfogyasztást.” Novák 2016: 716.
7. Fábíán Ernő (1934–2001) pedagógus, filozófus, kritikus.
8. Fábíán Ernő 2010. 186.
9. Uo. 271.
10. Tóth 1996. 146.
11. Gagy 2007. 13–14.
12. A forrásjelzet nélkül használt rövid idézeteket a Hargita Népe napilap 1990–1991-es évfolyamaiból válogattuk.
13. Mihailescu, Vintila 1996. 4.

14. Tóth 1996. 145.
15. Gagy 2007. 14.
16. Hargita Népe, 1991. május 18. Ferenc Imre: Májusi remények.
17. A hatalom vidékellenes politikájának következményei: az alacsony életszínvonal, szűkössegek, szociális hátrányok okozta társadalmi közérzet.
18. Csató István feljegyzéseit unokája, Szántó Erzsébet bocsátotta rendelkezésünkre. Köszönet érte.
19. Bourdieu, Pierre 1978. 332–333.

■ FORRÁSOK

Csató István feljegyzései. Szántó Erzsébet tulajdonában, Csíkszentimre.
Hargita Népe napilap (1990–1991), Hargita megye.

■ IRODALOM

- Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest. 1978.
- Fábián Ernő: *Naplójegyzetek 1980–1990*. Közzétette, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bárdi Nándor és Filep Tamás Gusztáv. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár. 2010.
- Gagy József: *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely. 2007.
- Kligman, Gail – Verdery, Katherine: *Țăranii sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*, Traducere de Justina Bandol, Polirom. Iași, 2015.
- Lahire, Bernard: A habituselméletől egy pszichológiai szociológia felé. Fordította: Fáber Ágoston. *Replika* (79.) 2012/2. 45–66.
- Márkus István: Az ismeretlen főszereplő. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1991.
- Mihailescu, Vintila: *Două sate în tranziție. Tipuri strategice dominante în lumea rurală*. In: Revista de cercetări sociale. 1996. Nr. 3.
- Novák Csaba Zoltán: Az átmenet és a szocializmus évei, 1944–1989. In: *Székelyföld története. III. kötet 1867–1990*. Szerkesztette: Bárdi Nándor, Pál Judit. MTA BTK–EME– HRM Székelyudvarhely. 2016.
- Oláh Sándor: Rendeleti tulajdon-kisajátítás a Magyar Autonóm Tartományban, 1952–1960. In: Bárdi Nándor (szerk.) *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. Pro Print könyvkiadó, Csíkszereda. 2005. 421–445.
- Oláh Sándor: *Szovjet minta a Székelyföldön*. Korunk. 2022. 2. 47–59.
- Tóth Attila: *A közösségi gazdálkodás a Székelyföldön. A székelyföldi szövetkezeti mezőgazdaság 1989-es fordulat utáni helyzete*. REGIO Kisebbség, politika, társadalom 1996. 6. évf. 1–2. sz. 145–154.

SÁROSI-BLÁGA ÁGNES

EGY ÚJ VÁLLALKOZÓI MODELL JELEI?

Székelyföldi agrárvállalkozások kiépítési folyamata

Bevezető

■ A vállalkozásokkal foglalkozó kutatásokban az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak azok az elemzési és értelmezési szempontok, amelyek az új gazdaság fogalmával megragadható paradigmaváltással kerültek előtérbe.¹ Az új gazdaság fontos jellemzői közé sorolható többek között a folyamatorientált megközelítés, amelyben a számszerű eredményekhez és egyéb gazdasági jellegű szempontokhoz képest olyan tényezők kerülnek előtérbe, mint a vállalkozó személye vagy a vállalkozás társadalmi környezete. Az új gazdaság keretében értelmezhető új típusú vállalkozások és vállalkozásműködési modellek egyik fontos jellemzője a barkácsolástípusú összerakás, kiépítés (bricolage). Ez a jelenség az elmúlt években a székelyföldi térségben is megfigyelhető, ahol az új típusú vállalkozások kiépülési folyamata nyilvánvalóan sokkal több, mint barkácsolás, de ez az a sajátosság, ami folyamatorientált megközelítésben a legjobban szemlélteti az informális tényezők fontos szerepét, és ezáltal információjelleggel bír a vállalkozások vidéki térségekben betöltött szerepével kapcsolatban.

Az új gazdaság és az új vidékfejlesztési paradigmaváltás kapcsán előtérbe kerülő új szempontok,² a helyi értékek és adottságok,³ valamint az azokat hasznosítani tudó szereplők és helyi kezdeményezések kontextusában⁴ aktuális kérdéskörnek mutatkozik annak az elemzése, hogy a vidéki térségek helyi aktorai milyen

„...az agrárvállalkozások csak annyira formalizáltak, amennyire a törvényes működés azt megköveteli...”

innovációs folyamatokat indítanak el és működtetnek.⁵ Az új gazdaság, „new economy” témaköréhez kapcsolódó szakmai elemzések között vannak olyanok, amelyek külön foglalkoznak azokkal az újszerű, kis méretű vidéki vállalkozásokkal, amelyeknek a működési modelljében a gazdasági eredményesség mellett fontos szerepet kapnak az olyan tényezők, mint például a társadalmi közeg adottságaira való alapozás, az innováció-központúság, a társadalmi szerepvállalás vagy a tudás szerepének a növekedése.⁶

Jelen írás szempontjából fontos megközelítésmódnak mutatkozik a vállalkozáskutatás kontextuális és konstruktivista fordulata,⁷ valamint a vidéki vállalkozások összerakási, kiépítési (bricolage) folyamatának elemzése.⁸ A térbeli bricolage egy sajátos cselekvési logika a megélhetés alapjául szolgáló gazdasági, vállalkozói tevékenység erőforrás-mozgósítására (a közvetlen térbeli kontextusban rendelkezésre álló erőforrások kombinációinak új alkalmazása problémák megoldására és lehetőségek kihasználására) periférikus vidéki térségekben. A térbeli bricolage cselekvési logikája helyzet-, és kontextusfüggő, tehát a vállalkozó személye, valamint a kontextuális tényezők együttesen fontos különbségeket generálnak a vállalkozók erőforrás-mozgósítási tevékenységeiben. A térbeli bricolage mint elemzési megközelítés hozzájárul a vállalkozói erőforrás-mozgósítás mikrofolyamatainak – tehát a vállalkozó személye és a környezeti tényezők vállalkozói tevékenységeire, erőforrás-stratégiákra gyakorolt hatásának – megértéséhez.⁹

Egy korábbi, új székelyföldi vállalkozási modellek elemzésével foglalkozó munkánkban¹⁰ felhívtuk a figyelmet a piacgazdaság működésével kapcsolatos aktuális szakmai megközelítésekre,¹¹ amelyek szoros, akár földrajzi-társadalmi terekhez is kötődő összefüggést jeleznek a gazdasági szegmens és az arra irányuló ideológiák/narratívák között. Ennek az összefüggésnek a jeleit véltük felfedezni a hivatkozott elemzésünkbe bevont vállalkozások esetében is, amellyel fontos célunk volt jelezni a folyamatorientált megközelítés és a vállalkozó személyének felértékelődését, és ezáltal a székelyföldi térségben is tapasztalható paradigma-váltási kísérleteket, amelyek egy új vállalkozói modell kialakulása irányába mutathatnak.¹²

A fentiekben röviden fölvezelt új gazdasági megközelítés, és ebben a vonatkozásban az innovatív vállalkozói modell jeleit mutató vállalkozók csoportján belül – akik a vidéki társadalom igényeihez próbálnak igazodni, és elsősorban a vidék erőforrásaira alapoznak – külön, sajátos csoportot képeznek az agrárvállalkozók. A székelyföldi innovatív agrárvállalkozások elemzésével több mint 10 éve foglalkozó kutatássorozat¹³ keretén belül készült szakmai tanulmányok¹⁴ definíciói alapján az innovatív agrárvállalkozások vidéki környezetben működő mikrovállalkozások, amelyek a hagyományos székelyföldi családi gazdaságokhoz képest új típusú tevékenységet folytatnak.

Fontos jellemzője ennek a modellnek, hogy a kialakításban és a működtetésben is nagy szerepe van a „barkácsoláshoz” hasonló megoldásoknak, a személyes komponenseknek, a közvetlen környezet erőforrásainak, és a helyi társadalmi közegbe való beágyazódási törekvéseknek.¹⁵

Jelen tanulmány a székelyföldi innovatív agrárvállalkozások összerakási, kiépítési folyamatának komponenseit és informális megoldásait elemzi, amelyek jó eséllyel körvonalazhatnak egy új, innovatív vállalkozói modellt. Ennek az elemzése és megismerése fontos ahhoz, hogy megértsük a vidéki vállalkozások

szerepét a társadalomban, és felhívjuk a figyelmet az újszerű megközelítések fontosságára.

A vállalkozás-összerakás komponensei (new economy, agrárvállalkozások)

■ Az agrárvállalkozások összerakásának (ami több mint létrehozás és működés) az elemzés által azonosított komponensei két fő síkon mozognak: (1) a közvetlen vállalkozási környezetén kívül (például adminisztratív, jogi keretek, ellenőrző hivatalok, külső technológia) és (2) belül (például családi örökség, egyéni munkaerő, családtagok segítsége) található komponensek, amelyek lehetnek egyéni és társadalmi vagy technológiai jellegűek. A külső és a belső komponensek között nincs egyértelmű határvonal, esetenként nagyon változó az, hogy a vállalkozás összerakásának folyamatában melyik és mikor kap nagyobb hangsúlyt és szerepet, azonban az 1. számú ábrán felsorolt komponensek közvetlen vagy közvetett módon minden általunk elemzett vállalkozásban megtalálhatók. Egy vállalkozás összerakási folyamatának központi eleme a székelyföldi agrárvállalkozások esetében mindig a vállalkozó, aki elsősorban személyes és családi tapasztalatok alapján, figyelembe véve a külső lehetőségeket és korlátokat, „válogat” az általunk ábrázolt komponens készletből. Tehát a személyes én jelentős szerepet kap ebben a folyamatban.

Belső komponensek

■ Az interjúk beszélgetések és megfigyeléseink alapján a vállalkozások összerakásának belső, a közvetlen vállalkozási környezetén belüli komponensei közül kiemelkedően fontos szerepe van az egyéni munkaidőnek, munkaerőnek, valamint a kompetenciáknak, képességeknek. Ezek azok a komponensek, eszközök, amelyek közvetlenül a vállalkozó rendelkezésére állnak, és amelyek fölött a leginkább gyakorolható a vállalkozói kontroll.

A székelyföldi agrárvállalkozások többségének összerakásában kiindulópontot és működési alapot jelent a gyermekkori családi tapasztalat (szocializáció), egy családi örökség (ami lehet épület, föld, gépezet), pénzügyi alapok vagy a családtagok segítsége mint konkrét munkaerő. Az eddig felsorolt komponensek alapvetőnek számítanak, és bár egyedi esetenként eltérő ezeknek a szerepe, hiányukban nem jellemző a vállalkozásindítás. Az általunk elemzett vállalkozások túlnyomó többsége családi vállalkozásként működik, amelyen belül minden családtagnak megvan a saját szerepe. Sok esetben ez kiterjed a nagyszülőkre is. Jellemző például az, hogy a könyveléssel, ügyintézésel, értékesítéssel kapcsolatos feladatok jelentős részét, valamint a munkások ellátását a család női tagjai végzik. A fizikai munka, a partnerségek kialakítása, forrásbeszerzés, szállítás hagyományosan a család férfi tagjainak feladatkörébe tartozik. Értelemszerűen vannak olyan esetek is, ahol nem ez a hagyományos családi gazdálkodási minta érvényesül, azonban megfigyeléseink azt igazolják, hogy az egyéni komponensek mellett a családhoz kapcsolódó komponenseknek meghatározó szerepük van a székelyföldi agrárvállalkozások összerakásában.

Az előzőekhez képest a gazdák által sokkal kevésbé kontrollálható szinten, de a vállalkozások belső komponensei közé sorolható a helyi társadalmi kontextus, a közvélemény, közbeszéd, a hasonló területen vállalkozók, a helyi felvevő piac, az alkalmi segítők, bedolgozók, valamint a helyi adottságok (természeti,

nyersanyag). Korábbi elemzéseinkben megállapítottuk, hogy az elemzett célcsoport tevékenységében meghatározó szerepe van a közvetlen társadalmi környezetnek, amelynek bizonyos elemei (például a közvélemény, közbeszéd) folyamatos viszonyítási alapot jelentenek a gazdák önreflexióiban, és szoros összefüggésben vannak a helyi felvevő piaccal. A közvetlen társadalmi környezet meghatározó szerepe a tradicionális vidéki közösségek működési sajátosságaira is visszavezethető, és az elemzett agrárvállalkozások esetében a társadalmi szerep kialakítása és működtetése mellett gazdasági jelentősége is van. Ehhez szorosan kapcsolódik az alkalmi segítők, bedolgozók szerepe is, amelynek forrása gyakorlatilag a helyi társadalmi környezet.

A hasonló területen vállalkozók a vállalkozás összerakási folyamatban sok esetben inspirációs, együttműködési, tudásszerzési, problémamegoldási tényezőként tételeződnek, és kevésbé konkurenciáknak.

Külső komponensek

■ Az elemzés során a vállalkozásösszerakási folyamatnak számos külső, a közvetlen vállalkozási környezeten kívüli komponensét azonosítottuk. Ezek közül van, ami lehetőségként, korlátként, vagy működési keretként játszik szerepet a vállalkozásokban, attól függően, hogy a vállalkozó az összerakási folyamat bizonyos fázisaiban mire helyezi a hangsúlyt, milyen piacot céloz meg, milyen nyersanyaggal és technológiával dolgozik, milyen növekedési tervei vannak, és így tovább. Az elemzett vállalkozások létrehozása mögött gyakran egy külső személyes tapasztalat és/vagy tudás áll, amelyhez nem kizáró jelleggel, de kapcsolódhat egy külső kapcsolat és technológia is. A megkérdezett interjúalanyok sok esetben számolnak be egy meghatározó külföldi munkatapasztalatról, amely a vállalkozás összerakásában nemcsak anyagi tőkét jelent, hanem kapcsolatokat, alkalmazható technológiát és tudást is. Az elmúlt években az agrárvállalkozások létrehozásának fontos ösztönzői a térségi és térségen kívüli (országos, EU-s) támogatások, amelyek magukba foglalnak anyagi, szakpolitikai, szervezeti kereteket, illetve kampányokat is. Ezek a tényezők nagymértékben hozzájárulnak az agrárvállalkozásokkal és általános értelemben a mezőgazdasággal kapcsolatos negatív társadalmi megítélés változásához, a mezőgazdaságtól mint megélhetési tevékenységtől való elfordulás mértékének csökkenéséhez. Ez a folyamat szoros összefüggésben van olyan társadalmi folyamatokkal, mint például a ruralizáció, a vidéki térségek felértékelődése, az információs társadalom kialakulása, a globális rendszerektől való függetlenségi törekvések, és így tovább. Sokat elárul ennek a folyamatnak a társadalmi jelentőségéről az, hogy az általunk elemzett vállalkozások több vonatkozásban (például tevékenység jellege, tartalma, mérete) innovatívnak számítanak a térségben működő üzemszerű farmgazdaságokhoz képest, nagyon gyakori, hogy a vállalkozások vezetőjének teljesen más szakirányú végzettsége és munkatapasztalata van, valamint egyre nagyobb ezen a területen a nők aránya.

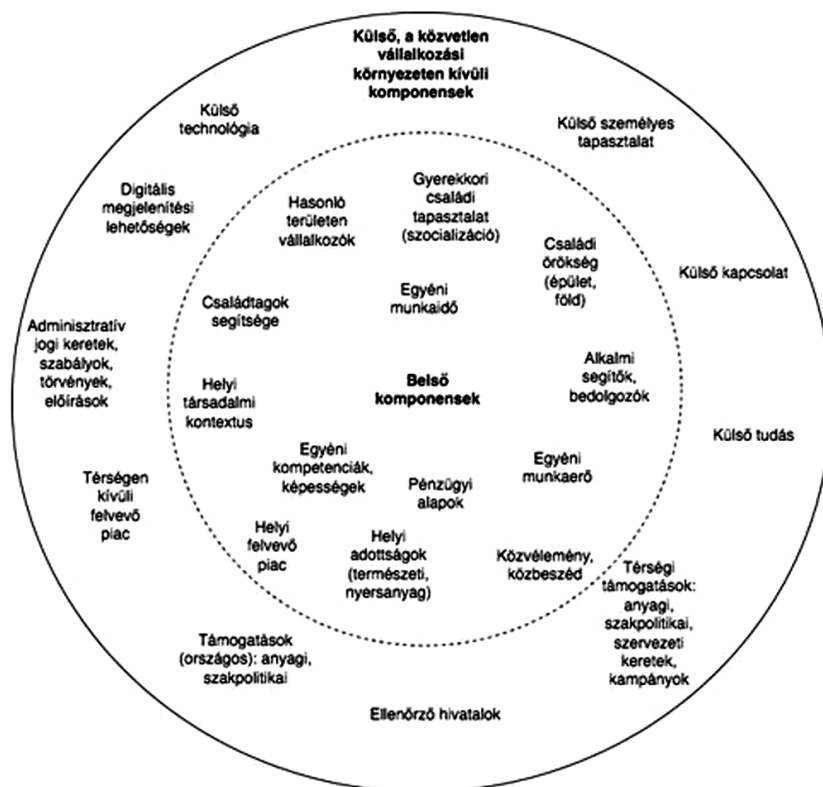
Fontos megjegyeznünk azt, hogy a vállalkozás-összerakási folyamatban fontos szerepe van a külső (térségen kívüli vagy globális) felvevő piacnak, vagy a tervezés szintjén ennek a lehetőségének. Ugyanakkor az általunk elemzett célcsoportban egyáltalán nem fordul elő az, hogy ez kizárná, vagy eljelentéktelenné a helyi felvevő piac szerepét.

A digitális megjelenítési lehetőségek meghatározó komponensek a vállalkozások megmutatkozása és növekedése szempontjából, de fontos megjegyeznünk azt, hogy ez csak akkor kerül hangsúlyosabban előtérbe, amikor a hagyományos

csatornákon és a személyes kapcsolatokon keresztül történő értékesítésen túl még marad eladásra szánt termék, vagy ha a vállalkozás bővítése, piacának szélesítése a cél.

Az adminisztratív jogi keretek, szabályok, törvények, előírások, és ezekhez szorosan kapcsolódóan az ellenőrző hivatalok az elemzett agrárvállalkozások összerakásának keretét képezik. Értelemszerűen ez a keret magában hordoz számos korlátot, működési nehézséget, amelynek kezelésében más komponensek – például hasonló területen vállalkozók tapasztalatai, külső kapcsolatok, személyes tapasztalatok – nyújtanak segítséget.

1. számú ábra: Agrárvállalkozások kiépítésének belső és külső komponensei

Forrás: a kutatási eredmények alapján saját szerkesztés

A vállalkozás összerakásának folyamatát jellemző eljárások

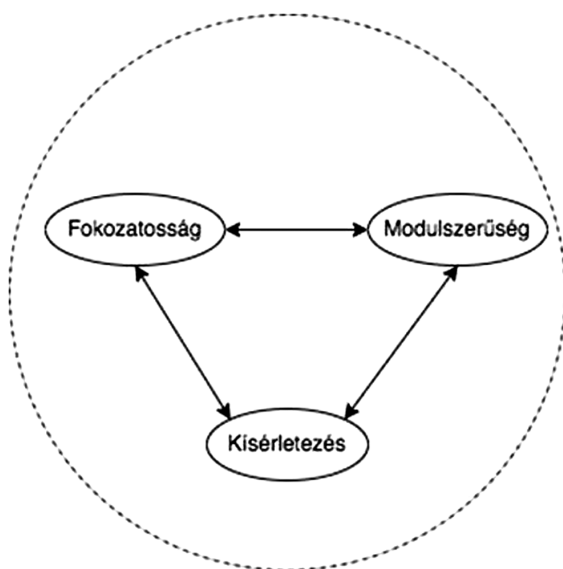
■ Az előző fejezetben többször megemlítésre került az, hogy a vállalkozások összerakási folyamatának bizonyos szakaszaiban a különféle komponensek szerepe és fontossága között eltérés lehet, és a komponensek súlyozásában a vállalkozó személyes énje meghatározó jelentőséggel bír. Az elemzett külső és belső komponensek kapcsolódása, és ebben a folyamatban a vállalkozó szerepe által körvonalazhatók, megragadhatók a vállalkozás összerakásának folyamatát jellemző eljárások. Ilyen eljárás a **fokozatosság**, vagyis a vállalkozás összerakásá-

nak szakaszokra bontása, amelyben az egyik szakaszból a másikra történő átlépésben meghatározó szerepe van a vállalkozó személyes tapasztalatainak, a környezet visszaigazolásának, és értelemszerűen az anyagi lehetőségeknek. Az általunk elemzett agrárvállalkozások kivétel nélkül minden esetben „kicsiben” kezdték a tevékenységüket. Gyakorlati példák, amikor a tevékenység nem a vállalkozás létrehozásával indult, hanem valamilyen életmódbeli változáshoz, a család alapszükségeinek az ellátásához kapcsolódott, és a közvetlen környezet érdeklődésének köszönhetően született döntés a tevékenység bővítéséről, és vállalkozás indításáról, és az ezt követő lépésekről. Tehát a fokozatosság a vállalkozás-összerakási folyamatban a változások egymásutániságát jelöli.

Ehhez képest egy másik jellemző eljárás – ami a fokozatosság mellett is működhet – a **modulszerűség**, amelyen belül a komponensek közötti tudatos vagy véletlenszerű választás, válogatás kerül előtérbe. Jellemző példa a modulszerű eljárásra az, amikor egy meghatározó külföldi munkatapasztalat társul/társításra kerül egy vállalkozói ötlettel és egy családi örökséggel, amely alapján el lehet kezdeni a vállalkozói tevékenységet. Ebben az esetben az eljárásnak nincsenek időben egymást követő szakaszai, hanem az jellemző rá, hogy a változási folyamathoz való alkalmazkodás során időnként előtérbe kerülnek, vagy éppen háttérbe szorúlnak bizonyos komponensek.

A **kísérletezés** mint eljárási technika, az elemzett agrárvállalkozások legmeghatározóbb jellemzője. Ez vonatkozhat a tevékenységi területre, valamint a működési formára egyaránt. Mivel az általunk elemzett vállalkozások jelentős része nem elsődleges megélhetési forrás a gazdák számára – vagy legalábbis nem ez az indítás elsődleges, kezdeti célja –, sok esetben fordul elő az, hogy egy vállalkozó többféle termék előállításával is kísérletezik, mielőtt a tevékenység gazdasági előnyököt is kezd generálni. A kísérletezés mint eljárási technika szoros összefüggésben van a fokozatossággal, valamint a modulszerűséggel is. Fokozatosság esetében meghatározza az egyik szakaszból való átlépést vagy éppen visszalépést, a modulszerűség esetében pedig a vállalkozás összerakás komponensei közötti válogatást.

2. számú ábra: A vállalkozás-összerakási folyamat eljárási

■ A székelyföldi innovatív agrárvállalkozások összerakási, kiépítési folyamatának elemzése egy új, innovatív vállalkozói modell kialakulásának lehetőségét jelzi, amelyben fontos szerepe van a „barkácsoláshoz” (bricolage, Korsgaard és társai 2020) hasonló megoldásoknak, illetve a közvetlen vállalkozási környezetben kívül és belül található, egyéni és társadalmi vagy technológiai jellegű komponensek között „válogató” vállalkozó személyének, adaptációs beállítottságának és kreativitásának.

A vállalkozás-összerakási folyamat komponensei, valamint a folyamatot jellemző eljárások alapján körvonalazódó új vállalkozói modellről meg lehet állapítani azt, hogy nagymértékben függ a vállalkozó személyétől és személyes életterétől, és ilyen értelemben nagyfokú személyesség és alacsony formalizáltsági szint jellemzi. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az elemzett agrárvállalkozások csak annyira formalizáltak, amennyire a törvényes működés azt megköveteli. Sok esetben fordul elő az, hogy a tevékenység már több éven keresztül, informális módon és szűk körben működik, mire konkrét vállalkozásalapításra kerül sor. A mindennapi működésben sokkal nagyobb szerepet kapnak az olyan informális tényezők, mint a személyes kapcsolatok, az alkalmi segítők, a családtagok munkaereje, a közvetlen társadalmi környezet visszajelzései, a tudásszerzés és a vállalkozáshoz kapcsolódó ügyintézés informális módozatai. Mindez szoros összefüggésben van azzal, hogy ezek a vállalkozások kis méretűek, gyakran valamilyen egészen egyedi ötlet alapján kezdenek épülni (például csincsilatnyésztés, gilisztafarm-működtetés), lassan és fokozatosan növekednek, és ebből adódóan rendkívül rugalmasok és képlékenyek.

A továbbiakban a tudományos érdeklődés és a szakpolitikai tervezés szempontjából is fontos lehet annak a kérdéskörnek az elemzése, hogy székelyföldi viszonylatban beszélhetünk-e az innovatív agrárvállalkozások működése által körvonalazódó új vállalkozói modellről, és ha igen, az milyen mértékben mutat túl az agrárágazaton, milyen innovatív változásokat generál a vidéki térségek felértékelődésének térségi és térségen kívüli folyamatában?

■ JEGYZETEK

1. Az új gazdaság, „new economy” fogalmához kapcsolódó paradigmaváltással a vállalkozások működése értelmében foglalkozó szakmai anyagra példa Henning, Klodt: *The Essence of the New Economy*, Kieler Diskussionsbeiträge, 375, ISBN 3894562250, Kiel, Institut für Weltwirtschaft (IfW), 2001. (A továbbiakban Henning 2001).

Damaskopoulos, Panagiotis – Evgeniou, Theodoros: *Adoption of New Economy Practices by SMEs in Eastern Europe*. European Management Journal, 21(2), 2003: 133–145. [https://doi.org/10.1016/S0263-2373\(03\)00009-4](https://doi.org/10.1016/S0263-2373(03)00009-4). (A továbbiakban Damaskopoulos és Evgeniou 2003).

2. A vidékfejlesztési paradigmaváltás kapcsán előtérbe kerülő új szempontokról lásd az alábbi tanulmányokat és szerzőket:

Bosworth, Gary – Willett, Joanie: *Embeddedness or Escapism? Rural Perceptions and Economic Development in Cornwall and Northumberland*. Sociologia Ruralis, 51(2), 2011: 195–214. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2011.00533.x>

Murdoch, Jonathan: *Networks: A New Paradigm of Rural Development?* Journal of Rural Studies 16(4), 2000: 407–419. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(00\)00022-X](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(00)00022-X).

OECD: *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*. Paris: OECD Publications, 2006.

Van der Ploeg, Jan Douwe: *Styles of Farming. An Introductory Note on Concepts and Methodology*. In (Van der Ploeg, J. D., Long, A. (szerk.) Born from within. Practices and Perspectives of Endogenous Rural Development. Assen: Van Gorcum. 1994: 7–30.

Van der Ploeg, Jan Douwe – Renting, Henk – Brunori, Gianluca – Knickel, Karlheinz, Mannion, Joe – Marsden, Terry – De Roest, Kees – Sevilla-Guzmán, Eduardo, Ventura, Flaminia: *Rural*

- Development: From Practices and Policies towards Theory*. Sociologia Ruralis, 40(4), 2000: 391–408. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>
- Ward, Neil: *Integrated Rural Development – A Review of the Literature*. Centre for Rural Research, University of Trondheim, 2002.
3. Ray, Christopher: *Culture Economies: a perspective on local rural development in Europe*. Newcastle: Centre for Rural Economy, 1998.
4. Lásd Tisenkopfs, Talis: *Rurality as a Created Field: Towards an Integrated Rural Development in Latvia?* Sociologia Ruralis, 39/3, 1999: 411–430. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00116>
- Wellbrock, Weibke – Roep, Dirk: *The Learning Rural Area Framework: A Heuristic Tool to Investigate Institutional Arrangements which Support Collaboration in Rural Areas*. Sociologia Ruralis, 55/1, 2014: 106–124. <https://doi.org/10.1111/soru.12049>
5. Pato, Lucia: *Entrepreneurship and innovation towards rural development evidence from a peripheral area in Portugal*. European Countryside, 12/2, 2020: 209–220. <https://doi.org/10.2478/euco-2020-0012>
6. Damaskopoulos és Evgeniou 2003, Henning, 2001.
7. A vállalkozás kutatás kontextuális és konstruktivista fordulatáról lásd: Welter, Friederike: *Contextualizing Entrepreneurship - Conceptual Challenges and Ways Forward*. Entrepreneurship Theory and Practice, 35 (1), 2011: 165–84. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2010.00427.x>
- Korsgaard, Steffen – Müller, Sabine –Tanvig, Hanne Wittorff: *Rural entrepreneurship or entrepreneurship in rural – between place and space*. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research 21(1), 2015: 5-26. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-11-2013-0205>
8. A vidéki vállalkozások összerakási, kiépítési (bricolage) folyamatának elemzéséről lásd: Korsgaard, Steffen – Müller, Sabine – Welter, Friederike: *It's right nearby: how entrepreneurs use spatial bricolage to overcome resource constraints*. Entrepreneurship and Regional Development 33(1), 2020: 1–27. <https://doi.org/10.1080/08985626.2020.1855479> (A továbbiakban Korsgaard és társai 2020).
9. Korsgaard és társai 2020.
10. Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Székely Kinga Katalin –Szász Mária-Magdolna – Nagy-Menyhárt Szidónia –Kovács Ottília Enikő: *Új vállalkozási modellek vidéki környezetben az új vidékfejlesztési paradigma kontextusában*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 19/2, 2022: 30–40. <https://doi.org/10.32976/stratfuz.2022.18> (A továbbiakban Biró és társai 2022a).
11. Capello, Roberta: *A forecasting territorial model of regional growth: the MASST modell*. The Annals of Regional Sciences, 4, 2007: 753–787. <https://doi.org/10.1007/s00168-007-0146-2>
12. Biró és társai 2022a.
13. A székelyföldi agrárinnovációs kutatási programsorozattal kapcsolatban megjelent kiadványokat lásd a www.pahru.ro weboldalon.
14. Lásd például Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland*. Acta Universitatis Sapientiae Social Analysis 10(1), 2020: 77–93. <https://doi.org/10.2478/aussoc-2020-0004>. (A továbbiakban Biró és Sárosi-Blága 2020).
- Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Kovács Judit-Tünde: *Changes in the Role of Agriculture from the Perspective of Innovative Agricultural Entrepreneurs. The Case of Szeklerland, Eastern Transylvania*. European Countryside 14(1), 2022: 51–66. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0003>. (A továbbiakban Biró és társai 2022b).
15. Biró és Sárosi-Blága 2020.

SZÉKELY KINGA KATALIN

INFORMÁLIS MEGOLDÁSOK VIDÉKI TURISZTIKAI SZEREPLŐK GYAKORLATÁBAN

Bevezető

■ A székelyföldi térség gazdasági életében, az agrárium mellett a turizmus tekinthető még egy olyan ágazatnak, amely nagyon sok és sokféle térségi szereplőt érint, kisebb vagy nagyobb mértékben minden tájegységben jelen van, a szakmai és a közéleti diskurzus egyaránt hangsúlyozza az ágazat fontosságát és fejlesztési lehetőségeit, nem utolsósorban pedig olyan tevékenységi területről van szó, amelyet a változás, a kísérletezés, a kezdeményezés jellemez. Milyen szerepe van ennek az ágazatnak a térség társadalmában? A válaszhoz nem elegendő, ha a turizmusra csupán szűk értelemben vett gazdasági tevékenységként tekintünk, ha csupán az olyan gazdasági mutatókat vesszük figyelembe, mint például a vállalkozások száma, a beruházások mértéke, az üzleti forgalom vagy a jövedelem nagysága, a szálláshelyek tipológiája és a vendégéjszakák száma. Nem elegendő, mert ennek az ágazatnak a szerepe messze túlmutat a gazdasági szegmensen, olyan további területekkel van szoros kapcsolatban, mint a térségi és lokális identitás, a térségi imázs és marketing, a helyi adottságokra alapozó fejlesztéspolitika, a helyi termékekre alapozó élelmiszertermelés, a környezeti és kultúris értékekkel való térségi azonosulás alakulása és mások. Ez a sokirányú és széles körű társadalmi beágyazottság egyfelől azt eredményezi, hogy a turizmus működésének többféle társadalmi funkciója van, másfelől pedig azt, hogy a teljesebb kép

**„A turisztikai
szektorban fellelhető
informális megoldások
nagy száma és
sokfélesége érték...”**

érdekében a fentiekben jelzett formális, hivatalos paraméterek (adatok, adminisztratív folyamatok, hivatalos szakpolitikai keretek) mellett az ágazat működésének sok más, nem formális elemét is érdemes figyelembe venni.

A székelyföldi turizmus fejlesztésében rejlő lehetőségekről zajló diskurzus már a 2000-es évek eleje óta szerves részét képezi a térségfejlesztési elképzeléseknek, majd stratégiáknak. A szakmai elemzők, a térségi döntéshozók is potenciális térségi húzóágazatként jelölték meg, kiemelve az ágazat gazdaságszervező erejét.¹ Az elmúlt két évtizedben több megyei és térségi szintű stratégia is készült, amelyek az ágazat fejlesztésére fókuszálnak.² A helyzetértékelések részletesen ismertetik azokat a természeti, kulturális értékeket, amelyek turisztikai attrakcióként értékelhetők, amelyekre különböző programok, turisztikai szolgáltatások építhetők. Ugyanakkor részletes képet adnak arról is, hogy milyen a turisztikai infrastruktúra, milyen az aktuális kínálat, illetve hány és milyen jellegű szálláshely található a megyében, hogyan alakul a turisztikai kereslet (turisták számának és a vendégéjszakák számának figyelembevételével). Hiányoznak azonban mindmáig azok a megközelítések, amelyek – az agrárinnovációs folyamatok ismertetéséhez hasonlóan – részletesen számbaveszik és jellemzik az ágazat szereplőit (vállalkozók, döntéshozó és szakmai intézmények, szervezetek, tudástranszferrel és tudástermeléssel foglalkozó intézmények, szakpolitikai keretek stb.), illetve az ágazat működésének fontosabb jellemzőit és trendjeit. Az ágazat fejlesztése sokszereplős feladat, ahol az egyik fő szerepet a turisztikai vállalkozók játsszák, éppen ezért tartjuk fontosnak azt, hogy az eredményes és hatékony stratégialkotás érdekében mélyrehatóbban ismerjük meg ezt a közeget. Ennek a sokszereplős és sokirányú társadalmi beágyazottsággal jellemezhető ágazatnak a legfontosabb szereplői kétségkívül maguk a turisztikai vállalkozók. Mit tudunk róluk? Kik ők, hogyan építették fel, és hogy működtetik vállalkozásaikat? Milyen tapasztalataik, elképzeléseik vannak, miként gyakorolják a mindennapokban a turisztikai szerepüket?

Tanulmányunk a térségi turisztikai vállalkozóknak azon csoportjával foglalkozik, akik a romániai rendszerváltást követően úgymond „alulról” építkezve, személyes erőforrásokra és tudásszerzésre támaszkodva építették ki saját vállalkozásaikat, amelyek az esetek többségében kis vagy közepes vállalkozások, és jelentős mértékben támaszkodnak a családi háttérre is. Hargita megyében végzett interjúk kutatásokra, esettanulmányokra, személyes tereptapasztalatra³ alapozva vizsgáljuk azt, hogy a vállalkozások megalapozásban, kiépítésében, működtetésében milyen szerepe van az egyéni, eseti, személyes adottságokra alapozó, kreatív megoldásoknak (informális eljárásoknak), amelyek a formális keretekbe való illeszkedésben és a sikerességben egyaránt szerepet játszanak.

Kik a turisztikai szereplők?

■ A székelyföldi turisztikai szereplők vizsgálata során azt tapasztalhatjuk, hogy a skála nagyon széles és változatos. A fiatal startup vállalkozóktól kezdve a vidéki, nyugdíjas gazdáig sokan foglalkoznak turizmussal. A vállalkozók az életkor, a képzettség, a tapasztalatszerzés tekintetében is vegyes képet mutatnak. A továbbiakban röviden áttekintjük a fontosabb jellemzőket.

■ Korosztály tekintetében megoszlik a turisztikai szereplők köre, egyaránt találkozzunk fiatalokkal, középkorúakkal és idősödő vállalkozókkal is. A fiatal turisztikai szereplőket három csoportba sorolhatjuk, egy részük „megörökölte” a turisztikai vállalkozást, azaz családja már évek óta foglalkozik ezzel a területtel teljes állásban vagy mellékkeresetként, idővel ezek a fiatalok is besegítenek a családi vállalkozásba, majd sok esetben azt láthatjuk, hogy lassan átveszik az irányítást. Ez a folyamat általában változást, új szemléletet hoz a vállalkozások életébe még akkor is, ha a fiatalok számára ez sokszor még mindig csak mellékállásnak számít.

A fiatal turisztikai szereplők egy másik csoportjához tartoznak azok, akik néhány év külföldi munkavállalás után hazatérve, itthon kívánnak megélhetést teremteni. Jellemző, hogy ebben a térségben innovatívnak számító ötleteket akarnak megvalósítani, a külföldön látott jó példákat igyekeznek implementálni. Főként a külföldön eltöltött évek során gyűjtött tapasztalatok hatására szemléletmódjuk, vállalatvezetési elképzeléseik is eltérnek azokétól a térségi szereplőkéitől, akik már több éve tevékenykednek ebben a szférában. A harmadik csoportba sorolhatók azok a fiatalok, akik lehetőséget látva ezen a területen, saját vállalkozást indítottak, aminek megteremtéséhez különböző támogatásokat, pályázati lehetőségeket vettek igénybe (mind romániai, mind magyarországi forrásokat egyaránt). Az ők esetükben jellemző, hogy a vállalkozás vezetése a főállású tevékenységük, szemléletmódjukat tekintve már ők is egy haladóbb, korszerűbb nézőpontot képviselnek.

A középkorosztályba tartozó turisztikai szereplők esetében elkülöníthetjük azokat, akik főállásban foglalkoznak ezzel a tevékenységgel, illetve azokat, akik mellékkeresetként tekintenek a turisztikai vállalkozásukra. Vannak ugyan közöttük „újnak” számító szereplők, akik, főleg a pályázati lehetőségek hatására léptek be erre a területre, de többségük már több éve működteti vállalkozását. A többéves múltnak köszönhetően már jól berögzült szokások, eljárások jellemzik a vállalatvezetési gyakorlatot, sok esetben a vendégkör is ki van alakulva, és ezért a bevált módszerek mellett nehezebben kapnak teret az újítások, az innovatívabb megoldások. Idézve az egyik vállalkozót: „*a vendégeink így szeretik, így szokták meg, minnek változtassunk?*”. A közepes és nagyobb méretű turisztikai vállalkozások vezetői többségében ehhez a korosztályhoz tartoznak. Ők azok, akik főállásban, az elmúlt 10-15 évben a turisztikai vállalkozás irányításával, fejlesztésével foglalkoztak. Úgy is tekinthetünk rájuk, mint a turisztikai szereplők „magjára”. A másik csoportot alkotják azok a szereplők, akik szintén már többéves tevékenységi múltra tekinthetnek vissza, de esetükben a turizmus mindig egy mellékág volt, vagy a mezőgazdasági tevékenység mellett, vagy egyéb főállású munka mellett végezték ezt keresetkiegészítésként, esetleg hobbiként. Ez a vállalkozások méretén, fejlettségén is megmutatkozik, ezek kisebb, kevésbé kiforrott, sokkal informálisabb vállalkozásoknak tekinthetők. Míg az első csoport esetében jellemző, hogy több állandó alkalmazottat foglalkoztatnak, utóbbiak inkább egyéni vállalkozók, ha van is alkalmazottjuk, akkor azok száma alacsony, vagy csak szezonálisan foglalkoztatják őket.

A turisztikai szereplők között jelen van az idősödő (idős) korosztály is, ők azok a vállalkozásoknak a vezetői, akik kezdenek teret adni a fiatalabb családtagoknak is a vállalkozás irányításában. Egy részük azokhoz az „üttörökhöz” sorolható, akik a 90-es években kezdtek el foglalkozni a vendégfogadással, a töb-

biek pedig időközben, jó befektetési lehetőségként tekintve erre az ágazatra, kapcsolódtak be a turisztikai tevékenységekbe. Az idős korosztályból kerül ki sok olyan turisztikai szereplő is, aki nem kifejezetten a vállalkozás vezetésével foglalkozik, hanem besegít bizonyos feladatok elvégzésével, programok szervezésével.

Képzettség

■ A szakirányú képzettség egyáltalán nem feltétele annak, hogy valaki a térségben turisztikai tevékenységet folytasson. A turisztikai szereplők többsége nem rendelkezik ilyen jellegű képzettséggel, s főleg a fiatal vállalkozók esetében találkoznak olyanokkal, akik azután alapítottak vállalkozást, miután megszerezték a képzettséget.⁴

A vállalkozók többségére viszont az jellemző, hogy valamilyen más területen szereztek képzettséget, és több esetben is előfordul, hogy felsőfokú végzettséggel sem rendelkeznek.

Annak ellenére, hogy ma már számos olyan, intézményesített keretek között szervezett képzést, csereprogramot, tanulmányutat szerveznek, ahol a turizmus területén hasznosítható kompetenciákat lehet elsajátítani (pl. Visit Harghita, Visit Covasna által szervezett programok) még mindig sokkal gyakoribb az, hogy a turizmussal foglalkozók idővel „beletanulnak” így vagy úgy a szakmába. A tanulási folyamat inkább egyéni, és informális keretek között történik.

Kivételt képeznek a térségben tevékenykedő hivatalos idegenvezetők, akik olyan engedéllyel rendelkeznek, ami képzések, tanfolyamok elvégzése után szerzhető meg. A térségben több olyan vállalkozás is működik, amelyik elsősorban szabadidős és kulturális programokat szerveznek az idelátogatóknak, ezek a vállalkozások csak engedéllyel rendelkező túravezetőket foglalkoztatnak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének önjelölt túraszervezők és túravezetők, hiszen nagyon gyakori, hogy a szállásadók pluszszolgáltatásként nem egy hivatalos programszervezővel együttműködve ajánlanak programot a vendégeknek, hanem maguk látják el ezt a szerepet is.

A térségben működik ugyan pl. panzióvezetői képzés, de a szállásadók többsége elismeri, hogy mikor elkezdte a vállalkozást működtetni nem rendelkezett ilyen jellegű képzettséggel, és idővel sajátította el a vendégfogadásban szükséges készségeket.

Ez a fajta kompetenciaszerzés olyan jellegű kérdéseket vet fel, mint hogy mennyire széles, milyen jellegű kompetenciákra terjed ki az ilyen tanulás? Illetve, hogy a vendégekkel történő interakción kívül miből építkezik? A két leggyakoribb eset lehet a saját tapasztalat (vendégként ő maga is látta, tapasztalta valahol) vagy az utánzás, másolás (jó példákat látott közvetlen vagy tágabb környezetben).

Szakmai tapasztalat

■ A turizmus területén szerzett tapasztalat, akárcsak a képzettség nem föltétlenül volt szempont a vállalkozások elindítása során. Az 1990-es, 2000-es években voltak ugyan néhányan, akik úgy indítottak vállalkozást, hogy rendelkeztek némi vendéglátói, turisztikai tapasztalattal, amit még a rendszerváltás előtti állami, turisztikai szektorban szereztek szállodákban, vendéglőkben, de többségük úgy kezdte el a vendégek fogadását, hogy előzőleg egyáltalán nem volt ilyen jellegű tapasztalata, sem vállalkozói, sem turistaszemzőgből. 1990-ig szinte kizárólag csak belföldi utazásokra volt lehetőség (csak kevesen és szigorú szabá-

lyozások között tudtak külföldi utazásokat tenni), és legtöbben, akik megengedhették maguknak az üdülést, azok az országos érdekeltségű turisztikai településekre utaztak, ahol az állami tulajdonba tartozó szállodákban, villákban és kempingekben szálltak meg, az ún. falusi vendéglátással, programszervezéssel egyáltalán nem találkoztak. A határok megnyitása után már lehetőség volt külföldre utazni, a térségben pedig a legtöbben Magyarországot, Ausztriát, Németországot vették célba, és az akkor ott látott, tapasztalt gyakorlatot igyekeztek átmenni ebbe a térségbe is. A szabad határátlépés következtében megjelentek a külföldi (főként magyarországi) turisták is a térségben. A 90-es években számos település testvértelepülési kapcsolatot létesített magyarországi és más külföldi városokkal, falvakkal, a kapcsolat leginkább abban nyilvánult meg, hogy évente egy-két alkalommal, csoportos, buszos utazás során meglátogatták egymást a települések lakói. Az ilyen alkalmak során jelentkezett legelőször az igény a nagyobb létszámú látogató csoportok elszállásolása iránt. Több település esetében is (lásd Zetelaka, Csíkrákos)⁵ ez hívta életre a vendégfogadói hálózatok kialakítását, majd egyesek, önállósodva további vendégszobákat, vendégházakat alakítottak ki, és egyre több panzió jelent meg a térségben. A tapasztalatot időközben szerezték.

A fiatal vállalkozók esetében már inkább számít a vállalkozás létrehozásánál a meglévő tapasztalat. Főleg a külföldről hazatértek dolgoztak már vendéglátásban, foglalkoztak vendégfogadással, és azzal a szándékkal indítanak turisztikai vállalkozást, hogy a külföldi jó gyakorlatokat a térségben is meghonosítsák. Tapasztalattal rendelkeznek azok a fiatalok is, akik „beleszülettek” a turisztikai vállalkozásokba, hiszen gyakori, hogy már nagyon fiatalon besegítenek a családi vállalkozás működtetésébe. De meg kell említeni, hogy a fiatal turisztikai szereplők között is van olyan, aki ilyen irányú tapasztalat hiányában indította el vállalkozását.

Több lábon állás

■ A székelyföldi turisztikai szereplők egy jelentős hányada a vendégfogadás mellett más tevékenységekkel is foglalkozik, jellemző a több lábon állás, van ahol a turizmus képezi az alaptevékenységet, és van ahol csak mellékfoglalkozásként van jelen.

Ha megtekintjük a turistaérkezések számát havi lebontásban⁶, nagyon jól látható, hogy annak ellenére, hogy a székelyföldi turizmus nem kifejezetten évszakhoz kötött, mégis vannak kiemelt időszakok (nyári hónapok, pünkösd, téli ünnepek környéke) amikor sokkal magasabb a turisták száma. Ugyanakkor a statisztikai adatok és a turisztikai szereplők elmondása szerint is, a térségben töltött átlag idő a másfél, két nap, azok is leginkább hétvégén. Mindez arra enged következtetni, hogy kevésbé népszerű hónapokban és általában hétközben alacsony kapacitással működnek a turisztikai egységek. Így sok szereplő, főként a keresetkiegészítés miatt, más tevékenységet is folytat. Viszont az megoszlik, hogy a turisztikai tevékenység fő vagy mellékfoglalkozásként van jelen. A családi vállalkozások esetében gyakori, hogy a család egy-két tagja „otthon marad”, és a vállalkozás irányításával foglalkozik, a többiek pedig a forgalmasabb időszakokban vállalnak feladatokat. A kisebb panziók tulajdonosai, a szabadidős programok szervezői (pl. túravezetők) esetében gyakori, hogy ez a tevékenység főleg hétvégére korlátozódik, és a hétköznapokban más, főállású tevékenységet folytatnak. A nagyobb turisztikai vállalkozások esetében, ahol a feladatok is sokszo-

rozódnak, ahol már alkalmazottak is vannak, a vállalkozók jellemzően ezt tekintik a főállásnak, de ez nem zárja ki azt, hogy mellette más tevékenységet is folytassanak. Meg kell említeni azokat, a főként falusi turizmussal foglalkozó vállalkozókat is, akiknek a fő tevékenységi körük elsősorban annak a gazdaságnak az irányítása, amelyre a vendégfogadást építették, az ők esetükben a két tevékenység szervesen összefonódik.

Vállalkozásműködtetés

■ A fent ismertetett tényezők jelentősen meghatározzák a vállalkozásvezetési, vendégfogadási és kommunikációs gyakorlatot is, amelynek legsajátosabb vonásait a továbbiakban ismertetjük.

Barkácsolás

■ Megvizsgálva a turisztikai vállalkozások létrejöttét és működését, az egyik sajátosság, amit megfigyelhetünk az a DIY (do it yourself), azaz a csináld magad módszer, avagy a barkácsolás módszere. Ez alatt azt értjük, hogy a vállalkozások többsége (főként gondolunk itt a kis- és középvállalkozásokra) nem egy előre kidolgozott üzleti terv, stratégia mentén lett kialakítva, hanem ahogyan a körülmények és a lehetőségek hozták. Például több panzió, vendégház esetében is azt láthatjuk, hogy kezdetben a tulajdonosok csak egy-két szobát adtak ki (akár saját otthonukban), majd átalakításra került pl. a nyári konyha vagy használaton kívüli gazdasági épület, ahol szobákat, fürdőszobát alakítottak ki, majd lassan azokhoz is hozzáépültek további szálláshelyek. Az is gyakori eset, hogy a hétvégi házakat alakították át vendégfogadó helyé. Az átalakítási, építkezési, tervezési munkálatokat szinte kivétel nélkül a tulajdonosok maguk végezték el, irányították, nagyon ritkán fordult elő (főleg a rendszerváltást követő 20–25 évben), hogy építésszel, építészmérnökkel együttműködve, a megfelelő engedélyek kiáltásával valósultak volna meg a turisztikai létesítmények. Ez az egyik oka annak, hogy sok az olyan épület, ami nem illeszkedik a településképbe, vagy nem viseli a helyi jellegzetes építészeti jegyeket.

Azonban ez a „barkácsolási” módszer nemcsak a létesítmények megépítése, kialakítása során érhető tetten, hanem a vállalkozások megalakulása és működtetése során is. Többnyire a vállalkozás ötlete úgy született meg, hogy a vállalkozók azt látták, hogy növekszik a térségbe érkezők száma és szükség van szálláshelyekre, igény van programokra, de komolyabb helyzetfelmérés, piackutatás nem előzte meg egyik vállalkozás megalapítását sem. Az egyes szolgáltatások, fejlesztések is úgy alakultak ki, hogy mikor mire volt igény, és esetenként anyagi lehetőség. Jellemző, hogy sok tevékenységet „házon belül”, esetleg ismerősök, családtagok segítségével igyekeznek elvégezni. Az, hogy „saját kézben akarják tartani a dolgokat” egyrészt költségoptimalizálás szempontból is jó megoldásnak bizonyul, de sokan leginkább azért választják ezt az utat, mert úgy vélekednek, hogy „*ha az ember magának dolgozik, jobban is csinálja*”. Az értékesítés, népszerűsítés is olyan terület, amit sokan saját elképzeléseik és tapasztalataik szerint végeznek, kevés az a vállalkozás, ahol külön személyt foglalkoztatnak vagy kérnek fel ezekre a feladatokra.

Szigetszerű működés

■ A „csináld magad” módszer szervesen kapcsolódik egy másik sajátossághoz, ami részben jellemzi a turisztikai szereplőket, és pedig az önállósodásra való hajlandóság, azaz igyekeznek úgy kialakítani vállalkozások működését, hogy ne fűggenek másoktól és lehetőleg saját maguk tudják biztosítani vendégeik számára a teljes körű vendéglátási, vendégfogadási szolgáltatást. Egyre gyakoribb, hogy a szállás mellett étkezést és programokat is kínálnak vendégeiknek, szabadidős és relaxációs tereket alakítanak ki (sportpályát, medencét, szaunát, dézsát játszóteret stb.). A szolgáltatásbővítés vonzó a vendégek számára, hiszen mindent megtalálnak egy helyen, de ugyanakkor csökkenti a turisztikai szereplők közti együttműködési és hálózatosodási lehetőségeket. Az együttműködésre leginkább a szállásadók és programszervezők, túravezetők között találunk példát. A programszervezők csoportjaikat a partnerhelyeken szállásolják el, illetve viszik el étkezni, a szállásadók pedig ajánlják vendégeiknek az egyes túraszervezők programjait.

A kommunikációban, turisztikai csomagok, programok szervezésében szintén ez az önállóság figyelhető meg, ezért sem beszélhetünk desztinációmarketingről helyi vagy mikroregionális szinten. Megyei szinten történik egy ilyen jellegű építkezés, de ez a folyamat is, az együttműködések hiányában sokszor nem akadálymentes.

Bizonytalan, változékony kommunikáció

■ Ahogyan fent is jeleztük, a kommunikációs tevékenységek esetében is jellemző, hogy többnyire önállóan igyekeznek ezt a feladatot is ellátni a turisztikai szereplők. Ez is olyan terület, amit legtöbbször az évek során megtanultak, kitapasztaltak. A népszerűsítést célzó kommunikációs kompetenciák nagyon erős kapcsolatban állnak a digitális kompetenciákkal, ugyanis ma az online megjelenítés jelenti a legkézenfekvőbb és talán az egyik leghatékonyabb módszert a vendégek eléréséhez és a különböző turisztikai szolgáltatások népszerűsítéséhez. Megállapítható, hogy azok a szereplők, akik fejlettebb digitális kompetenciákkal rendelkeznek, azok számára az online megjelenítés is fontosabb szerepet játszik a vállalkozások népszerűsítésében.

Ugyanakkor az tapasztalható, hogy az utóbbi években általánosan megváltozott a turisztikai vállalkozók körében a kommunikációs és marketingtevékenységekkel szembeni attitűd. Növekvőben van azoknak a száma, akik ezt a területet is egyre fontosabbnak tartják, és felismerték szerepét a vállalkozások működésében, fejlődésében és az értékesítés során.⁷ A gyakorlatban ez azonban nem mindig mutatkozik meg, sokkal erősebb a szándék, mint a tényleges megvalósítás.

Megfigyelhető, hogy törekednek arra, hogy kialakítsanak egy sajátos arculatot, ami segítségével megkülönböztethetőek és vizuálisan beazonosíthatóvá válhatnak, ez azonban leggyakrabban csak a formai elemekre vonatkozik (névválasztás, logó, esetleg szlogen), kevésbé foglalkoznak az arculat tartalmi elemeinek a meghatározásával és kommunikálásával (képviselt értékek, működési gyakorlat, vízió, vállalati filozófia stb.). Annak, hogy a marketingkommunikáció nem úgy valósul meg, mint ahogyan azt a turisztikai szereplők tervezik vagy szeretnék, több oka is van.

Az egyik, a már többszörösen említett vállalkozás méret és működési forma (többségében egyéni vagy családi kis- és középvállalkozások). Ezeknél a vállal-

kozásoknál az tapasztalható, hogy a kommunikációs és értékesítési feladatokat az esetek többségében, human erőforrás hiányában és a szűkös erőforrásokra hivatkozva, a tulajdonosok vagy valamelyik megbízott alkalmazott látja el, aki egyrészt nem rendelkezik a megfelelő szakmai felkészültséggel, másrészt a többi feladat ellátása mellett kevés ideje is marad erre a tevékenységre. Ennek következtében hiányzik a tudatos, következetes kommunikáció. Egy másik okként megemlíthető a hiányos vagy alacsony költési hajlandóság. A szűkös anyagi keretekre hivatkozva keveset költenek a promóciós tevékenységekre, megjelenítési és reklámeszközökre. Az online csatornák alkalmazása nemcsak a hatékonyabb elérés miatt népszerű, hanem azért is, mert bizonyos felületek (pl. a közösségi oldalak) viszonylag ingyenes megjelenést biztosítanak. A turisztikai szereplőknek csak egy része veszi igénybe ezeknek az oldalaknak a fizetési szolgáltatásait, amelyek segítségével akár szélesebb körben is hirdethetnék szolgáltatásaikat. A különböző szállásközvetítő meg programajánló oldalakkal való együttműködés (pl. Booking, Travelminit, Tripadvisor stb.) is változó, a turisztikai szereplők egy része úgy gondolja, hogy túl magasak a közvetítési díjak, ezért nem szívesen veszik igénybe ezeket a szolgáltatásokat. A kommunikációs tevékenység hiányát az is indokolja több esetben, hogy a vállalkozók úgy vélik, hogy „a legjobb reklám a szájreklám”, azaz abban bíznak, és arra alapoznak, hogy az elégedett vendégek további vendégeket fognak hozni, illetve többszörösen visszatérnek. Ez a szemléletmód főként azokat a vállalkozókat jellemzi, akik már néhány éve kialakították turisztikai szolgáltatásaikat és egy viszonylag állandó vendégkört. Számukra nem az a fontos, hogy vonzó legyen a szolgáltatásuk az online térben, hanem sokkal inkább az, hogy a vendégek kellemes élményekkel, elégedetten távozzanak.

Online jelenlét és kommunikáció

■ Ugyan vannak olyan turisztikai szolgáltatások, amelyeket a honlapok, közösségi oldalak és különböző online közvetítő platformok mellett hagyományos eszközöket is igénybe vesznek a népszerűsítés céljából (pl. szórólapok, média-hirdetések, közterületi reklámok, rádiós hirdetések, turisztikai vásárokon való jelenlét), de a kommunikációs tevékenység leginkább az online térben zajlik, ezért a továbbiakban erre a területre térünk ki bővebben. A turisztikai vállalkozások online jelenléte sokféle és változó. Ez vonatkozik mind a tartalmi, mind a formai megnyilvánulásra, de a jelenlét gyakoriságára, intenzitására is. A leggyakrabban igénybe vett felület az a Facebook közösségi oldal, ahol szinte kivétel nélkül minden turisztikai vállalkozás jelen van. A saját honlap is elég gyakori, de ezzel már nem találkozunk minden szolgáltató esetében, illetve vannak néhányan akik, a Facebook-oldal és saját honlap mellett kísérleteznek az új tartalommesztorító csatornákkal is (Instagram, Tik-Tok), de ez nem jellemzi az általános gyakorlatot.

– *Weboldalak*: A honlapokat leginkább a statikusság jellemzi, a weboldalak szerkezete, felhasználói felülete, dizájnya sok esetben arról is árulkodik, hogy mikor, melyik időszakban alakult a vállalkozás. Ritkán töltenek fel új tartalmakat, az interaktivitási lehetőség legtöbb esetben kimerül abban, hogy üzenetet lehet küldeni a szolgáltatónak. Az olyan digitális megoldásokkal, mint a szállásfoglalás, jegyvásárlás, online fizetés csak néhány esetben találkozhatunk. Tartalmi szempontból is sokszor csak a legszükségesebb, minimális információt találhatjuk meg a szolgáltatásokról (pl. szobák száma, felszereltség felsorolása, eset-

leg a programok nagyon rövid ismertetése), ritka a személyes üdvözlő üzenet, elmarad a bemutatkozás, a vállalkozás történetének a leírása az ún. történetmesélés.⁸ Funkciójukat tekintve a honlapok főként a megjelenítésre, informálásra alkalmasak, mert további online műveletekre nincs lehetőség. Összességében megállapítható, hogy többnyire statikus, ingerszegény és interaktivitást mellőző, pusztán tájékoztató jellegű oldalak. A megfelelő megjelenítés is problémát jelent bizonyos esetekben, mert a weboldalak nincsenek optimalizálva okos-eszközökre.

– *Socialmédia felületek:* A közösségi oldalakon zajló kommunikáció már aktuálisabbnak tekinthető, de ez is esetleges, vannak oldalak, ahol akár évek óta nem került fel új tartalom, máshol azt figyelhetjük meg, hogy törekednek arra, hogy évente legalább néhány bejegyzéssel frissítsék az üzenőfalukat, és ritkábban, de van rá példa, ahol megfigyelhető a szándék egyfajta folytonosság fenntartására. Itt is leginkább az egyirányú kommunikáció a jellemző, hiányoznak az olyan jellegű interaktív, bevonó-jellegű tartalmak, amelyek a követőket mobilizálnák. Sok a továbbosztott bejegyzés (más felhasználók tartalmai, különböző weboldalakon megjelenő beszámolók, hírek stb.), és kevés az önálló, saját tartalom. Fényképeket ugyan készítenek (ezek minősége szintén nagyon változó), de videók, animációk, hosszabb szöveges leírások nem születnek. Egy-egy szó, kijelentő tómondat kíséretében kerülnek a fényképek megosztásra. Ugyanaz a „szükszavúság” jellemzi a közösségi oldalak profilját is, mint a honlapok tartalmát, ahol többségében csak a minimális, általános ismertető szöveggel találkozunk.

A személyes jellegű narratíva szinte teljesen hiányzik, mind a weboldalak, mind a közösségi csatornákon közölt tartalmakból. A tulajdonos, a „házigazda”, a programvezető személye rejtve marad az érdeklődők előtt. Általában nincsen feltüntetve, elmesélve a vállalkozás története, nem kapcsolódik hozzá arc vagy személy, az alapszolgáltatások, és esetlegesen a környékbeli látóivalók egyszerű, szűkszavú bemutatásán túl kevés az információ. Ezáltal kevésbé is tud megvalósulni bármiféle elsődleges kapcsolódás, kötődés, ami a vendégek bevonása szempontjából fontos lenne.

A személyes tartalmak szerepe

■ Azok a házigazdák, panziótulajdonosok, túravezetők, akik közvetlen kapcsolatba kerülnek a vendégeikkel igyekeznek biztosítani azt a „székelyföldi vendégszeretetet”, amit a helyi turizmus egyik sajátosságaként kommunikálnak. A vendégszeretet sok esetben jóval túlmutat azon, hogy kedvesen kiszolgálják és elszállásolják a vendégeket, esetleg hasznos információkkal látják el őket. Gyakori, hogy a turisták betekintést nyerhetnek a házigazda személyes, családi életterébe, a vállalkozás történetébe, a falu vagy a környező térség működésébe azok az elbeszélések, történetek és mondák által, amit a házigazda közvetít számukra, ezáltal megteremtve azt a személyes kapcsolódást, ami még inkább élményszerűbbé, értékesebbé teszi az utazási tapasztalatot. Az alábbiakban csak néhány példával szemléltetjük, hogy miként kapnak hozzáadott értéket az egyes tapasztalatok:

Az étkezések alkalmával, ha a vendégekben tudatosul az, hogy az elfogyasztott ételek a nagymama receptje alapján készültek olyan hozzávalókból, amit a kertben vagy a helyi gazdaságban termeltek maguk a házigazdák, az máris hoz-

zájáru ahhoz, hogy jobban értékeljék az ételeket. Ehhez kapcsolódik a vendégek megkínálása különböző helyi készítményekkel (pl. kürtőskalács, pálinka, túrós puliszka stb.), ami szintén segíti a kapcsolódást.

A túravezetések, kirándulások alkalmával a „kötelező” információk közé szőtt személyes történetek, esetleges legendák, mondák elmesélése emlékezetesebbé és sajátosabbá teszi a turisták számára a túrákat, úgy érezhetik, hogy ők több információval gazdagodtak, mint az átlag látogató, mert belterjes történeteket is megismerhettek.

A helyi identitás, a térség iránti elköteleződés nagyon jól megmutatkozik a házigazdák megnyilvánulásaiban, kommunikációjában, mindez pedig erősíti a hitelességüket és hozzájárul ahhoz, hogy olyan személyes kapcsolatot alakítsanak ki a vendégekkel, ami jóval több, mint a hagyományos vendéglátó-turista kapcsolat. Ezeknek a kapcsolatoknak köszönhető az is, hogy számos vállalkozónak évente visszajáró vendégei vannak, és működik a szájreklám is. Ezzel magyarázható az is, hogy kevésbé érzik fontosnak, hogy alaposabban foglalkozzanak a marketingkommunikációval.

Informalitás, mint a térségi turizmus egyik jellemzője

■ A székelyföldi (Hargita megyei) turisztikai szereplők sajátos jellemzői és működési, tevékenységi gyakorlatuk azt mutatják, hogy a térségben, turizmussal foglalkozó vállalkozások többségében fellelhetők olyan informális megoldásokra utaló jegyek, amelyek megkerülhetetlenek. Ez pedig egy olyan aspektusnak bizonyul, amit szükséges lenne figyelembe venni, akkor amikor a térségi turizmus helyzetét vizsgáljuk.

Mivel az idegenforgalomnak nem volt jelentős hagyománya a térségben az 1990-es rendszerváltást megelőzően, nagyon sokan, akik ma turizmussal foglalkoznak, időközben, a vállalkozások kialakítása és néhány év működés után kezdtek beletanulni a szakmába és elsajátítani a megfelelőnek vélt kompetenciákat. A folyamat egésze során egyfajta önállóságra való törekvést vélünk felfedezni, ami legtöbb esetben abban nyilvánul meg, hogy mind a vállalkozások létrehozása, majd később a működtetése során nem a szakmailag előírt utat követték, hanem informálisabb megoldásokat keresve, önerőből igyekeztek azt bejárni. Tetten érhetjük ezt akár a turisztikai egységek létrehozása során (építés, átalakítás, felújítás), ahol gyakori, hogy szakaszokban, saját munkával vagy akár kalákások segítségével készültek el a létesítmények. A vállalkozások működtetése, a kínált szolgáltatások kialakítása is sok esetben inkább ösztönösen történik, mintsem jól átgondolt üzleti és szakmai megfontolások alapján. A vendégfogadáshoz, vállalkozásvezetéshez és a különböző feladatokhoz szükséges tudást, kompetenciákat is legtöbbször tapasztalat és egyéb informális csatornákon keresztül sajátították el, nem pedig tanfolyamokon, továbbképzéseken. A kommunikációra való hajlandóság és gyakorlat is változó képet mutat, több tényező is hatással van arra, hogy ez miként alakul, a vállalkozók szakmai képzettsége, attitűdje, IKT eszközökhöz való viszonyulása, a vállalkozások mérete, a rendelkezésre álló erőforrások csupán csak néhány közülük. A vendégekkel történő interakció, kommunikációs kapcsolat is arra utal, hogy igyekeznek kerülni a közvetítőket, a standardizált kapcsolattartási módszereket, és itt is inkább a kevésbé formális megoldásokat keresik. Ez a fajta kapcsolattartási forma jellemzi a többi turisztikai szereplővel való együttműködést is, amit leginkább a véletlenszerű-

ség, változékonyság, esetlegesség jellemez. A turisztikai kínálat is változó, sok esetben a vendégek csak a helyszínen értesülnek arról, hogy pl. milyen programokat, szolgáltatásokat vehetnek még igénybe az alapszolgáltatás mellett.

A vizsgált turisztikai vállalkozások kialakításában és működtetésében az egyéni, alkalmi, kreatív megoldások sokféle hasznosítását látjuk. A vállalkozások adott esetben abból építkeznek, ami a közvetlen környezetükben rendelkezésre áll, és ebben a gyakorlatban a személyes összetevőknek is fontos szerep jut. Az informális megoldások nagy száma és sokfélesége értéknek is tekinthető, abban az értelemben, hogy egyediséget termel, nem utolsósorban pedig erősíti a vállalkozás társadalmi beágyazottságát. Úgy véljük, hogy a teljesebb kép érdekében a vállalkozások formális paramétereinek számbavétele mellett érdemes hangsúlyt fektetni az informális megoldások körére is.

■ JEGYZETEK

1. Lásd pl. Vofkori László: A turizmus, mint gazdaságszervező tényező Székelyföldön. 2001 (Székelyföldi Konferencia) – A turizmust úgy említi mint a „település- és régiófejlesztés egyik alapvető eszköze és lehetősége”. A székelyföldi turizmusfejlesztési lehetőségekre, arra hogy a régió endogén fejlődéséhez hogyan járulhat hozzá a turizmus koncentrálnál Horváth Alpár: *A területi turizmusfejlesztés lehetőségei a Székelyföldön* című doktori értekezése is (2010).
2. Hargita Megye Tanácsának megrendelésére 2009-ben készült el Hargita Megye Turizmusfejlesztési Stratégiája, majd 2019-ben fogadták el Hargita megye turisztikai stratégiáját a 2020–2027-es időszakra (<http://elemzo.hargitamegye.ro/strategia-integrata-de-turism-a-judetului-harghita-pentru-perioada-2020-2027/>); Kovászna és Maros megye esetében is voltak hasonló kezdeményezések.
3. Egyike ezen kutatásoknak a 2019 végén, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Társadalomtudományi Tanszékének keretén belüli – Székely Kinga Katalin által vezetett – kutatócsoport projektje, amely a székelyföldi turisztikai szolgáltatók online kommunikációs tevékenységét és IKT kompetenciáit vizsgálta.
4. A közvetlen térségben Csíkszeredában, a Sapientia Tudományegyetemen működik egy turisztikai mérnök-menedzser szak, valamint Gyergyószentmiklóson a Babe?-Bolyai Egyetem kihelyezett tagozatán egy turizmusföldrajz szak, illetve Ökoturizmus és fenntartható fejlesztés mesterképzés. Marosvásárhelyen szintén turizmusföldrajz szak működik a Dimitrie Cantemir Egyetemen. A középfokú képzést illetően mindhárom megyében (Hargita, Kovászna, Maros) működik több városban is turizmus és élelmiszer szak, illetve több szakiskolában is megtalálható a turisztikai szakirány.
5. Gábos Edit: *Vendégszerzők és vendégfogadók. Hálók a turizmusban – Zetelaka esete*. Kvár, 2005. (Erdélyi Társadalom 3. évf. 2. sz.), 135–146.
6. Ha a világjárvány előtti évet, azaz 2019-et vizsgáljuk megállapítható, hogy Hargita megyében, augusztusban több mint kétszer annyi vendég érkezett (32238 fő) mint pl. márciusban (15705 fő) vagy novemberben (12631 fő). S ha visszaosztjuk a megyében töltött összes vendégéjszakát (530 988 éjszaka) a megyébe látogatók számával (237386 fő) átlag 2 itt töltött éjszakát kapunk.
7. A kommunikáció, és ezen belül az online kommunikáció megerősítésének az igénye fokozódott a koronavírus-világjárvány ideje alatt, ami megfigyelhető volt a székelyföldi turisztikai vállalkozások esetében is. Lásd: Székely Kinga: *Online Communication in The Tourism Sector In Times Of Pandemic*. In. *Global Challenges – Local Answers. Interdependencies or Slobalisation?* Miercurea Ciuc, 2021. 1283–1295.
8. A fogyasztók bevonódását fokozó történetmesélés eszközéről lásd részletesebben: Mátyás Judit: *Storytelling a marketingben és a turizmusban*. Szeged, 2017. (Köztes Európa 9. évf. 1–2 sz.) 223–231.

INFORMÁLIS MEGOLDÁSOK A ROMA GYEREKEKET OKTATÓ PEDAGÓGUSOK ISKOLAI GYAKORLATÁBAN

Bevezetés

■ A romániai közoktatásban, az egyik leginkább központosított alrendszerben, amelyben az utóbbi évtizedekben jelentős mennyiségű „felülről érkező” jogszabály, rendelkezés lépett érvénybe, gyakoriak az olyan helyzetek, amikor a hétköznapi gyakorlatot igen nehéz összhangba hozni a különböző normák, szabályzatok előírásaival. Különösen azokban az iskolákban, ahol a „standard gyermekek” mellett/helyett eltérő kulturális/szociális háttérrel rendelkező tanulók tanulnak. Gondolok konkrétan azokra az iskolákra, amelyekben – bár törvény tiltja az iskolai szegregációt – tömegesen és többségben vannak jelen a roma tanulók. Hogy milyen spontán vagy irányított folyamatok nyomán jönnek létre a roma többségű iskolák, osztályok, nem képezi jelen tanulmány témáját. Tény, hogy ezekben az osztályokban, iskolákban elengedhetetlen lenne a kultúraazonos pedagógia (*culturaly responsive teaching*)¹ alkalmazása, a roma tanulók számára is releváns tantervi tartalom,² olyan inkluzív tantervek elfogadása, amely tükrözi a roma kultúrát, történelmet is.³ Természetes feladata kellene legyen az iskolának a szociális és kulturális különbségekhez igazodó bánásmód, a különbségtudatos viszonyulás, a „másság” nyílt kezelése⁴. A pedagógusok képzése, továbbképzése során célirányosan kellene foglalkozni az eltérő kulturális/szociális háttérrel rendelkező tanulók oktatásának kihí-

„Mindenképp
kénytelen vagy
változtatni
a programon.”

vásaival, a pedagógusi nézetek tudatosításával, pozitív, elfogadó attitűdök kialakításával⁵.

A gyakorlat viszont azt mutatja, hogy a roma többségű osztályokban, iskolákban az oktatási rendszer standard előírásai érvényesülnek, az infrastruktúra, a szervezeti keret, a pedagógusok alkalmazásának módja, az oktatási környezet, a tananyag tartalma, az elvárásrendszer az országos/hivatalos szabványt követi. Tulajdonképpen a pedagógusok szembesülnek a „két világ” találkozásával, annak kihívásaival, ők próbálják ezt a két egymástól nagyon távol eső világot közelíteni. Az oktatási rendszer szűk mozgásterében, gyakran nem hivatalos/informális eljárásokkal próbálnak „igazodni” a roma tanulók eltérő kulturális/szociális sajátosságaihoz.

Írásomban az informális megoldások gyakorlatát (okait, megnyilvánulási formáit, szerepét) vizsgálom roma többségű osztályokban oktató pedagógusokkal készült interjúk alapján. Az interjúszövegekben azokat a helyzeteket, tényezőket veszem számba, amelyek életre hívják, „kikényszerítik” a pedagógusok részéről az informális megoldásokat, ugyanakkor a pedagógusok informalitáshoz kapcsolódó reflexióit is próbálom feltárni.

A kutatásba bevont pedagógusok a Csíki-medence (Hargita megye) olyan iskolában tanítanak, ahol a roma tanulók aránya meghaladja a 25 százalékot. A tanulók eloszlása a különböző tagiskolákban, osztályokban nem arányos, gyakoriak a teljesen roma összetételű vagy többségében roma osztályok. A térségben a kilencvenes évek végén, a kétezres évek elején indult el azoknak a roma tanulóknak a tömeges beiskolázása, akik egyes települések periferiáin mélyszegénységben éltek/élnek.⁶ Ezzel párhuzamosan elkezdődött a nem roma tanulók spontán migrációja a városközponti vagy más települések iskoláiba, felgyorsítva a helyi iskolák, osztályok nemzetiségi összetételének megváltozását. A nagyszámú roma tanuló megjelenése az osztályokban, iskolákban kihívások sokaságával szembesítette mind az iskolavezetést, mind a pedagógusokat. Előzetes „felkészülés” (fontos tárgyi és személyi befektetések, képzések, erőforrások) nélkül a roma tanulók iskolai integrációjának folyamata nem zökkenőmentes, nagyon gyakran a pedagógusok egyéni elköteleződésén, viszonyulásán múlik. A témához kapcsolódó kutatásom fő célkitűzése a pedagógusi attitűdök vizsgálata különböző dimenziók mentén: pedagógusok romák oktatásával kapcsolatos nézetei, szerepfelfogása, kompetenciaérzete, elégedettsége. A félig strukturált interjúk során gyakran említésre kerültek olyan szituációk, amikor a pedagógusok kénytelenek voltak olyan „nem hivatalos” megoldásokat találni, amelyek meglátásuk szerint az adott helyzetben sokkal inkább szolgálták a gyermekek érdekeit.

„Néha a gyermekek érdekében kénytelenek vagyunk olyan intézkedéseket hozni, amelyek nem feltétlenül hivatalosak, de a helyzet ezt kívánja. Lehet utána ebből lesz nekem ejnye-bejnye vagy valamilyen kellemetlenség is.”

Informális megoldásokat „kikényszerítő” ellentmondásos helyzetek

■ A következőkben olyan, a pedagógusok számára ellentmondásosnak bizonyuló helyzeteket mutatok be, amikor a hivatalos rendelkezések követése számukra egyszerűen betarthatatlan volt, hiszen gyakran a tanulók évismétlését, iskolaelhagyását ösztönözte volna. Ezekben a helyzetekben különböző „informális” megoldásokhoz folyamodnak a pedagógusok. Az interjúbeszélgetések alapján a legnagyobb kihívásokat a tananyagok „emészthetővé” tétele, a differenciálás, az

iskolai szabályzatok betartatása, a tanulók értékelése jelenti. Az iskola hétköznapi gyakorlatában napirenden előfordulnak hasonló „kihívások”, a továbbiakban a teljesség igénye nélkül hat ilyen helyzet/eljárás bemutatására vállalkozom.

Az interjúbeszélgetések során gyakran elhangzott, hogy a többségében mélyszegénységből érkező, eltérő szocializációs háttérrel rendelkező roma tanulók jelentős része nem járt rendszeresen óvodába, iskolába lépéskor nem rendelkezett a megfelelő iskolaérettséggel, hiányoztak azok az előzetes tapasztalatok, készségek és ismeretek, amelyek alapját képezték volna a sikeres iskolai beilleszkedésnek, előhaladásnak.

„Ami nehézség igazából az, hogy amit otthonról kellene hozzon, azt én kell neki átadjam. Ezek a gyerekek nem táncházon és mesén nőnek fel, hanem mint a fű, nőnek. (...) Hiába kötelezzük őket, hogy elsősben tanuljanak meg olvasni, mert nincs ahogy. Az iskolában először fog ceruzát, gyurmát életében nem látott.”

Ezért aztán a „nem hivatalos” megoldások közé tartozik az elnyújtott ábécé-tanítás gyakorlata is. Az is világhossá vált, hogy a már induláskor létező hátrányok kompenzálására az iskolákban csak szórványosan, néhány tanuló fejlesztésére* irányulóan léteznek olyan programok, amelyek segíthetik a tanulók felzárkóztatását. Ennek következtében különösen a vegyes, roma – nem roma összetételű osztályokban a tanulók között az induláskor tapasztalható óriási különbség a tanév folyamán tovább halmozódik, hiszen a roma tanulók délutáni tanulása gyakorlatilag teljesen hiányzik. A kutatásba bevont iskolákban az adott időszakban nem működtek after school típusú programok, délutáni felzárkóztató tevékenységek. Ebben a helyzetben a pedagógusok számára komoly kihívást jelent a tantervi előírások követése, a tanulók ismeretszintjének az elvárásokhoz való közelítése.

a) tananyagrészek tömörítése, szelekciója:

„Mindenképp kénytelen vagy változtatni a programon.”

■ Általában a kezdő vagy kevesebb tapasztalattal rendelkező pedagógusok megpróbálják a tananyagot minden körülmények között megtanítani, ami nagyon gyakran a tanulók részéről elfordulást, a számukra követhetetlen információk sokaságának elutasítását eredményezi. Megjelennek a fegyelmi problémák, az „érdektelenség”, a tanulási motiváció hiánya. Hetedik-nyolcadik osztályra általában pótolhatatlanul felhalmozódnak a lemaradások, a tanulók tanulása, iskola iránti érdeklődése szinte teljesen megszűnik, és reálissá válik a lemorzsolódás, iskolaelhagyás veszélye.

A több tapasztalattal, régiséggel rendelkező pedagógusok megpróbálják a tanulók képességeihez, lehetőségeihez igazítani az elvárásaikat, befogadhatóvá tenni a tananyagrészeket, hogy felkelthessék, fenntarthassák a tanulók érdeklődését, hogy lehetővé tegyék számukra alapvető ismeretek elsajátítását. Ennek egyik „nem hivatalos” módja bizonyos tananyagrészek tömörítése, a lényegesnek tartott részek megtanítása, elmélyítése. Az alsó tagozaton tanítók az írás-olvasás-számolás készségének kialakítását tartják a legfontosabbnak, a felső tagozaton is több pedagógus inkább az „életszerű, gyakorlatiasabb dolgok” megtanítására helyezi a hangsúlyt.

„Minden elvárás, amit a »nagyok« kérnek, szép, de nem lehet betartani. A célok szépen megvannak, de azt neked kell eldönteni, hogy hogyan valósítod meg. Hogy bújsz be minden gyermeknek a fejébe, és hogy magyarázod el. Mindenképp kénytelen vagy változtatni a programon, amit én az elején nem tudtam, hogy kell. Na, ez egy különleges helyzet, itt muszáj alkalmazkodni, nem lehet a könyv szerint menni.”

„Át kell alakítsuk a tantervet. Most nem tudom, ez mennyire hivatalos, nem hivatalos. Mert amikor a második osztályban ábécét tanítok, akkor azt írom bele (a tevékenység/jelenléti naplóba), hogy betűtanítás. Én nem fogok ezért mismásolni vagy haladni a másodikkal (másodikos tanterv szerint).”

„Hát sokat nem lehet csinálni. Kell rövidíteni az órákat, ezekkel a gyermekekkel nem lehet azt megoldani, mint az itteniekkel (másik tagiskola, ahová nem romák járnak), mert ezek otthon nem is tanulnak. (...) Velük ilyeneket, hogy feladatmegoldás vagy kicsit komolyabb dolgok, nem lehet. Éppen csak a »strictul necesar« (minimálisan szükséges). Körülbelül a tanterv szerint próbálok haladni, de az lehetetlen. Két-három mondatban felírom a táblára a vázlatot, mit tudom én, miről van szó, valamennyire próbálok magyarázni, de falra hányt borsó.”

b) elmélet helyett gyakorlatias dolgok:

„Minden leckét, minden témát adaptálni kellett, meg minimalizálni.”

■ Bár az utóbbi években voltak törekvések a tantervek zsúfoltságának csökkentésére, és egyre hangsúlyosabban jelenik meg a kompetenciaalapú oktatás elvárása, a pedagógusok zöme nehezményezi a tananyagok elméletközpontúságát, a tanultak alkalmazására, elmélyítésére számítható idő rövidségét. A roma tanulókat oktató pedagógusok számára komoly kihívást jelent olyan ismeretek elsajátítására rávenni a tanulókat, amelyekhez nem kapcsolódik előzetes tapasztalat, tudás, érdeklődés, amelynek nem ismerik a nyelvezetét, nem látják a hasznát, értelmét. Az otthoni tanulás hiánya miatt, különösen felső tagozaton, nagyon gyorsan felhalmozódik a lemaradás, a tanulók számára egyre idegenebbül hangzanak a különböző tananyagok, egyre ritkábban tudnak aktív résztvevői lenni a tanóráknak. Különösen a vegyes összetételű osztályokban tanítók számára okoz komoly fejtörést, hogy hogyan szelektáljanak, differenciáljanak úgy, hogy minden tanuló számára lehetővé tegyék az előrehaladást, a nyolcadik osztály végi vizsgára való felkészülést. Elmondásuk szerint ez a roma tanulók többségének esetében irreális elvárás, hiszen annyira hiányosak az ismereteik, kompetenciáik, amelyek fejlesztésére gyakorlatilag csak a tanítási óra áll rendelkezésre, hogy lehetlenség őket felzárkóztatni.

Ebben a helyzetben ha a tanulók „nemtudását” gyenge osztályzatokkal minősítik, pótvizsgára, majd esetleg osztályismétlőre kényszerítik őket. A gyakorlat azt mutatja, hogy a pótvizsgázók, osztályismétlők nagyon gyakran otthagyják az iskolát. Ez nyilvánvalóan sem a pedagógusnak, sem az iskolának nem célja, ezért a pedagógus arra kényszerül, hogy valamilyen „áthidaló” megoldást találjon. Megpróbálja „részabni” a tanulókra a tananyagot, olyan célokat kitűzni, amelyek megvalósíthatóak. Próbálja a gyakorlatias, életszerű dolgokra helyezni a hangsúlyt, amelyeknek rövid távon is látják a hasznát a tanulók, és bár „nem hivatalos”, de az elvontabb, tapasztalathoz nem kapcsolható részeket kihagyja.

„Minden leckét, minden témát adaptálni kellett, meg minimalizálni, a lehető legkevesebb új információt átadni. Amennyire lehet az adott témához kapcsolódó

gyakorlatias dolgokat kellett néha nagyon egyszerű eszközök segítségével, játékosan átadni.”

„Náluk fontos mindent megfogni, megtapasztalni, kipróbálni. Néha nagyon banálisnak gondolt dolgokat nem értenek. Az életszerűség nagyon fontos szempont. Az elméleti leckékkel nehezen lehet a figyelmüket felkelteni, hamar ráunnak. Például egy román leckét negyedik osztályban amíg végigolvasunk, fele elalszik. Akkor ébred meg, amikor sorra kerül. Ha írunk, beszélgetünk, mutogatunk, nincs semmi baj, de amíg egy románleckét kiköbözzünk, a szemük koccan le.”

c) a differenciálás nehézségei:

„Ezeknél minden gyermekhez egyénileg oda kell menni.”

■ A pedagógusok az interjúk során többször említették a differenciálás működtetésének nehézségét is. Alapvető probléma szerintük az időhiány és a tanulók önálló tanulási készségének hiánya. Különösen a vegyes összetételű osztályokban, ahol igen széles skálán mozog a tanulók tudásszintje, nehéz úgy szervezni a tanulócsoportokat, hogy mindenki folyamatosan és hatékonyan dolgozzon. Elmondásuk szerint ennek megvalósítása a hét-nyolc-kilenc évesek körében igen sok nehézségbe ütközik. Külön meg kell őket tanítani arra, hogy önállóan dolgozzanak, hogy elvonatkoztatassanak a többi csoport hangos tevékenységétől, hogy figyelmüket tudják összpontosítani külső zavaró tényezők ellenére is.

„Az olvasás technikájának elsajátítása, a hangos, félhangos olvasás gyakorlása 25 tanulóval egy teremben nem egyszerű feladat. Ugyanez van az írásnál is. Szinte mindenkinek meg kell fogni a kezét, hogy az első betűk sikerüljenek. Aki még alig fogott ceruzát, annak bizony több napba telik, amíg egy betű megszületik.”

Miután több szinten zajlik az óra, a pedagógus változtatva próbálja követni a történéseket, minden csoportnál jelen lenni, és hatékonyan irányítani a munkát. Mivel a segítő szakemberek (fejlesztő pedagógusok, logopédusok) és megfelelő segédanyagok csak korlátozottan (vagy egyáltalán nem) állnak rendelkezésre, a pedagógusok gyakran nem érzik elég hatékonynak a differenciálást.

„Ez nagyon nehéz (a differenciálás), nagyon kemény dolognak éreztem. Egyszerűen nincs fizikailag elég időm minden gyermekre. Az a gyerek, akárhonnán jött is, ugyanúgy kellene időt szakítsak rá, de egyszerűen fizikai lehetetlenség annyifelé, annyi szinten dolgozni. S akkor most már úgy rendet tettem magamban, együtt veszem az új anyagot, mindenkivel ügyesen dolgozunk, s akkor, amikor gyakorolnak a többiek, akkor igyekszem velük foglalkozni. Ezeknél minden gyermekhez egyénileg oda kell menni. Olyan is van, aki képes lenne, de látom, hogy egyszerűen nem csinálja, amíg nem megyek oda. Igényli azt, hogy valaki foglalkozzon vele.”

A tanárok elmondása szerint felső tagozaton általában már lemaradásban vannak a roma tanulók, és délutáni felkészülés sincs, ezért a differenciálás még nehezebb. Ebben a helyzetben a differenciálás gyakran a követelményszint lecsökkentését, a tananyagok egyszerűsítését, „játékosítását” jelenti. Ellenkező esetben a roma tanulók többsége egyszerűen nem tud megbirkózni a feladatokkal, nem tud aktívan bekapcsolódni a tanórai tevékenységekbe.

„Hát a differenciálást muszáj működtetni. Minden osztályban vannak olyan tanulók, akik diszkalkuliások, diszlexiások, diszgráfiások vagy figyelemzavaros gyerekek. Ezekre külön mind figyelni néha lehetetlen. Nem is lehet minden alkalommal. Függetlenül a tananyagtól, függ, hogy elméleti vagy gyakorlati óra van. Gyakorlati órákon inkább lehet differenciálni.... A tavalyi 5. osztályban két tanuló is volt, aki súlyosan diszkalkuliás, és mind a kettővel többnyire a délutáni oktatásban tudtam foglalkozni, ahol kevesebben is voltak. Eredmény nem nagyon volt.”

d) értékelés:

„Mit tegyek, ha nem azt, hogy önmagához viszonyítom a gyermeket, nem az országos előírásokhoz.”

■ A tanulók értékelése szintén gyakran okoz ellentmondásos helyzeteket a pedagógusoknak. Ha az eleve hátrányokkal induló, otthoni tanulást nélkülöző tanulók teljesítményét az országosan előírt standard követelményszint alapján minősítének, a tanulók többsége a gyenge és a nagyon gyenge kategóriába kerülne. Többen bukásra, osztályismétlőre maradnának. Ezt tükrözik az országos felmérések eredményei. Különösen a vegyes összetételű osztályokban nagy dilemma, hogy kihez, mihez viszonyítsa a pedagógus a tanulók teljesítményét, mennyire legyen tekintettel a tanulók otthoni körülményeire, hogyan magyarázza el a nem roma tanulóknak a „kettős mércét”. Mennyire lehet motiváló, ha a tanulók mindig elégségest vagy ötös-hatost kapnak? Ebben a helyzetben a pedagógusok mindenféle „nem hivatalos” megoldásokat próbálnak találni, amelyek lehetővé teszik, hogy az értékelés inkább ösztönző, bátorító hatással legyen a tanulókra.

„Hogyan értékelem őket? Most mondjam, hogy nincs is ellenőrzőnk. Annak, amit abba írnék, számukra nincs információértéke. Semmi értelme sincs, fölösleges. Persze mind a tanítással, mind az értékeléssel is differenciálok. Mert mit tegyek, ha nem azt, hogy önmagához viszonyítom a gyermeket, nem az országos előírásokhoz.”

„Az értékelésnél minden apró eredménynek nagyon örülünk, megtapsoljuk. egyénileg mindenkit értékelek A naplóba sajnos csak »suficienteket« (elégségeseket) tudok írni, a jobbacskákat »bine«-re (jóra) zárom le. Én a jegyeket nem is mondom nekik, mondom, hogy ügyes voltál, amikor csak lehet. A naplóba pedig írok, amit írok.”

e) szabályzatoktól való eltekintés:

„Ezt így egyáltalán nem lehet alkalmazni.”

■ A pedagógusokkal készült interjúbeszélgetésekből az is kiderült, hogy az eltérő kulturális/szociális háttérrel rendelkező roma tanulók számára az iskolai szabályzatok, normák betartása komoly nehézségekkel jár. Ha a gyermekek nem jártak óvodába, akkor az iskolába lépéskor szembesülnek egy sor olyan elvárással, kötelezettséggel, amelynek nehezen tudnak megfelelni. A roma telepeken szocializálódó gyermekek otthon gyakorlatilag teljes szabadságot élveznek, korlátozások nélkül a szabadban játszanak, kevés fegyelmezésben részesülnek. Napirendjüket természetes szükségleteik szabályozzák, időfoglalmuk eltérő, az órát gyakran még felső tagozatos korukban sem ismerik. Szüleik nem járnak rendszeresen „munkába”, számukra ismeretlen a pontosság kötelezettsége. Az iskolában elvárt kitartó figyelem, összpontosítás, pontosság, önfegyelem és szabálykövetés komoly nehézséget jelent számukra, az iskolai napirend fáradékonnyá, türelmet-

lenné, frusztrálttá teszi őket. Ha óvodába se jártak (vagy alig jártak), gyakorlatilag iskolaéretlenül, családi írás és olvasásesemények nélkül, az iskolai elvárások tükrében szegényes szókincssel kezdik az iskolát. Mindez nagyon gyakran rossz szociális körülményekkel társul, ahol az alapvető fiziológiai szükségletek kielégítése is problémás (szegényes táplálkozás, hiányos öltözet, zsúfolt, fűtetlen lakások). A sok, „teljesíthetetlen” feladat, a kötöttségek, a szabályozottság könnyen elriasztja a gyermekeket az iskolától, nagyon könnyen „gyűlnek” a hiányzások. A szülők viszonyulása sem mindig támogatja az iskolalátogatást, a különböző családi események, rokoni látogatások, utazások, szezonális mezőgazdasági munkák mind-mind olyan események, amelyek iskolai hiányzással járnak. Az iskolai szabályzat értelmében viszont bizonyos számú igazolatlan hiányzás után le kell vonni a tanulók magaviseletét, elveszítenek bizonyos szociális juttatásokat. A hiányzásokat orvosi vagy egyéb igazolással kell igazolni, amelynek beszerzése, megírása szintén problémát jelenthet a roma családoknak.

„Az a helyzet, hogy a rendszabályzatban az általános iskolai törvények szerint 10 igazolatlanra már egy jegyet le kellene vonni a magaviseletből. Ha ezt tartanánk, akkor az 5–8. osztályban a magaviseleti átlag az négyes alatt lenne. A helyi iskolai rendszabályzat még megengedett tízet pluszba, de ez sem teljesíthető. Ha ezt is nagyon komolyan vennénk, akkor közepes és annál gyengébb magaviseleti jegyek születnének, és sokan évet kellene ismételnének. Tehát ezt így egyáltalán nem lehet alkalmazni.”

„Az igazolatlan hiányzásokat ők nem nagyon értik. Ugyanúgy sokszor a szülő sem érti meg. Én nekik elmondom, aztán mégis a szülő bejön reklamálni. Mi elmondjuk, hogy a gyermek hány órát hiányzott, de a szülő csak azt hajtja, hogy 3 napot hiányzott. Azt nem fogja fel, hogy az 12-15 óra. Ezt el kell nekik többször magyarázni. Aki valahogy megérti, az majd a többieknek is megpróbálja elmagyarázni, hogy az órát számoljuk, nem a napot. Tényleg figyelmet fordítunk arra, hogy megértsék, hogy az ő szintjükön magyarázzuk, aztán valahogy mégis előfordul, hogy levágják a szociális segílyt. Akkor jön a szülő nagy felháborodva, hogy nem érti.”

„Az is probléma, ha a gyermek beteg. Sokuknak nincs családorvosa, ahova vigye, és igazolást kérjen. Ezt ha mind igazolatlan órának feltüntetjük, akkor gyorsan elveszítik a segílyt. De van olyan is, aki úgy is hoz igazolást, hogy a gyermeket oda se viszi az orvoshoz. Van, hogy 1-2 napot kézzel írt igazolással is igazolunk, de azoknak, akik nem írnak, ez is nehéz. Kell keressenek egy embert, aki ezt nekik leírja. Ők csak valamiféle firkával aláírják.”

Az előírások maradéktalan betartása gyakran a roma tanulók magaviseleti jegyének levonásához, majd osztályismétléséhez vezetne. A pedagógusoknak ezekben a „konfliktusos” helyzetekben kell napirenden eldönteniük: ragaszkodnak a szabályzat előírásaihoz, hiszen annak betartása „kötelessége” a pedagógusnak, vagy olyan informális megoldásokat találnak, amelyek adott helyzetben a gyermekek érdekeit szolgálják. Többségük megpróbál tekintettel lenni az eltérő kulturális/szociális háttérből fakadó speciális helyzetükre.

„A fiúk, ha dolgozni elmennek, most már el szoktak kérezkedni. Ezt a szabályt most már elkezdték tartani. Mi elengedjük, mert a megélhetésért dolgoznak.”

f) viselkedéshez való igazodás:

„Van, amikor rájuk hagyom, mást mit csináljak?”

■ Az egyéb szabályzati előírások esetében is gyakran adódnak olyan helyzetek, amikor a pedagógus a tanulókkal való „egyezkedésre” kényszerül, amikor ismerve a tanulók kulturális/szociális helyzetét, nem mindig előírászerűen oldja meg a problémákat. Gyakran előfordul, hogy a tanulók számára természetes, magától értetődő viselkedésformák nem vagy nehezen illeszkednek az iskola szabályozott világába. Az iskola és a pedagógusok szemszögéből ezek a tanulók általában „hangosak”, „rendetlenek”, „fegyelmezetlenek”, „agresszívek”, „csúnyán beszélnek”. A tanulók nem az iskolai szabályok ellenében viselkednek így, hanem számukra ez a mindennapi viselkedési rutin. Ezekben a helyzetekben a pedagógusok nagyon gyakran kénytelenek igazodni a tanulók viselkedéséhez, eltekinteni a szabályzatok betű szerinti betartásától.

„Mentünk fociversenyre, jött a gyermek, hogy tanár bácsi, ennek a nadrágnak (meznek) nincsen zsebe, akkor hova tegyem a bicskát? Mondtam, a bicskát add ide nekem. De visszaadja-e? Visszaadom, de úgyis kell egyek, az enyémet otthon hagytam, és ha nem bánod, akkor használok. Jaj, persze, rendben, és így ideadta. Nem kezdtem szidni, hogy miért van nálad, hülye gyermek. Nemsokára jött egy másik is, hogy az enyémet meg tetszik-e fogni. Persze a tiédet is megfogom. Foci lejárt, a bicskát visszaadtam, ez is egy olyan helyzet volt, amit le kellett tudni reagálni. Arra használtuk a bicskát, amire való. És nem vagánykodott velem, hogy van neki bicskája. Lehetett volna megszidni, megbüntetni, és akkor feszültség lett volna belőle.”

„Van, amikor rájuk hagyom, mást mit csináljak. Volt egy időszak, amikor a telefonjaikat nagyon fitogtatták, zenéltek óra alatt, megszólalt, az anyja-apja felhívta őket, és intézkedtek. Most valahogy eljutottunk arra a szintre, hogy ott van nála a telefon, de órán nem veszik elő. Majd ha kimennek szünetre, akkor előveszik és zenélnék. Nem tudjuk azt csinálni, mint az itteni gyerekekkel, hogy ne hozzátok a telefont.”

Pedagógusi reflexiók az informális megoldásokról

■ Az interjúbeszélgetések során érezhető volt, hogy a pedagógusok többsége számára az informális megoldások alkalmazása gyakran „belső vívódást” okoz, hiszen ezek a megoldások a rendszer elvárásaink tükrében „törvénytelennek” látszanak. Ez különösen akkor erősödik fel, ha az iskolában, a pedagógusközösségben, az iskolavezetés részéről nincs közös (bár hallgatóságos) megegyezés arról, hogy bizonyos „nehéz helyzetekben”, hogyan kell/lehet eljárni.

Akik kezdőként vagy korábbi hasonló tapasztalatok nélkül kerülnek ilyen iskolákba, általában nehezen értik, hogy miért nem lehet a szabályzatokat betartani, hogy miért kell tekintettel lenni a tanulók eltérő kulturális/szociális háttérből fakadó sajátosságokra. Először azzal szembesülnek, hogy nem tudják maradéktalanul betölteni tudásátadó szerepüket, mert „a tanulók nem készülnek órákra, őket nem érdekli a tanulás”. Ha nem találják meg informálisan a módját annak, hogy mit kezdjenek az adott körülmények között teljesíthetetlennek látó tananyagmennyiséggel, hogy hogyan szelektáljanak, hogyan differenciáljanak, milyen módon teremtsenek kapcsolatot a tanulókkal, és hogyan keltsék fel az érdeklődésüket, akkor nagyon hamar fegyelmi problémák sokaságával szem-

besülnek, vagy nemritkán a tanulók csoportos ellenszegülésével, a tanítás ellehetetlenítésével.

„Ha általánosan nézem az én óráimat és az elmúlt két évet, akkor az első fél-évben bátran mondhatom, hogy az órák nagy része fegyelmi problémákkal telt el. ...az első tanítási év arról szólt, hogy a diákok tesztelték az idegrendszeremet, a következetességemet, a tartásomat. Nehéz volt azt megtanítani a gyermekeknek, hogy dolgozni kell. Ez egy egész tanévet vett igénybe. Máshol lehet, hogy ez az első két hét, de itt egy egész tanévet tartott.”

A pedagógusok általában felkészületlenek voltak ezekre az ellentmondásos helyzetekre, hiszen alapképzésük során nem nagyon volt alkalmuk hasonló jellegű iskolákban gyakorlatozni. A roma tanulók oktatásának kihívásaira az iskolákban nincsenek kidolgozott, intézményesült megoldások, minden pedagógus maga küzd meg ennek feladatával. A megoldások megtalálása, gyakorlati alkalmazása mind-mind egyéni szinten történik, így a felelősség is a pedagógust terheli. Ez további teherként jelenik meg számukra, hiszen gyakran úgy érzik, hogy „szabálytalanságot” követnek el, ugyanakkor pedagógusi kompetenciaérzetük, énhatékonyság-érzetük sem elégül ki.

„Főleg az elején nagyon frusztrált, hogy nem tudok a tanterv szerint haladni. Zavar, amikor látom az elvárásokat, amelyek egyre nagyobbak. Az elején azt gondoltam hogy például az előkészítő osztályban lesz időm mindenre, a beszoktatásra, de mikor megláttam, hogy már 31-ig a számokat meg kell tanítani, vagy jobb helyeken már betűket is tanítanak, akkor nagyon zavart, hogy nem tudom azt csinálni, amit kellene. Bármennyire szeretném és akarom, nincs ahogy. (...) Mindig van bennem egy frusztráció, főleg amikor más tanítókkal elme gyünk beszélgetni, s az egyik mondja, hogy mi már itt vagyunk, a másik hogy ott vagyunk, hogy több munkafüzeten már túl vagyunk, s akkor felteszem néha magamnak a kérdést, hogy akkor tulajdonképpen én mit is csinálók? Kétszer úgy le vagyok fáradva, mint ők, de nekik hiába magyaráznom el, hogy mitől vagyok fáradt. Aki nincs benne, nem tudja megérteni. És hát a pedagógus értékelésénél is azt nézik, hogy hány olimpiászra küldtem őket.”

Nagyon sok pedagógus segítséget vár, szükség volna a különböző segítő szakemberek (fejlesztő pedagógusok, logopédusok, pszichológusok) állandó jelenlétére, de erre kevés lehetőség van. Ilyenkor egy „elkeseredési időszak” után általában saját, néha nem hivatalos megoldások születnek.

„Nagyon sok a nehéz helyzet, nem kapjuk a megoldást, a segítséget. A pszichológus kéri, hogy a szülő a papírokat írja alá, de ha egy gyermeknek nincs senkije? Például nekem olyan tanítványom van, akinek az apja felakasztotta magát, anyja elment Németbe, van egy 14 éves lánytestvére, aki vele van. Neki hivatalos gyámja nincs, aki a papírokat aláírná. Bármennyire szükség lenne segítségre, az ember sokszor nem tudja megkapni. Sokszor nem kellenének nagy dolgok. Mondjuk a segítő szakember hiánya a rendszer hibája is. Nemrég mondta a pszichológus, hogy neki 800 gyermek a normája, így csak minden második héten tud kijönni.”

Az interjúbeszélgetések arra is rávilágítottak, hogy bizonyos strukturális tényezők döntően befolyásolják a „vívódás” mértékét. Akik alsó tagozaton vagy csak roma összetételű osztályokban több éve tanítanak, „könnyebben” tudják módosítani a tanulás-szervezési kereteket, rugalmasabban tudják kezelni a tantervi előírásokat, a szabályrendszereket, az értékelés módozatait. Könnyebben találják meg az informális megoldásokat is, amelyek alkalmazása kisebb sikerélményeket, eredményeket hoz számukra. Ez „megnyugtatóan” hat rájuk, hiszen segít feloldani azokat a konfliktusokat, belső feszültségeket, amelyek napirenden nehezítették/nehezítik munkájukat. Ezek a pedagógusok meg vannak győződve az informalitás szükségességéről, szerintük a “működésképtelen rendszert” kénytelenek „kijátszani” a gyermekek érdekében.

Azok a pedagógusok, akik felső tagozaton, vegyes összetételű osztályokban vizsgatantárgyat tanítanak, sokkal nehezebben találnak kiutat a rendszer „szorításából”. A tanulás-szervezési keretek (tanórák hossza, órarend szerinti váltakozása, osztályok berendezése) felső tagozaton nehezebben módosíthatóak, több közösségi együttműködést feltételeznek, a vizsga miatt a tananyagok tartalma kevésbé alakítható, szelektálható. A vegyes összetétel több differenciálást tesz szükségessé, és a gyakoribb roma-nem roma konfliktusok kezelését is feltételezi. Ebben a helyzetben több a „kínlódás”, nehezebben, bátortalanabban születnek informális megoldások, Ezekben az osztályokban nagyobb eséllyel maradnak le vagy maradnak ki a roma tanulók.

Összegzés

■ A roma tanulók tömeges beiskolázása olyan kihívások elé állította az iskolákat, pedagógusokat, amelyre nem voltak felkészülve. Az eltérő kulturális/szociális háttérrel rendelkező tanulók számára az iskola kötött, szabályozott világa, „értehetetlen” nyelvezete meglehetősen idegen. Intézményesült megoldások, kidolgozott eljárásrendszerek hiányában a pedagógusok próbálkoznak a két világ közelítésével. A centralizált oktatási rendszer szűkös mozgásterében, megfelelő feltételek hiányában (segítő szakemberek, after school típusú programok...) napirenden jelentkeznek olyan ellentmondásos helyzetek, amelyek feloldására a pedagógusok kénytelenek megoldásokat találni. Sokuk számára az informalitás jelenti a megoldást, amely a rugalmas alkalmazkodás, aktív viszonyulás egyik eszköze olyan helyzetekben, amelyekben a strukturális tényezők megváltoztatására kevés ráhatással bírnak. Bár a pedagógusok közül többen „bűntudattól” szenvednek, és szabálytalannak érzik ezeket a megoldásokat, adott helyzetben nem látnak más lehetőséget az ellentmondások feloldására.

■ JEGYZETEK

1. Gay, Geneva: *Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice*. Teachers College Press, Columbia University, New York and London, 2010.
2. Cudworth, David: *There is a little bit more than just delivering the stuff: Policy, pedagogy and the education of Gypsy/Traveller children*. *Critical Social Policy*, 2008, 28(3), 361–377.
3. Bhopal, Kalwant – Myers, Martin: *Gypsy, Roma and Traveller pupils in schools in the UK: inclusion and 'good practice'*. *International Journal of Inclusive Education*, 2009, Volume 13, Issue 3.
4. Vidra Zsuzsa – Feischmidt Margit: *Az iskolai szegregációtól a különbségvak és/vagy a különbségtudatos politikáig*. *Alkalmazott Pszichológia*, 2010, XII évf., 1–2. sz. 145–156.
5. A témának gazdag nemzetközi szakirodalma van: Bender-Szymanski, Dorothea: *Learning through cultural conflict? A longitudinal analysis of German teachers' strategies for coping with cultural diversity at school*. *European Journal of Teacher Education*, 2000, 23(3). 229–250; Meier,

Corinne: *Student teachers' perceptions of solutions to dilemmas in multicultural classrooms in South Africa*. Paper presented at the British Educational Research Association Annual Conference, 27–30 August 1998, The Queen's University of Belfast, Ireland, added to the Education-line database, 1999; Pajares, M. Frank: *Teachers' Beliefs and Educational Research: Cleaning Up a Messy Construct*. Review of Educational Research, 1992, 3. 307–332; Nagy Mária: *Cigány tanulók az iskolában. A tanárok beszélnek*. Magyar Pedagógia, 2002, 102 (3). 301–331; Zachos, Dimitris T.: *Teachers' perceptions, attitudes and feelings towards pupils of Roma origin*. International Journal of Inclusive Education, 2017, 21 (10), 1011–1027.

6. A témához kapcsolódó tanulmány: Jakab Judit: *Roma oktatási helyzetkép egy vidéki térségben*. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2019/1, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Dunaszerdahely, 115–126.

BIRÓ A. ZOLTÁN – KOVÁCS JUDIT-TÜNDE

INFORMÁLIS TUDÁSSZERZÉS AGRÁRTERMELŐK KÖRÉBEN

Agrártevékenység – szakmai tudás

■ A szakmai tudás megszerzéséhez a mindennapi nyelvhasználatban a tanulás fogalmát társítjuk, a tanulás fogalma pedig a szervezett ismeretszerzési formát, a hivatalos oktatót, a tankönyvekbe foglalható, elsajátításra váró tananyagot idézi fel. Ezzel szemben a tanulás nem intézményes, alkalmi, egyedi módozata és tartalma, a nem hivatalos, tankönyvbe nem foglalható tacit jellegű tudás¹ jóval kevesebb figyelmet kap. Annak ellenére is így van ez, hogy az informális tanulás módozatai és tartalmi életutunk során mindvégig jelen vannak. Minden bizonnyal nem tekinthető véletlennek, hogy a vidéki térségek föltértékelődési folyamata, az „új vidékfejlesztési paradigma” kapcsán² a tacit tudás szerepe előtérbe került. A helyi adottságok hasznosítása, a fejlesztési kezdeményezések társadalmi beágyazottsága előtérbe hozza azt a kérdést is, hogy a vidékfejlesztés szereplői mit, mennyit és hogyan hasznosítanak abból a rendelkezésre álló tacit tudásból, amely a helyi társadalom, a vidéki térség működésének a terméke? Ez a kérdés sajátos hangsúllyal vetődik fel a vidéki térségek agráriuma-hoz kapcsolódóan, hiszen ebben a gazdasági ágazatban nagy mennyiségű olyan tudás-készlet is rendelkezésre állhat, amely a helyi adottságokra alapozó fejlesztés számára hasznos lehet. Ez a téma a székelyföldi térség agráriuma kapcsán is napirenden van,³ jelen tanulmányban a térségi innovatív agrártermelők informális tudásszerzésével foglalkozunk röviden.

**„...a tudásszerzés
formális és informális
módozatai egyaránt
fontosak...”**

A mai székelyföldi agrártermelőknek három fontosabb csoportja van: az úgynevezett hagyományos, önfenntartásra irányuló családi gazdaságok, az üzemszerűen működő nagyobb farmok, valamint az újszerű gazdálkodást folytató, kis méretű agrárvállalkozások.⁴ Az agrárszereplők három csoportja eltérő módon viszonyul az agrártevékenységhez szükséges tudás megszerzéséhez és használatához is. Az önfenntartó családi gazdálkodás az egyik legelterjedtebb gazdálkodási forma, a térségi családok közel felét érinti kisebb vagy nagyobb mértékben. Ez a típusú agrártermelő holisztikus termelést folytat, saját fogyasztásra állítja elő a termékeket, a felesleget értékesíti. A tevékenységben az egész család részt vesz. A működtetéshez szükséges tudás alapvetően tacit jellegű tudás, a termelők a családon belül, kisgyermekkortól kezdve, a mindennapi munkavégzés keretében sajátítják el. A farmjellegű gazdálkodás nagyobb területen vagy nagyobb állatállománnyal zajlik, a termelés célja a piaci értékesítés. Ilyen jellegű vállalkozás a térségben egyelőre kevés van. A termelési technológia explicit jellegű szakértői tudás alkalmazását igényli (agrármérnöki, állategészségügyi stb. szakmai tudás), amelyet az érintett vállalkozók vagy alkalmazottként dolgozó szakemberek a térségen kívül (egyetemek) szereztek meg.

A harmadik csoportot az utóbbi másfél-két évtizedben létrejött újszerű agrárjellegű vállalkozások képezik. Tevékenységük célját, az alkalmazott technológiát, a vállalkozás menedzsmentjét és a termékek jellegét illetően is teljesen mások, mint a hagyományos, önfenntartó családi gazdálkodás, de különböznek a farmgazdaságok szemléletétől és gyakorlatától is. Ezek a vállalkozások is kisméretűek, tevékenységük sok esetben egy személyre vagy a családtagokra korlátozódik, ugyanakkor kiemelten fontosnak tartják a környezet védelmét, az egészséges élelmiszerek termelését, a helyi adottságokra alapoznak, a helyi értékeket kívánják tudatosan hasznosítani. A térségre nem jellemző növényfajták termesztésére, állatfajok tenyésztésére is kísérletet tesznek, például áfonya, ribizli, energiafűz, homoktövis, csincsilla, fajnyulak. Ezeket a gazdaságokat a térséghez mérten tekintjük újszerűnek, a székelyföldi gyakorlatra korábban nem jellemző modellt folytatnak. Az innovatív gazdák között gyakoriak a fiatal gazdák, a bio gazdák és a női vállalkozók. Újfajta szemléletmóddal végzik a tevékenységüket, ezért is tekint gyakran különként rájuk a helyi társadalom és nem fogadja be őket. Az innovatív gazdák száma kevés, településenként mindössze egy-kettő. Jellemző rájuk egyfajta keresési attitűd, tudnak egymás létezéséről, kapcsolatot teremtenek, szakmai segítséget, tanácsot is nyújtanak egymásnak⁵. Fontos számukra a környezetük elismerése, az önmegvalósítás.

A csíkszeredai Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány keretében az elmúlt évek során több mint 100 ilyen innovatív agrárvállalkozásról készült elemző-bemutató anyag.⁶ Bár az ilyen jellegű kezdeményezések száma ennél nyilvánvalóan nagyobb, ezek a kezdeményezések még mindig az innovációs folyamatban a „korai adaptálók” típusát képviselik (lásd ezzel kapcsolatban a Everett Rogers diffúziós elméletét⁷), településenként legfeljebb néhány ilyen kezdeményezésre van példa. Újszerűségük, illetve létszámuk gyarapodása okán azonban mindenképpen érdemes foglalkozni ezzel az innovatív vállalkozói csoporttal, már csak azért is, mert ebben a nagyon magas agrárérintettséggel jellemezhető vidéki térségben ez a típusú innováció az agrárszektorban a változási trendet jeleníti meg, és ennek a változási trendnek kulcsfontosságú összetevője a tudásszerzés és tudáshasználat gyakorlata. Az általuk kialakított vállalkozási modell sikerességéhez a helyi társadalom által kitermelt tudás nem elegendő,

szükségét érzik a folyamatos ismeretszerzésnek, a vállalkozás kialakításához és működtetéséhez szükséges tudást a településen kívüli, sok esetben a térségen kívüli forrásból szerzik be⁸. Ennek a vállalkozói csoportnak a tudásszerzési, tudáshasznosítási gyakorlata figyelmet érdemlő térségi innovációs folyamat. A térségi gazdálkodási gyakorlat olyan szegmenseibe kínál betekintést, amelyek működéséről a gazdaságstatisztikai adatok nem kínálnak információt, ugyanakkor ennek a folyamatnak a vizsgálata a térségi agrárium fejlesztését célzó programok, stratégiák számára is hasznos kiindulópontot kínálhat.

Milyen szakmai ismeretek, tapasztalatok, információforrások, kapcsolatok játszanak szerepet az innovatív vállalkozások megtervezésében, kiépítésében, illetve mindennapi működtetésében? Maguk a vállalkozók milyen módon, milyen forrásokból, milyen ráfordítással szereztek be a szükséges ismereteket – és ami talán a legfontosabb –, hogyan illesztették össze a megszerzett tudáselemeket a vállalkozás eredményes működtetése érdekében? A tereptapasztalat, a vállalkozások működésére irányuló elemzések eredményei azt jelzik, hogy a szükséges tudás egy részét a formális képzési keretekben szerzik meg, de legalább ilyen fontos – ha nem még fontosabb – szerepe van a sokféle informális tudásszerzési eljárásnak. És ami mindenképpen érdekes, a kutató számára is meglepő jelenség: gyakran és jelentős súllyal hivatkoznak a kisgyerekkorban szerzett benyomásokra, tapasztalatokra, mégpedig pozitív értékelések kíséretében. Két szempontból is meglepő, hogy a gyerekkori tapasztalatok előtérbe kerülnek és a vállalkozások mai működésében pozitív hangsúllyal jelennek meg. Egyrészt azért, mert ezek az innovatív vállalkozók a gyerekkort követően kiléptek az otthoni környezetből (tanulás más településeken, más munkahelyek, érdeklődési körök kialakulása), és csak hosszabb távollét után tértek vissza a saját településre. Esetükben megszakadt a családi gazdaságba való belenevelődés folyamata. Másfelől azért is meglepő a gyerekkori tapasztalatok előtérbe kerülése és pozitív szerepe, mert ők maguk ma már teljesen más típusú gazdálkodást folytatnak, amely szemléletében és gyakorlatában is szembe megy a helyi közösségre ma is dominánsan jellemző gazdálkodási szemlélettel és gyakorlattal. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a kisgyerekkori tapasztalat – pozitív értékelést hordozó komponensként és informális tudáselemeként – beépül a mai vállalkozásokba. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy fölvázoljuk a tudásszerzés formális és informális módozatait, illetve megvizsgáljuk – az informális tudás egyik komponensként – a kisgyerekkori tapasztalatok beépítésének mai szerepét.⁹

A formális és informális tudásszerzésről röviden

■ **A formális (explicit szakmai) tudást** a vállalkozók a térségben kínált képzési programok keretében szerzik meg. Egy korábbi kutatásunk, melyben agrárvállalkozások létrehozását és működését meghatározó tényezőivel foglalkoztunk azt mutatja, bár a régióban több agrár profilú szakközépiskola működik, ezeket a képzési formákat nem említik mint tudásszerzési forrást.¹⁰ A középfokú agrárképzésnek nincs jelentős szerepe a térségbe irányuló tudástranszferben, ez több okra is visszavezethető: a szakoktatás nem bír akkora vonzerővel, mint korábban, a tananyag nem igazodik az agráriumban bekövetkezett változásokhoz, hiányoznak a gyakorlati oktatás feltételei, az ehhez szükséges körülmények (tan-gazdaság, géppark) nem alakultak ki, hiányoznak az együttműködési keretek a felsőoktatási intézményekkel és más agrárszereplőkkel¹¹. A képzési programok-

nak viszont annál nagyobb szerepük van a tudásszerzésben. A térségben több egyesület, szervezet, intézmény indít képzéssorozatokat, melyeken a résztvevők elméleti és gyakorlati tudást is elsajátítanak szakemberek vezetésével. Nagy szerepük van az egyesületeknek is a tudástranszferben, jó példának tekinthetőek a méhészegyesületek, vagy akár a tejszövetkezetek, amelyek rendszeresen szerveznek képzéseket, tanulmányi utakat az egyesületi tagoknak. Az innovatív gazdák esetenként az egyetemi képzést is említik mint tudásforrást, leginkább agrár- és erdészmérnöki, állatorvosi szakokon.

A tudásszerzés történhet **informális** módon is, amikor nem meghatározott keretek között zajlik az információk, tapasztalatok gyűjtése. Ez a tudás nem rendszerezett, hivatalosan kodifikált szakmai tudás, megszerzési módja alkalmi, eseti jellegű. Ezekben az esetekben a vállalkozó saját maga keresi meg a forrásokat, legyenek azok könyvek, internetes oldalak, tanulmányi kirándulások, látogatások más vállalkozóknál vagy szakemberektől történő segítségkérés. Az innovatív gazdák gyakran kérnek egymástól segítséget, szakmai véleményt, ellátogatnak a hasonló tevékenységet folytató gazdákhöz. Ez egy informális kapcsolatháló kialakulásához vezet, amelyben a gazdák tudják egymásról, hogy ki mivel foglalkozik, milyen nehézségekbe ütközött, hogyan küzdötte le azokat, esetleg milyen anyagi forrásokat tudott bevonni az elérhető pályázatok segítségével. Nagyon fontos szerepük van a térségen kívül vagy a más országokban szerzett személyes tapasztalatoknak. Interjúalanyaink többsége külföldön is dolgozott (leggyakrabban említett országok: Németország, Svájc, Ausztria, Magyarország), az ottani mezőgazdasági tapasztalatok kínáltak ötletet a vállalkozás elindításához. Ezeket az ötleteket nyilván a helyi kontextushoz kellett igazítani, adaptálni. Informális tudásszerzésnek tekinthető a helyi szakemberektől történő alkalmi, többnyire személyes kapcsolatokra alapozó tudásszerzés is, legyen szó állatorvosról, kertészmérnökről, pályázati szaktanácsadóról. Egyre inkább terjednek a külföldi szakemberek bevonásával megszervezett gyakorlati bemutatók, tangazdaságokban rendezett szakmai napok, ahol egy vállalkozást vagy egy technológiát mutatnak be, a fametszéstől a gyógynövényfeldolgozáson át a szakszerű patkolásig. A szakkönyveknek, folyóiratoknak, médiának, rádió, televízióműsoroknak, nyomtatott és online sajtónak a szerepe az interjúalanyok bevallása szerint kisebb, az Internet azonban szinte minden problematikus helyzet megoldásában felhasználható.

A tudásszerzés és tudáshasználat térségi módozataival foglalkozó szakmai elemzések¹² azt emelik ki, hogy az agrártermelők gyakorlatában a formális és az informális módozatok összekapcsolódnak, keverednek, kiegészítik egymást. Ugyanakkor az innovatív vállalkozók esetében az egyéni informális jellegű tudásszerzés fontosabb, mint a formális tudásszerzés. Az informális tudásszerzés alapja, kerete a személyes kapcsolat. Ugyanakkor a szakmai tájékozódásra a folyamatos próbálkozás, kísérletezés, keresés is jellemző, amely a maga során szintén informális gyakorlat. Az informális megoldások fontos szerepére utal az a mód is, ahogyan az innovatív vállalkozók a kisgyerekkori tapasztalatokat beépítik a vállalkozásaikba.

■ „Itt ezen az örökölt birtokon gyerekeskedtünk. Ha vetés volt, ha ültetés volt, mindig ott voltunk. Nem volt újdonság. Az, hogy kapálni kell, vagy öntözni kell, vagy gyomlálni kell nem okozott gondot...” „...nem volt idegen számomra a gazdaság, az állatokkal való foglalkozás, mivel gyermekkoromban nagyszüleimnél megismertem, sőt megtapasztaltam a falusi életmódot. Nagypámmal együtt minden nyáron részt vettem a szénacsinálásban, megtanultam gondozni az állatokat, erdei gyümölcsöket gyűjtöttem, imádtam a helyi hagyományos ételeket.” „Visszajöttem én is, és akkor azt mondtam, hogy ha ezt így kézhez kaptuk a családnak úgymond feladatként is, hogy ezt így csináljuk, akkor szeretném én is ezt csinálni, szeretnék én is részt venni ebben.”

Mit jeleznek az interjúszövegek? Ha megvizsgáljuk a gyerekkorra vonatkozó és a gyerekkori gazdálkodási benyomásokat felidéző szövegeket, akkor legelőször a szövegek mozaikszerűsége tűnik fel. Nem sztorikat, eseményeket, élményeket mutatnak be az interjúalanyok, hanem egyszavas vagy félmondatokba sűrített, kulcsszavakba foglalt impressziókat. A felidézés szövege inkább felsorolás jellegű, a megfogalmazás módja az időbeli distanciát, a felidézett helyzetnek a jelenhez viszonyított másságát hangsúlyozza. A szövegeknek majdnem minden szava vagy szókapcsolata színekdochés jellegű: valami nagyobb, átfogóbb, teljesebb, időben távoli élethelyzetre utal, amely azonban ezekben a szövegekben nem kerül kibontásra. A felsorolás ugyanakkor – az impresszionista költemény vagy a pointillista festmény mintájára – valamiféle teljességre, kerek egész életvilágot körvonalaz. A szövegek a felidézés háromféle módozatát alkalmazták: (a.) szituációkat, élethelyzeteket említenek amelyekben ők maguk gyerekként is benne voltak, vagy ilyen szituációkra utalnak, (b.) a felidézésben nem a helyzetek egészét, hanem csak a helyzetek alkotóelemeit jelölik meg, (c.) reflexiókat, értékeléseket fogalmaznak meg – szintén tömör formában vagy utalás keretében – a felidézett helyzetekkel vagy azok alkotóelemeivel kapcsolatban. Röviden jellemezzük a felidézés mindhárom formáját.

a.

■ A szituációk felidezésében a leggyakoribb megoldás a család egészére való utalás, ha a felidézett szituáció személyhez között, akkor az apával való együttlét, illetve a nagyszülőkkel való együttlét keretezi a felidézést. Gyakran előfordul az is, hogy munkahelyzetet említenek személyek megjelölése nélkül. Csak nagyon ritkán fordul elő az, hogy a felidézett szituáció részletesebben kibontásra, bemutatásra kerüljön. Erre példát az olyan helyzetek felidézése jelent, amelyben a beszélő a kedvenc háziállatokkal való kapcsolatát egyedi, személyes élmény formájában eleveníti fel. A családi, személyhez kötődő vagy munkavégzést felidéző szituációk kivétel nélkül utalásos jellegűek. Az utalás használatának ez a formája nem gazdálkodással kapcsolatos tapasztalatot, tudást, észrevételt, emléket hoz előtérbe, hanem csupán utal egy olyan, távoli és összetett szituációra, amelynek a mai megítélése hangsúlyosan pozitív és személyes jellegű. Ezek az utalás formájában felidézett szituációk implicit módon a kisgyerekkori élethelyzet egészét reprezentálják.

Az utalás szerepe ebben az esetben az, hogy a gyerekkori élethelyzet és az aktuális élethelyzet között kapcsolatot, hidat, valamiféle azonosságot, összetartozást teremt. Az „élményközösség” érzése/tudása ebben az esetben nem két sze-

mélyt, hanem két, időben egymástól távoli élethelyzetet kapcsol össze, a kontinuitás érzését, tudását konstruálja, mintegy átugorva azokat az időszakokat, élethelyzeteket amelyek a gyerekkor és a mai helyzet között voltak. A két élethelyzet közti kapcsolat konstruálásában minden bizonnyal fontos szerepe lehet annak, hogy a gyerekkori és a mai élethelyzet elemei között vannak azonosságok (azonos vagy részben azonos fizikai környezet, hasonló összetevőket tartalmazó foglalkozás, nem utolsó sorban a családi leszármazás). A felidézett szituációk csak utalás formájában jelzik a gyerekkori élethelyzetet, meghagyva – a szinekdochés poétikai eljárás révén – a kognitív és affektív komponensek számára tág teret kínáló metaforikus jelentésbeli gazdagságot. A felidézett szituáció akkor szolgálja a beszélő számára legjobban a két élethelyzet közti „élményközösség” kialakulását, ha a gyerekkori élethelyzet sokfélesége és gazdasága sűrített, utalásszerű marad.

b.

■ A gyerekkori élethelyzetek felidezésének második módzata a szituációk alkotóelemeihez kapcsolódik. A beszélők személyeket nevesítenek, konkrét munkatípusokat vagy eseti munkaalkalmakat jelölnek meg, termékneveket, állatokat vagy munkaeszközöket említenek. A szövegekben előforduló alkotóelemek száma kevés, ez esetben sem találkozunk részletesebb, élményszerűbb kibontással, minősítésekkel, az említések ez esetben is ugyanolyan pontszerűek, utalásjellegűek, mint ahogyan azt a felidézett szituációk kapcsán jeleztük. A különbség az, hogy ezek a felidézett konkrét elemek nem a kisgyerekkori élethelyzet egészére utalnak, hanem a felidézett szituáció gazdag tartalmára. A szituációk alkotóelemeire való utalás szintén a múltbeli és a mai élethelyzet közti kontinuitás kialakulását támogatja, konkrétabb formában erősítve rá előzőekben jelzett általános jellegű utalásra.

c.

■ A szövegekben előforduló reflexiók nagyon kevés kivételtől eltekintve pozitív értékelések. Ezek egy kisebb része explicit minősítés (jó volt, hasznos volt stb.). A szövegek nagyobb része azonban másként, indirekt módon oldja meg a pozitív értékelést: a gyerekkori élethelyzet egészét, illetve ezen belül a családi gazdálkodással kapcsolatos tevékenységet olyan természetes, magától értetődő helyzetként és tevékenységként állítja be, amely mai szemmel nézve hasznosnak, értékesnek minősíthető. Ez az eljárás a kisgyerek kori és a mai élethelyzetet a meggyőződés, az életfelfogás szemszögéből, a mai vállalkozási gyakorlat alig burkolt ideologikus összekapcsolását jelenti.

Miért lehet fontos egy innovációra törekvő mai agrárvállalkozónak, hogy mai helyzet értelmezésébe pozitív tartalommal illessze be a gazdálkodáshoz kapcsolható kisgyerekkori családi élményeket? Amint a bevezetőben is utaltunk rá, ez az eljárás kétféle szempontból is különlegesnek tűnik. Interjúalanyaink a kisgyerekkort követően kiléptek a gazdálkodási gyakorlatból, hosszabb időre még a családi környezetből is, csak hosszabb idő után tértek vissza a településre és kezdtek el gazdálkodással foglalkozni. De jelentős mértékű cenzúra van a gyerekkori gazdálkodás és a jelenbeli tevékenység között a tevékenység tartalma, értéke, célja, ideológiája szempontjából is. Ha mégis fontos számukra a gyerekkori helyzet és a mai állapot összekapcsolása, akkor annak kétféle oka is lehet. Egyfelől az, hogy az interjú keretében a gazdálkodási gyakorlatukra irányuló ref-

lexió magába foglalta a vállalkozás kiépítésének a folyamatát is, és ezzel a szöveg a saját életút egyfajta értelmezésévé is vált. Az életutak felidézésében rendszerint megfigyelhető az, hogy a beszélő az életút valamiféle koherenciájának a megteremtésére törekszik, ennek fontos eljárása – a szelekció mellett – az egyes mozzanatok összekapcsolása, törekvés a személyes történet kerek egészé formálására. Ezt a törekvést az innovatív agrárvállalkozást működtető interjúalanyok esetében még fokozhatja az, hogy kezdeményezésük újszerűségét, működőképességét saját maguk előtt is igyekeznek igazolni, és az életút kerek egész jellege támogatja őket ebben a törekvésükben. A térségi agrárinnováció elemzésére irányuló kutatásaink alapján azonban egy további érv is felhozható. Az újszerű vállalkozást indítók számára fontos feladatnak mutatkozik az, hogy saját kezdeményezésüket és tevékenységüket elfogadtassák abban a lokális társadalmi környezetben, amelynek gazdálkodási gyakorlata teljes mértékben strukturális oppozícióban áll az újszerű vállalkozással. A társadalmi beágyazódásra irányuló törekvés sokféle módozata között annak jelzése, igazolása is fontos, hogy személyisége, családtörténete, tevékenysége, személyes életútjának egy része ehhez a lokális társadalmi kontextushoz kapcsolódik, a helyi társadalom része, nem teljes mértékben „idegen”! A helyi társadalmi beágyazódással kapcsolatos kutatásaink azt jelzik, hogy ez a törekvés sok esetben csak részleges eredménnyel jár, a gyermekkori gazdálkodási benyomások felidézése azonban azt jelzi, hogy a helyi társadalommal való azonosulás igénye, ennek az igénynek a demonstrálása a beszélők számára fontos.

Következtetés helyett kérdésfelvetések

■ A térségi innovatív agrárszereplők vállalkozásépítési gyakorlata azt jelzi, hogy a tudásszerzés formális és informális módozatai egyaránt fontosak, ezek kombinációjából áll össze az újszerű kezdeményezés, és mindkettő szükséges az eredményes működtetéshez is. A formális keretekben szerzett tudás és az informális tudás egy jelentős része explicit tudás, a szakmai alapot, a technológia megtanulását, a menet közben adódó problémák megoldását, nem utolsósorban pedig a választott tevékenység kifele és befele irányuló legitimációját szolgálja. A felidézett kisgyerekkori tapasztalatok világa informális tudás, amely beépül a vállalkozás menetébe, azonban másként, mint az explicit tudás. Ez esetben tacit tudásról van szó, amelynek a vállalkozói-személyi habitus kialakításában, működtetésében, illetve – a helyi társadalomba való beágyazódás során – ennek a habitusnak a helyi elfogadtatásában van szerepe. Az informális tudás szerepét – akár az explicit, akár a tacit formájáról legyen szó – a jelenlegi szakpolitikai tervezés, a támogatási gyakorlat nem veszi figyelembe, holott olyan endogén térségi erőforrásról van szó, amely jelentős mértékben hozzájárul az újszerű vállalkozások sikeres működéséhez és amelynek további hasznosítási lehetőségei is vannak.

■ JEGYZETEK

1. Nonaka, Ikujiro – Takeuchi, Hirotaka: *The knowledge creative company*. Oxford: University Press, 1995.
2. OECD: *The new rural paradigm: Policies and governance*. OECD publications, Paris, 2006.
3. Ezt a témakört tárgyaló kiadvány: Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Szaktanácsadás – agrárium – innováció. Tudástranszfer, tudáskontextus a székelyföldi térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020.

4. A témához közvetlenül kapcsolódó újabb publikációink: Biró A. Zoltán: *Agrárinnovációs folyamat a székelyföldi térségben*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. Gazdaság-Régió-Társadalom. 3, 2018. 88–97.; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Embeddedness or Marginalization? Aspects for Analysing the Local Embeddedness of Innovative Agricultural Enterprises in Szeklerland*. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analyses, 10, 2020, 77-93. <https://doi.org/10.2478/aussoc-2020-0004>; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes: *Paradigm Shift or Individual Experiment? A Socio-analysis of Agricultural Innovation Processes in a Rural Region*. PSYCHOLOGIA SOCIALIA 48 (II)/2021, 57-74.; Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes – Kovács Judit-Tünde: *Changes in the Role of Agriculture from the Perspective of Innovative Agricultural Entrepreneurs. The Case of Szeklerland, Eastern Transylvania*. European Countryside 14(1), 2022: 51–66. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0003>.
5. A témát két térségi vonatkozású korábbi publikációnk tárgyalja: Kovács Judit-Tünde: *Innovatív agrárvállalkozások indítását meghatározó tényezők Székelyföldön*. Pro Scientia Ruralis. (II 1, 2017, 166-180.); Kovács Judit-Tünde: *A társadalmi beágyazódást alakító tényezők vizsgálata Székelyföldön*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Kísérlet vagy modell? Az agrárinnováció mint székelyföldi fejlesztési paradigma*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2018, 97–117.
6. A Pro Agricultura Hargitae Universitas Alapítvány kiadványainak anyaga az intézmény honlapján érhető el (www.pahru.ro)
7. Rogers, Everett: *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press, 1995.
8. Sárosi-Blága Ágnes: *Tudás, innováció, fenntartható fejlődés*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.) *Szaktanácsadás-agrárium-innováció*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020, 57–72.
9. Elemzésünk az innovatív agrárvállalkozók kutatási programjához kapcsolódó két kiadványban közölt 33 interjúra alapozódik: Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Agrárinnováció – térségi esély*. *Fiatal gazdák a székelyföldi térségben*. Státus kiadó, Csíkszereda, 2016.; Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *A generációváltás esélyei*. *Agrárvállalkozók innovatív szerepe a székelyföldi térségben*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2017.
10. Kovács Judit-Tünde: *Agrárvállalkozások létrehozását és működési modelljét meghatározó külső tényezők* In: Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek. (szerk.: Biró A. Zoltán – Sárosi-Blága Ágnes), Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2022.
11. Biró A. Zoltán: *Tudástranszfer, tudáskontextus vidéki térségben. Helyzetkép a szaktanácsadás székelyföldi feltételrendszeréről*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Szaktanácsadás-agrárium-innováció*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020, 11–57. (a továbbiakban Biró 2020).
12. Biró 2020; Biró A. Zoltán – Szász Mária-Magdolna: *Innovatív agrárszereplők információszerezési, információhasznosítási gyakorlata a székelyföldi térségben*. In Biró A. Zoltán – Magyar Ferenc (szerk.): *Szaktanácsadás-agrárium-innováció*. Státus Kiadó, Csíkszereda, 2020, 72–91.

SZÁSZ MÁRIA-MAGDOLNA

„FELHÍVOM, HA BAJOM VAN...”

Informális kapcsolatok a szülők iskolához való viszonyulásában rurális környezetben

Bevezető

■ A még mindig velünk lévő vírushelyzet az iskolai oktatás egész sor tartalmi, szervezési, formai elemét helyezte új megvilágításba, ezek közé sorolható az iskola és a család, ezen belül a pedagógus és a szülő közti együttműködés gyakorlata is. A szakmai anyagokban a szülők iskolai bevonódásaként megjelölt témakörrel az iskolakutatás és a szakpolitikai tervezés természetesen jóval a vírushelyzet előtt is foglalkozott. Az oktatási rendszer és ezen belül minden oktatási intézmény fontos célkitűzése a szülőkkel való együttműködési formák hatékonyabbá tétele. A vírushelyzet egyfelől előtérbe hozta a szülőkkel való együttműködés gondjait, másfelől felgyorsította az együttműködési formák változását. Tanulmányunk azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miként viszonyul ehhez a kihíváshoz a rurális társadalom. Mit fogad el, mit támogat, vagy mit negligál a korábban kialakult és intézményesült együttműködési formák közül? Hogyan viszonyul az együttműködés új, egyelőre nem intézményesült lehetőségeihez és módoszataihoz, milyen újabb együttműködési formákat kezdeményez vagy támogat? Az elemző munka terepe a Hargita megyei (Románia) Kászon térsége volt. Személyes részvételen alapuló terepmunka, társadalomtörténeti elemzés, kérdőíves adatfelvétel és interjúsorozat révén került sor a szülői bevonódás gyakorlatának, ezen belül a szülők és a pedagógusok közti kap-

„...a szülő–pedagógus kapcsolatban a formális megoldások fokozatosan teret veszítenek...”

csolat változásának vizsgálatára. Ebben a tanulmányban annak bemutatására törekszünk, hogy – a szülők interpretációi szerint – rurális környezetben a formális és az informális kapcsolatoknak milyen mintázatai alakulnak ki és működnek. A tanulmány első fejezetében a szülő-pedagógus kapcsolatnak keretet adó szülői bevonódás vizsgálatának néhány fontos szakmai kiindulópontját ismertetem, ezt követően mutatom be a formális és informális kapcsolatok mai gyakorlatát.

A szülői bevonódásról röviden

■ A szülő-pedagógus, szülő-iskola relációban a formális és az informális kapcsolatok elemzésének egyik fontos terepét a szülői bevonódás kutatása kínálja. A szülő és az iskola kapcsolatának mai alakulása a kutatásokban és a szakpolitikai megközelítésekben is napirenden van. A téma kutatásában J. L. Epstein modellje jelenti a legismertebb és gyakran hivatkozott szakmai kiindulópontot.¹ A szerző a szülői bevonódás értelmezésében a családot, az iskolát és a helyi közösséget kezeli kontextuális tényezőként. Modelljének alapja Brofenbrenner ökológiai rendszerelmélete, amely a szülő és iskola partnerkapcsolatát rendszerként értelmezi.² Epstein a szülői bevonódás hat típusát különbözteti meg: a szülői nevelés (a gyerekek számára az egészséges és biztonságos környezet megteremtése), a kommunikáció (amely az iskola és a szülő kapcsolatában kétirányú kell legyen), az önkéntesség (az iskola működésének támogatása személyes szerepvállalás révén), a gyerekek otthoni tanulásának támogatása (ezáltal a tanárok munkájának támogatása is), az iskolai döntéshozásban való szerepvállalás (részvétel az iskola politikájában és irányításában, a szülői képviselő kialakításában, az iskolai döntéshozatali folyamatokban) és a helyi közösséggel való együttműködés (a családok közösségi erőforrásainak és szolgáltatásainak a gyermekek oktatása támogatása céljából történő használata). Ez a modell a családot, az iskolát és a közösséget egymást átfedő befolyáskörökként mutatja be, amelynek összehangoltsága a gyermekek optimális fejlődése szempontjából kiemelkedő jelentőségű.³ A szülők bevonása az iskola életébe, a gyermekek tanulási folyamatába számos lehetőséget kínál a sikerre – a gyermek moráljának, attitűdjének és tanulmányi eredményeinek javítására minden tantárgyi területen, viselkedésben és társadalmi alkalmazkodásban. A szülő és a pedagógus közti kapcsolat az Epstein által megjelölt bevonódás típusok mindegyikében jelen van, többnyire meghatározó jelleggel. Amennyiben a szülői bevonódás vizsgálatát a mindennapi gyakorlat felől közelítjük meg, akkor a szülő-pedagógus viszony elemzése mutatkozik az első fontos lépésnek.

A mai romániai szakpolitikai változások is abba az irányba mutatnak, hogy a szülő-iskola kapcsolatot újra kell gondolni, a szülőket jobban be kell vonni az oktatási-nevelési folyamatba, új kapcsolati formákat kell kidolgozni. Ennek a törekvésnek három formáját lehetett eddig megfigyelni. Már az 1990-es évek közepétől elindultak az oktatás decentralizálását célzó kezdeményezések. Ez az elképzelés azt célozta, hogy a helyi intézményi és társadalmi szereplőket nagyobb mértékben be kell vonni az iskolák működtetésébe, elsősorban az önkormányzatokat, ugyanakkor létre kell hozni a szülők részvételével azokat a helyi struktúrákat (pl. iskolaszék), amelyek helyi szinten közvetlen módon implikálódnak (felügyelet, döntési jogkörök, tanácsadás, konzultációs szerep) a helyi iskola működésébe. Ez a decentralizációs folyamat külföldi szakértők bevonásával indult, de nem vált tartós és tényleges gyakorlattá. A helyi struktúrák formálisan megalkultak, de tényleges befolyást nem gyakoroltak az iskolák működésére,⁴ a

kezdeményezéseket követően visszaállt a centralizált működési gyakorlat. A szülői bevonódás megváltoztatásával kapcsolatos országos kezdeményezések második módozata újabb keletű, ennek lényege az, hogy az iskolák az iskolai osztályok szintjén kezdeményezzenek új típusú együttműködési formákat a szülőkkel. Ezek a célok és elvárások a gyakorlatban ajánlásként működnek, térségenként, településenként és iskolánként nagyon eltérő mértékben. Ezek az új gyakorlatok széleskörben még nem intézményesültek, többnyire az egyes iskoláktól, pedagógusoktól függ, hogy a szülői bevonódás új formáit milyen módon működtetik. Városi iskolákban találunk erre pozitív példákat. Harmadik módozatként azoknak a változásoknak a halmazát említhetjük, amelyek a szülő-pedagógus kapcsolatban a vírushelyzet hatására alakultak ki. Összességében azt mondhatjuk, hogy a szülői bevonódás kontextusában a szülő-pedagógus kapcsolat változó, színes, sok esetben ellentmondásos gyakorlat, amelynek elemzése aktuális kihívást jelent.

Formális kapcsolatok

■ A formális kapcsolatok körébe azokat az együttműködési formákat sorolom, amelyeket az iskola intézménye hivatalosan kezdeményez, illetve amelyeket maga az oktatási rendszer ír elő.

Az alábbiakban – a kistérségi iskolák tevékenységnek személyes megfigyelése alapján – azt mutatom be, hogy a formális kapcsolatoknak (a.) milyen változatai működnek, ezeknek (b.) mi a szerepük és (c.) a szülők viszonyulása milyen ezekhez a kapcsolati formákhoz.

A **szülőértekezlet** a legismertebb és legerőteljesebb formális kapcsolattartási forma a pedagógus és szülők viszonyában. Ez napjainkban inkább általános információmegosztó szereppel rendelkezik, a legtöbb esetben a pedagógus olyan alkalommal hív össze szülőértekezletet, amikor általános jellegű közlendői vannak. Ilyen például az év eleji szülőértekezlet, amelynek keretében megbeszélésre kerül a tanulóhoz szükséges eszközök beszerzése, a tanévre vonatkozó tervek ismertetése és minden olyan általános információ, amely minden szülőre vonatkozik. A tanév végén is tartanak rendszerint szülőértekezletet, ennek keretében a pedagógus összefoglalja az elmúlt tanév történéseit, értékeli a tanévet. A szülők pozitív viszonyulását az jelzi, hogy többségük részt vesz ezeken a tájékoztatókon. Esetenként kifogásolják, hogy ezek az alkalmak túlságosan általános jellegűek, és kevés információt tudnak meg saját gyermekükről. Bár az ilyen események célja a kölcsönös kommunikáció, a tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy nem minden esetben alakulnak ki beszélgetések, a pedagógus közli az információkat (pl. miket kell beszerezni, mire van szükség a negyedikes ballagáshoz, az osztály átlagosan milyen, hogy viselkednek, stb.), a szülők meg mindent tudomásul veszik, minimális azok száma, akik kérést, véleményt fogalmaznak meg, az ilyes eseményeknek nem alakul ki párbeszéd jellege.

Az iskola keretében létrehozott **szülői testület** (szülőbizottság) egy másik típusa a formális kapcsolattartási gyakorlatnak. Ennek a szerepe az, hogy egy hivatalosan megválasztott szülői testület rendszeresen tartsa a kapcsolatot a szülők és az iskola között, tolmácsolja a szülők igényeit, meglátásait az iskola irányába (és akár fordítva is), és szerepet vállaljon a döntési folyamatokban. A tagokat a szülők választják ki maguk közül, de a megválasztott testület legtöbb esetben formálisan működik, és éppen az a szülő lesz a testület tagja, aki amúgy is pedagógusként dolgozik az adott iskolában, vagy akit az intézmény vezetői er-

re felkérik. A szülők szerint a szülőbizottság lényegében csak formális keret, nem érzékelték, hogy ez a lehetőség a gyakorlatban működne. A szülők véleménye szerint a testület kialakítása inkább kötelező jellegű, és csak az előírások betartása érdekében jön létre. A szülők közösen a testület többi tagjával (néhány pedagógus és a polgármesteri hivatal részéről képviselt személy) hozhatnak, elfogadhatnak egyes határozatokat, de mindez nem tekinthető szülői érdekképviseletnek vagy érdekvérvényesítésnek.

A **pedagógus formális (intézményes jellegű) tájékoztatási gyakorlata** (például levél küldése, üzenet küldése a szülőnek a tanuló üzenőfüzetében) az utóbbi időszakban háttérbe szorult, helyét átvette a tartalmában és formájában jóval diverzifikáltabb online kapcsolattartás. A korábbi években ennek a kapcsolattartási formának a szerepe az volt, hogy minden szülőhöz egyformán jusson el az információ, mindenki egyformán tájékoztatva legyen egy-egy tennivalóról, intézményi döntésről (például tanszercsomag igénylésének módja). A szülők is inkább az online értesítési formát részesítik előnybe, ugyanis így biztosabb, hogy megkapják az üzenetet, mert a gyerektől papíron hazaküldött üzenet nem minden esetben jutott el a szülőhöz. Az online forma előtérbe kerülése azonban nem csupán a közlés csatornájának megváltozását jelenti, hanem az üzenetküldés intézményes jellegének megváltozását is. Az üzenetküldés formális, hivatalos jellege lecsökken vagy megszűnik, az üzenet hivatalosból személyesebbé válik.

Az **iskolai hivatalos ünnepek** fontos intézményes keretet kínálnak a szülő-pedagógus kapcsolattartásra. Ezek lehetnek évnyitó és évzáró ünnepek, iskolanapok, ballagási ünnepség. Ezek az események elvben lehetőséget kínálnak arra, hogy a szülők találkozhatnak egymással és a pedagógussal is, de ha a formális kapcsolattartási gyakorlat szempontjából vizsgáljuk ezeket a ceremóniákat, akkor azt mondhatjuk, hogy jellegüknél fogva ezek az események kevés lehetőséget kínálnak a tényleges szülő-pedagógus kommunikációra, az ilyen ünnepeknek rögzített forgatókönyve van, a kapcsolattartás rövid és protokolláris jellegű magatartásformákra (üdvözlés, köszönetkifejezése) korlátozódik. A szülők többnyire nagyon pozitívan viszonyulnak ehhez a lehetőséghez, de nem a szülő-pedagógus kapcsolattartás szempontjából, hanem inkább azért, mert szívesen látják gyerekeiket ezeken az ünnepeken.

Míg az iskolai hivatalos ünnepeken a szülők leginkább passzív, szemlélő szerepben vannak jelen, addig a **szülőket hivatalosan bevonó iskolai programok** más jellegű kapcsolatformáknak is teret kínálnak. Ezek a kötetlenebb rendezvények a helyi intézmény saját hivatalos kezdeményezései, ahol a szülőknek is van valamilyen aktív szerepük. Ezek leginkább olyan események, ahol a szülők segítők, támogató szerepben vannak, segítik az egyes programok megrendezését, lefolyását, eszközbeszerzését stb. Ilyen események például a gyerekek műsorai, farsangi bál, termésbál, nőnap stb. A vizsgált célcsoport szerint ezek a lehetőségek ritkábban fordultak elő az utóbbi időben (ami a Covid-19 vírushelyzetnek is betudható). Vannak akik pozitívan viszonyulnak hozzá, de sok olyan szülő is van, aki kényelmetlennek érzi ezt, nem szívesen vesz részt ezeken a hivatalos szülői bevonódást támogató eseményeken. Minden osztályközösségben van két-három olyan szülő, aki az ilyesfajta eseményeket támogatja, szívesen közreműködik, míg mások inkább a háttérbe vonulnak, és nem aktíválnak, csupán néző szerepben vannak jelen.

A pedagógus által szervezett **nyílt óra** olyan formális kapcsolati forma, amelynek keretében a szülők részt vehetnek a tanítási órákon, beleláthatnak az

iskola életébe, beszélhetnek a pedagógussal, szülőtársakkal, tanulási helyzetben figyelhetik meg gyerekeiket. A pedagógus speciálisan erre az alkalomra előkészít egy tanítási órát, amelyre meghívja a szülőket is, hogy néző szerepben legyenek jelen. Ez félévente, évente egy-kétszer szokott előfordulni, de vannak olyan pedagógusok, akik egyáltalán nem szerveznek ilyent. Ez a kapcsolati forma egyre ritkább, a szülők álláspontja szerint nincs is rá nagy igény.

A **családlátogatások** rendszere mára teljesen kimaradt a formális kapcsolatokból. Ma már az iskolarendszer nem kötelezi a pedagógusokat, hogy felkeressék a gyerekeket, szülőket a saját otthonukba és ott beszélgessenek az iskolai teljesítményről, a gyereket érintő problémákról vagy sikerekről (miben kiemelkedő a gyerek, miben kell erősíteni, milyen módszerek, eszközök szükségesek ehhez stb.) A vizsgált térségben vannak szülők, akik hiányolják ezt a kapcsolati formát, a szülők nagyobb része azonban már nem igényli.

Összességében azt látjuk, hogy a korábbi időszakokban kialakított és bejáratott kapcsolati formák mindegyike kisebb-vagy nagyobb mértékben változásban van. Így például a szülői értekezlet szervezése, vagy a szülői testület működtetése továbbra is részei az intézményi gyakorlatnak, de tartalmi tekintetben vesztítenek korábbi szerepeikből. Más kapcsolati formák (a pedagógus szülőknek szóló üzenetei, iskolai ünnepek) átalakulnak vagy éppen megszűnnek (ez utóbbira példa a családlátogatások gyakorlatának megszűnése). Ezek a változások egyfelől az iskola intézményi működésének változására utalnak, másfelől pedig arra, hogy a szülő – pedagógusok kapcsolat átrendeződik, de nem az iskola által megtervezett, megszervezett új hivatalos kapcsolati formák keretében, hanem az eseti, egyedi, kísérletező jellegű informális megoldások révén. A következőkben ezeket vesszük számba röviden.

Informális kapcsolatok a szülő–pedagógus viszonyban

■ A vizsgált mikrotérségben 37 szülővel készítettem félstrukturált interjút a szülői bevonódás különböző tématerületei kapcsán,⁵ ennek az interjúanyagnak az alapján foglalom össze az informális kapcsolatokra vonatkozó megfigyeléseket. A teljes interjúanyagot egyetlen szövegtörzsként kezeltem, az elemzés tárgyát 71 olyan szövegrészlet, állítás képezi, amelyek az informális kapcsolati formákra utalnak. A típusok szerinti besorolásban (3.1) a kapcsolattartás módjait vettem alapul, ezt követi a tartalmi elemek szerinti besorolás (3.2.), illetve jelzem azokat az informális kapcsolatokra irányuló szülői reflexiókat is (3.3.), amelyek támpontokat kínálnak az informális kapcsolatok társadalmi szerepének értelmezéséhez.

Informális kapcsolattartási módok

■ A vizsgált csoportban a *telefonhívás* a leggyakrabban alkalmazott és a leginkább kedvelt informális kapcsolattartási forma. Ez leggyakrabban a pedagógus munkaidején kívül történik. A szülők elmondása alapján az ilyen kapcsolattartási forma gyors és kényelmes, nem kell bemenni az iskolába, vagy személyesen megkeresni a pedagógust, nem kell egyeztetni, és formális keretekhez igazodni. A szülők azt hangsúlyozzák a telefonos kapcsolattartás tekintetében, hogy ez a legegyszerűbb, ez a leggyorsabb, tulajdonképpen akkor hívják fel a pedagógust, amikor eszükbe jut valami, akár azonnali, gyors problémakezelési helyzetben is. Nem minden esetben tartják tiszteletbe a pedagógus munkaidejét vagy szabadságát. A szülők többsége elvárja, hogy gyerekeik pedagógusai folyamatosan le-

gyenek elérhetőek telefonon. A szülők szerint ez egy teljesen bevett gyakorlat, széles körben alkalmazzák és teljesen elégedettek vele. A szülőknek ezt a gyakorlatát jól példázzák a szülőkkel készített interjúk alábbi részletei:

„*Hát telefonon leginkább. Az a legegyszerűbb és leggyorsabb megoldás (a kapcsolattartásra).*”; „*Felhívom telefonon, ha valamit nem értek, vagy nem tudjuk megcsinálni.*”; „*Hát leginkább most telefonon. Nem mehetünk az iskolába, így szülőértekezlet sincs nagyon. De ha van valami, a tanító néni hív telefonon, vagy én is hívom őt. Szerencsére ez jól megy, ezzel nincs semmi baj.*”

A kapcsolattartás másik formája a *személyes találkozás*. Ennek két altípusát is megkülönböztethetjük. Vannak a véletlen találkozások, amikor a szülő és a pedagógus az *iskolától független helyszínen* vagy eseményen alkalomszerűen találkozik. Rurális településen gyakori az utcán való találkozás, üzletben vagy templomi szertartás után való „összefutás”, ahogyan a szülők is nevezik. Ilyen találkozási alkalmak keretében a nyilvános térben, néhány szóban gyorsan megbeszélik az aktuális dolgokat, például azt, hogy a gyerek hogyan viselkedik az iskolában, vagy a szülő elmeséli, hogy gyerekének mennyire tetszett az osztálykirándulás. Ezek az alkalmak lehetőséget biztosítanak a gyors és felszínes információcserére, de hatékony, mélyebb kommunikációra kevésbé alkalmasak. Legtöbbször a pedagógus iránti tisztelet kifejezése is az ilyen találkozás, ugyanis a szülő úgy érzi, hogy ha már találkozhatnak, akkor illik szóba állni a gyermek tanítójával. Ugyanakkor vannak olyan esetek is, hogy a szülők a pedagógussal egy baráti társaságba tartoznak, vagy közös ismerőseik révén gyakran járnak ugyanazon eseményekre (pl. születésnapi partik, esküvők stb.), így ezek az alkalmak is lehetőséget biztosítanak a pedagógussal való beszélgetésre. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezt a kapcsolati formát is leggyakrabban a pedagógus iránti tisztelet élteti.

„*Faluban élünk, gyakrabban találkozunk, így van lehetőség beszélgetni.*”; „*Hát ha az úton találkozunk, akkor beszélgetünk.*”; „*Mivel a sulin kívül is egy baráti körben vagyunk, így olyankor is szoktunk beszélgetni a gyerekekről, vagy általánosan a problémákról stb.*”

A véletlen találkozás mellett a személyes találkozások másik formája az, amikor a szülő és pedagógus *az iskola területén találkoznak* (ez nem jelent előre egyeztetett találkozót, de nem tekinthető véletlenszerűnek sem) olyan esetekben amikor az iskolai oktatás befejezésekor a szülő megy a gyerek után. Ha a pedagógus éppen kijön az épületből, és a szülő meglátja az udvaron akkor alkalmuk nyílik spontán, rövid információcserére. Egyébként a találkozás mint szándék nem volt eltervezve, de ha lehetőség van a megszólításra, akkor a szülők élnek ezzel a lehetőséggel. A szülő ilyen esetekben is sokszor csak illemből érdeklődik gyereke felől, vagy panaszkodik a pedagógusnak a gyermek, tanulását illetően, esetleg tanácsot kér. Vannak esetek, amikor több szülő is csatlakozik hozzájuk és kötetlen beszélgetés alakul ki.

„*Mikor megyek a kicsiért az oviba, van hogy összefutok a nagy tanítójával is, s akkor kettőt szólunk.*”; „*Hát elsősorban találkozunk az iskolánál, óvodánál, amikor visszük-hozzuk, akkor általában elmondják, hogyha valami olyan probléma van, amit időben tudnak közölni.*”

Az *online* forma tekinthető további fontos és gyakori kapcsolattartási módnak, ezt a Covid-19 járványhelyzet értelemszerűen fölerősítette. Ez a kapcsolattartási forma a vírushelyzet szigorú előírásai után is megmaradt, és előszeretettel alkalmazzák. A szülők szívesen kihasználják a Facebook-csoportok és Messenger adta lehetőségeket. Ezek azok a platformok, amelyeket a mindennapokban amúgy is

használnak, így a pedagógussal való kapcsolattartásban is szívesen előnyben részesítik. Gyorsnak és praktikusnak tartják. Az elmondások alapján, ha a teljes osztályra tartozó információról van szó, egyszerű megoldásnak számít a Facebook-csoport, amelynek minden szülő tagja, így egyszerre mindenkihez eljut a kívánt pedagógusi, vagy szülői információ. A pedagógus a privát szülőcsoportba bejegyzést tesz közzé valamiféle aktuális információval kapcsolatosan. Ilyen lehet például egy lista, hogy mit kell vinni a kirándulásra, vagy szülőértekezletet szeretne tartani, és a csoportban értesíti a szülőket, de akár a gyerekekről, egyes eseményekről készített fotókat is megosztja a szülőkkel. A szülők kedvelik ezt a lehetőséget, hasznosnak, gyorsnak és egyszerűnek tartják. Az egyes bejegyzések alatt a szülők is hozzászólhatnak az aktuális témához. A tapasztalatok alapján ebbe nem minden szülő egyformán partner, minden osztályban van egy-két olyan szülő, akik dominálják az ilyen kommunikációs helyzeteket.

„Hát, jó ez az elektronika, online, s Facebook-csoport ugye, mert van egy ilyen Facebook-csoportunk, s akkor nagyon jól működik. Tehát hogyha programot akarunk szervezni, bármire szükség van megvásárolni, akkor ott a csoportban írja ki a tanító néni, vagy ha bármilyen probléma, ott is meg lehet beszélni, most ebben a pandémiában főleg ott beszélgettünk, de ez így jól meg volt szervezve. Ezzel nem volt probléma, sem az óvodában, sem most az iskolában.”; „Facebookon beszéljük meg a tudnivalókat.”

Amennyiben a szülő csak a pedagógussal szeretne kommunikálni, úgy a Messenger adta lehetőségekkel él és privátban kommunikál egymással a két fél írás formájában. Ez a fajta megoldás is közkedvelt a szülők körében, a nap bármelyik szakaszában írhatnak a pedagógusnak, mert a telefonhívással ellentétben ez nem zavarja meg a pedagógust, akkor olvashatja el a szülő írását, amikor alkalma van rá. Vannak esetek, amikor a szülők Messengeren kéreztetik el gyereküket egy tanítási napról vagy a házi feladatról érdeklődnek a pedagógustól. Közkedvelt a szülők körében ez a lehetőség, ugyanis gyors, nem kell személyesen bemenni az iskolába, nem kíván előre egyeztetést és amikor éppen eszükbe jut, akkor veszik igénybe. Ez a kapcsolati forma elvben lehetőséget ad hosszabb, személyesebb kommunikációra, de a gyakorlatot a személytelen, részben távolságtartó üzenetküldés jellemzi.

„Folyton írogatunk Messengeren.”; „A kapcsolattartás átalakult. Ma már kevesebb szülőértekezlet van, mert Facebook-csoportokban, Messengeren beszélgetünk, kevesebb szülőértekezlet kell.”

Az informális kapcsolatok tárgya

■ A kapcsolatok témaköre, célja tekintetében a kijelentések két nagyobb csoportba sorolhatók. Az első csoportot azok a kijelentések alkotják, amelyek alapvetően a szülő és a pedagógus közti kommunikáció kereteinek fenntartására irányulnak. Említettük a fentiekben, hogy a rurális társadalmi tér működéséből adódóan gyakoriak a véletlen vagy alkalmoszerű találkozások. Ezekben a találkozási helyzetekben többféle téma is előtérbe kerülhet (ami éppen foglalkoztatja a szülőt), de ennél fontosabbnak tűnik a szülő részéről az a hozzáállás, hogy ha már találkoztak, akkor érdeklődjön, kezdeményezzen beszélgetést, ne menjenek el szó nélkül egymás mellett. Ilyen esetekben nincsen lehetőség hosszú, részletekbe menő beszélgetésekre, így ezek az időtartam tekintetében rövidek, és gyakran nem is csak a gyerek körüli dolgokról szólnak, hanem udvarias kommunikáció és általános érdeklődés zajlik. Akár aktuális iskolai témák gyors megbe-

szülésre is sor kerülhet, de a beszédhelyzet meghatározó jegye nem a tartalom, hanem a kapcsolattartás.

A kapcsolatok másik, nagyobb csoportja valamilyen konkrét ügy **intézésére irányul**. A *telefonos kapcsolatok, az online kapcsolatformák rendszerint mind ilyenek*. Jellemző példa a gyerek elkérettetése egy tanítási napról. Ez legtöbb esetben telefonon vagy Messengeren valósul meg, röviden, tömören, pár percen közli a szülő, hogy mi okból fog hiányozni a gyereke az iskolából. Ezekben az esetekben a kommunikáció még kiegészülhet egyéb aktuális téma megbeszélésével, ami előre nem volt tervezett, de ha már beszélnek egymással, így alkalom nyílik arra, hogy a pedagógust vagy szülőt foglalkoztató egyéb témákat is megbeszéljenek.

„A legtöbbször a telefon az, ahol meg lehet beszélni a dolgokat. Felhívom, ha bajom van, vagy ő is felhív, ha valami mondandója van.” „Ha valamerre kell mennünk, s kell vigyem a gyermeket is, akkor felhívom, s elkérettetem. Ez hamar megy.”

Ilyen kommunikáció alakul ki akkor is ha a gyerek vagy szülő valamit nem ért a tananyag kapcsán, vagy nem tudják mi a házi feladat, mert a gyerek nem jegyezte meg. Ilyenkor vagy telefonhívás által vagy Messengeren kapcsolatba lépik a szülő a pedagógussal és érdeklődik, hogy mit hogyan végezzenek el, mit hogyan oldjanak meg. A tapasztalatok szerint vannak olyan szülők, akiknél ez rendszeres, és nagyon gyakran felhívják a pedagógust ilyen esetekben.

„Felhívom telefonon, ha valamit nem értek, vagy nem tudjuk megcsinálni.”

Ritkább eset az, amikor a szülő olyan céllal érdeklődik, hogy információkat tudjon meg a gyerek tanulásáról, fejlődéséről. Vannak esetek, amikor a szülő úgy érzi, hogy keveset tud a gyereke tényleges iskolai viselkedéséről, tanulásáról, hiányosságairól stb. Ilyenkor vagy felkeresi a pedagógust, vagy telefonon érdeklődik.

Szülői értékelés

■ A szülői narratívákban gyakran értékelések, minősítések is megfogalmazódnak az egyes informális kapcsolattartási formákra vonatkozóan. A szülők nagy többsége kedveli és előszeretettel alkalmazza ezeket a megoldásokat a formális megoldások mellett vagy helyett. A tereptapasztalatok is azt mutatják, hogy az informális megoldások gyakoriak, és ezekkel a kommunikációs megoldásokkal a szülők elégedettek. Gyakran hangsúlyozzák, hogy az alkalmi, személyes kapcsolati formák kényelmesek, és az időgazdálkodás szempontjából előnyösek. *„Hát telefonon leginkább. Az a legegyszerűbb és leggyorsabb megoldás (a kapcsolat-tartásra).”; „Tartjuk a kapcsolatot a tanító néivel leginkább telefonon vagy neten. Ez jó.”; „Leginkább felhívom telefonon, az a legegyszerűbb.”*

Negatív megítélés explicit módon nem fogalmazódik meg, az azonban megfigyelhető, hogy az informális kapcsolatok kezdeményezésében nem minden szülő egyformán aktív, találkozhatunk tartózkodást, visszafogottságot hordozó magatartásokkal is. Ez azonban nem korlátozza az informális kapcsolati formák térnyerését és általános jellegű pozitív megítélést.

Hogyan tovább?

■ A formális és az informális kapcsolatok működésének számbavétele azt jelzi, hogy a vizsgált rurális térségben a szülő – pedagógus kapcsolatban a formális megoldások fokozatosan teret veszítenek vagy átalakulnak, formális keretekhez kötött találkozásokra egyre ritkábban kerül sor, az ilyen alkalmak szerepe csök-

ken. Emellett az informális kapcsolati formák típusainak és mennyiségének a növekedése, formai és tartalmi diverzifikálódása figyelhető meg. Az informális módozatok fokozatosan átveszik a formális kapcsolattartási formák helyét, így a formális megoldások száma minimalizálódott. Megfigyelhető nem utolsósorban az is, hogy az informális találkozási alkalmak és kommunikációs helyzetek a hely, az idő, a tartalom tekintetében egyediesülnek, ezekre a kommunikációs helyzetekre formai szempontból egyre inkább az esetlegesség, az alkalmoszerűség jellemző. Mindez azzal is jár, hogy az informális kapcsolati formák nem standardizálódnak, ez az iskola, a pedagógusnak számára kihívást, terhet is jelent. Az esetek többségében ezeket az informális kapcsolattartásokat a szülők kezdeményezik, azt lehet mondani, hogy a szülők és a pedagógusok közti kapcsolatok menetét döntően a szülők alakítják. Minimális azon interjúrészetek aránya, amelyek arról tesznek említést, hogy a pedagógus kezdeményezi az informális kapcsolati formákat.

A szülő és a pedagógusok közti kapcsolati formák átalakulása több olyan következménnyel is jár, amelyeknek elemzése szélesebb körű, részletesebb elemzést igényel. A térségi oktatás működésére irányuló vizsgálatok korábbi⁶ és újabb publikációk⁷ is felhívták a figyelmet arra, hogy az iskola és a térségi/lokális társadalom viszonyára részben az oppozíció, részben a párhuzamosság jellemző. Az informalitás újabb és hangsúlyos előtérbe kerülése ezt a folyamatot is erősítheti. Elemzésünk célja az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a formális és az informális kapcsolatok közti átrendeződésre, illetve arra, hogy a vizsgált rurális környezetre vonatkozóan fontos szakmai feladat annak vizsgálata, hogy az iskola és a pedagógusi szerep alakulását a társadalmi környezet miként befolyásolja. A szülői bevonódás módozatainak és változásának elemzése, illetve ezen belül a szülő-pedagógus kapcsolat vizsgálata ennek a munkának az egyik fontos fejezete.

■ JEGYZETEK

1. Epstein, Joyce L.: *Toward a theory of family-school connections: Teacher practices and parent involvement*. In Hurrelmann, Klaus – Kaufmann, Franz-Xaver – Lösel, Friedrich (szerk.): *Social intervention: Potential and constraints. Prevention and intervention in childhood and adolescence*. Oxford, UK: Walter De Gruyter, 1987, 121–136.
2. Epstein 1987 idézi Imre, N.: *A szülői részvétel szerepe a tanulók iskolai pályafutásának alakulásában*. Doktori (PhD) Disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Neveléstudományi Doktori Iskola, Budapest, 2017.
3. Hornby, G. – Lafaele, R.: *Barriers to parental involvement in education: an explanatory model*. *Educational Review*, 63/1, 2011, 37–52.
4. Ezzel a témával a csíkszeredai Sapientia EMTE részvételével zajló KNOW and Pol EU projekt foglalkozott, a Romániára vonatkozó kutatási jelentések kéziratban érhetők el.
5. A kutatásról lásd bővebben: Szász Mária-Magdolna: *Szülői segítségnyújtás az iskolai tanulmányi feladatok teljesítésében – Szülőtípusok a házi feladatok teljesítésébe való bevonódás alapján – I. rész*. *Acta Medicinæ Et Sociologica*, 12(33), 2021, 144–159. <https://doi.org/10.19055/ams.2021.11/30/9>
- Szász Mária-Magdolna: *Szülői segítségnyújtás az iskolai tanulmányi feladatok teljesítésében – Szülői kommunikáció – II Rész*. *Acta Medicinæ Et Sociologica*, 13(34), 2022, 212–232. <https://doi.org/10.19055/ams.2022.05/31/10>
6. Bodó Julianna (szerk.): *ALMA – Access to the labour market*. Alutus Kiadó, Csíkszereda, 2004. (angol, román és magyar nyelvű kiadvány)
7. Biró A. Zoltán – Bodó Julianna: *Iskolai oktatás egy vidéki társadalom szemszögéből*, *Tér és Társadalom*, 34(4), 2020, 143–157. doi: 10.17649/TET.34.4.3307. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/3307>

SARÁNY ORSOLYA

VIDÉK, MÉDIA, NYILVÁNOSSÁG

**„...a helyi
médiaorgánumok is
hozzájárulnak a vidék
konstruálásához...”**

A vidéki térségekkel foglalkozó tudományos munkák szerint az utóbbi évtizedekben a vidék fogalma megváltozott, és folyamatosan változik. A vidéki térségek használata átalakult, ennek folyományaként a vidéki terek felhasználásának újragondolására, a vidékfogalom újradefiniálására volt szükség.¹ A vidékrepresentációnak ez a gyakorlata a székellyföldi térségben is kimutatható.² Ezekben az újradefiniálási folyamatokban a vidék nem feltétlenül mint agrárterület, elmaradott, támogatásra szoruló környezet jelenik meg, hanem mint egy márkázható érték, vonzerő. Így a vidékfogalom újradefiniálásában a diskurzusoknak és a reprezentációknak kiemelkedő szerepe lesz, hiszen nem mindegy, hogy ezeket az értékeket, kik és milyen köntösben mutatják be. Ennek következményeként egyre több társadalmi szereplő csatlakozott a vidék reprezentálásával, újradefiniálásával foglalkozó folyamatokhoz, amely szereplők lehetnek térségen belüli, de akár térségen kívüliek is. Jelen tanulmány alapfeltevése, hogy ezekben a definíciós folyamatokban kiemelkedő szerepe van a vidék saját médiájának, a helyi médiaorgánumok is hozzájárulnak a vidék konstruálásához, a reprezentációk formálásához és terjesztéséhez, válogatják a bemutatandó értékeket, és keretezik azokat. Saját médiaorgánumok – ezentúl térségi média – alatt pedig a térségben szerkesztett és terjesztett print, online médiaorgánumokat, televízió-

csatornákat, valamint rádióállomásokat értjük, a különböző informális nyilvánosságokat nem elemeztem.

Jelen tanulmányban arra törekszek, hogy szempontokat, eljárásokat találjak a térségi média vidékkonstruáló szerepének a megragadásához. Az összefoglalóban a székelyföldi magyar nyelvű média néhány strukturális és működési sajátosságát mutatom be, a médiaorgánumok vidéki térségépítő, térségi társadalmat tematizáló funkciójára fektetve a hangsúlyt, kitérve arra, hogy a nemzetközi irodalom szerint milyen szerepe lehet a médianak a vidékfogalom újradefiniálásában. A vidéki médiák térségépítő funkciója kapcsán egy olyan szakmai megközelítés is hasznosnak mutatkozik, amely a médiaelemzésekben kevésbé tematizálódik. Nevezetesen az, hogy milyen a viszony a vidéki intézményes (hivatalos) média, a vidéki média által termelt társadalmi nyilvánosság és a mindennapi életvezetés nyilvánossága között? A romániai magyar társadalom szerkezetével, az elitszerepekkel, a társadalmi nyilvánosság működésével foglalkozó korábbi elemzések³ többféle formában is foglalkoztak a Fent és Lent, az elit és a szélesebb értelemben vett társadalom, a formális és az informális szint kettősségével. Mit jelez a vidéki média működése ebben a tekintetben? Mi a szerepe a vidéki médianak a formális és az informális szintek közti viszony alakulásában?

A vidékkutatások és a diskurzusok kapcsolata

■ Mormont⁴ a ruralitás változásával foglalkozó, gyakran idézett tanulmányában kifejti: a rurális tér nagymértékű változása – a modernizáció háttérbe szorította a hagyományos agrártermelést, valamint a paraszti jellegű vidékhasználatot –, a vidéki tér használatának differenciálódása a vidékfogalom állandó újradefiniálásához vezetett. Ebben az újradefiniálásban pedig kutatók, politikusok, a közbeszéd és a mindennapi életvezetés gyakorlata is részt vett. Azzal, hogy a vidéki tér használata alapjaiban megváltozott, új ágensek is bekapcsolódtak a vidék (újra)pozicionálásába, újradefiniálásába. Az új vidékfogalmak pedig különféle érdekeket és képzeteket kifejező diszkurzív konstrukciókká váltak. Emiatt aztán ezekben az újfajta vidékkonceptiókban a diskurzusoknak és a reprezentációknak a szerepe felértékelődött, a vidékfogalom pedig olyan társadalmi konstrukcióvá, termékévé vált, amely különböző ágensek érdekeit szolgálja, ezen érdekek szerint alakul, és amely a diskurzusok jelentéskészletét, objektív tartalmakat és a fogalom legitimációs elemeit is hordozza.⁵ Hasonlóan érvel Cloke⁶ is, aki szerint a rurális térség egy társadalmilag előállított és fenntartott diszkurzív kategória, míg a tájkép, a falvak látványa, vagy éppen a helyi társadalom árucikké vált. Azonban ezen megközelítések szerint a vidékreprezentációk elszakadtak, eltávolodtak az adott tér kulturális jegyeitől, földrajzi azonosíthatóságától, valamint társadalmi folyamataitól, a vidékreprezentációkat a különböző térségi vagy azon kívüli ágensek határozzák meg, alakítják, ők válogatják ki a bemutatni, vagy éppen eltakarni kívánt jegyeket, szinte akadályok nélkül.⁷

A vidékreprezentációknak ez a küzdelme a székelyföldi térségben is kimutatható.⁸ Igaz, azok folyamatok, amelyek a vidékreprezentáció és vidékkép nagymértékű átértelmezéséhez vezettek, több más EU-s posztoszocialista országhoz hasonlóan csak a 1989-es kelet-európai rendszerváltást követően indultak be. A rendszerváltást követően az elemzett térség gazdasági szerkezete, munkaerőpiaca teljes mértékben átalakult – mivel lebomlott a szocializmus gazdasági szerkezete újra előtérbe került a korábbi, családalapú agrárgazdasági modell –,

miközben elindult egy sokelemű, sokszereplős térségi identitásépítési folyamat. Ezek alapján pedig többféle Székelyföld-meghatározás alakult ki, vagy többfajta Székelyföld-definiációs lehetőség vált elérhetővé, amelyek, Cloke fogalmait alkalmazva, hol egybeesnek, hol mellőzik a tájegység tulajdonságait, társadalmi folyamatait. Tehát beindult egyfajta modernizációs folyamat ezen a téren, és ebben a térségben is megjelentek azok a kezdeményezések, folyamatok, amelyeket a vidékutatás kulturális fordulatát hangsúlyozó szerzők más, elsősorban nyugat-európai térségekben, ebben az időszakban már meghatározó vagy lezárult társadalmi jelenségeként vizsgáltak. Ezeknek a modernizációs folyamatoknak a hatására például a vidék több eleme árucikké vált, a vidékreprezentáció elemeit pedig a termelők/forgalmazók és a felhasználók minden korlátozás nélkül alakítják.

A vidékdefiníciós folyamatokban részt vállaló ágensek száma magasabb, mint általában, míg szerepeik kevésbé lehatároltak, ezért a folyamatos helykeresés jellemző rájuk. Ez annak a következménye, hogy az 1989 utáni változásokat követően a Székelyföldön két meghatározó, részben egymást átfedő, részben különálló, folyamat indult be. Az egyik a térségben a vidékiség fölértékelődéséhez, valamint a vidékfejlesztésekhez kapcsolódik. A másik egyfajta regionális-etnikai folyamat, amely a térséghez és térségi társadalomhoz kapcsolt identitásrehabilitálási, identitásépítési kezdeményezések tartalmazza. Így a térségi vidékdiskurzusban a hétköznapi laikus, a fogyasztói, a fejlesztéspolitikai, és a tudományos diskurzus mellett (vidékfogalom újrameghatározásában Jones⁹ ezeket a diskurzus kategóriákat emeli ki) előtérbe kerülnek a térségi érdekérvényesítéshez kapcsolódó etnopolitikai, valamint a térség történelmére utaló diskurzusok is. Emellett a csíkszeredai KAM Intézet által az utóbbi négy évtizedben végzett vidékkép-kutatások szerint a vidék fogalom újrameghatározására irányuló diskurzusokban határozottan elkülönültek, a szereplők tekintetében, a „fent” és a „lent” kategóriái, azaz a hivatalos és a nem hivatalos, a nyilvános és privát oldal.¹⁰ Ezt a megállapítást alapul véve ennek a vidéki térségnek a társadalmi nyilvánosságában három szintet különböztethetünk meg: egy privát, hétköznapi szintet – azaz lent –, egy hivatalos, vagy nyilvános szintet – azaz fent –, illetve ezek ötvözetét, egy hibrid szintet. A nyilvánosság tehát strukturálisan tagoló-dása magába foglalja:

- a hivatalos szegmenst: hivatali, politikai közlemények, álláspontok, döntések stb.;
- a hétköznapi szegmenst: lokális, tájegységi, térségi privát nyilvánosságok;
- a szakmai-szakpolitikai, nyilvános események szegmensét: rendezvényekhez, ünnepekhez kapcsolódó nyilvánosságok; valamint
- a helyi, regionális médiát.

Ahogy arra korábban utaltam, a médianyilvánosságnak is van hivatalos szegmense, amely a térségi sajtóorgánumokat – rádióadók, tv-csatornák, nyomtatott és online sajtó – foglalja magába, valamint egy nem hivatalos szegmense is – helyi közösségek által működtetett közösségi média oldalak, csoportok, mindennapi életvezetés nyilvánosságai stb. Jelen tanulmány a hivatalos médiaorgánumokra, ezeknek strukturális sajátosságaira, valamint vidékfogalom-definiáló szerepükre koncentrál. A tanulmányban a térségi média alatt csak a tájékoztatással foglalkozó médiaorgánumokat értem, a szakkiadványok – gazdasági, kulturális, agrár, egyházi stb. – nem veszem figyelembe.

■ A romániai magyarság teljes struktúrájú, önállóságra törekvő, önállóságot tematizáló társadalom saját intézményrendszerrel, amely a többségi, országos intézményhálózattal gyakran párhuzamos. Ennek az intézményrendszernek a szerves részét képezi a magyar nyelvű sajtó, amely nagyrészt önálló, és rendkívül széles skálájú – léteznek nyomtatott, online és audiovizuális orgánumok, de saját csatornái vannak a román közszolgálati médián belül is. Ugyanakkor a romániai magyarság nem egyetlen tömbben él az országban, hanem szétszórva, különböző régiókban, amely szétszórtság regionálisan tagolja a médiát, médiapiacot. Az egyes megyék, régiók magyar lakossága arányos az ott fellelhető magyar sajtóorgánumok számával:¹¹ a többségében magyar lakosságú megyékben, régiókban akár két napilap, több rádióadó és tévécsatorna működik, míg a szóróványamegyék, ahol a magyarság száma jóval alacsonyabb, alig pár sajtóorgánumot tudnak „üzemeltetni”.¹²

A romániai magyar média, és ezáltal a nyilvánosság regionális tagoltságára Papp Z. Attila¹³ is felhívta a figyelmet, már a 2000-es évek elején. A szerző szerint a romániai magyar nyilvánosságnak két szintje létezik: egy szétterjedő nyilvánosság, amelyet olyan sajtótermékek tartanak fenn, amelyek a romániai magyar társadalom egészét céloznak lefedni, illetve léteznek helyi nyilvánosságok is. Utóbbi szint „több olyan szigetszerű kezdeményezést takar, amelyek mondhatni Erdély teljes területét lefedik, de egymással ritkán kommunikálnak. Nem azért, mintha ezek az újságok egymással konfliktusban lennének, hanem azért, mert hatókörük, célkitűzéseik, gondjaik általában egy városhoz és annak környékéhez, vagy egy vidékhez kapcsolódnak”¹⁴.

Ez regionális tagoltság jellemző a Székelyföldre is. Egyrészt ennek a régiónak van több, teljes térséget lefedő médiaorgánuma – például *Székelyhon* napilap és hírportál –, de léteznek:

- nagyobb vidékeket lefedő orgánumok – például *Marosvásárhelyi Rádió magyar adása*;

- teljes megyéket lefedő orgánumok – például *Népújság* napilap;

- kistérségeket lefedő orgánumok – például *Csiki Tv*, *Székely Hírmondó*, *FUN FM*.

A romániai magyar nyilvánosságra és médiára vonatkozó szakirodalom szerint¹⁵ az ilyen kisebb-nagyobb régiókra kiterjedő térségi média a romániai magyar kisebbségi nyilvánosság szerves részét képezi, sőt ezek az orgánumok az erdélyi magyar média leggyakrabban előforduló típusát jelentik. Azonban, míg regionális médiaorgánum számos van Romániában, egyetlen régiónak akár több ilyen orgánuma lehet, az országos lefedettségre törekvő médiaprojektek rendre sikertelenek – nincs országos lefedettségű napilap, nincsenek több régiót egybefogó rádióadók, de az *Erdélyi Tv* sem sikeres vállalkozás.¹⁶

A helyi média népszerűsége nemcsak a romániai magyarság regionális tagoltságából ered, ennek társadalomtörténeti okai is vannak. Már a 19. századi Erdély is helyben írt, szerkesztett és terjesztett sajtóval rendelkezett, amely, minden korlátozás ellenére, a Romániához való kerülést követően sem változott. Magyarai¹⁷ szerint bizonyára a nagyszámú és rétegzett közönségnek köszönhetően, az erdélyi nagyvárosok mindegyikében, de a kisebb városok többségében is működött napi nyomtatott sajtóorgánum.

A jelenlegi nyomtatott orgánumok jelentős része az 1968-as romániai közgazdasági reformot követően jött létre: ekkor tagolják az országot a mai formá-

ban is ismert megyék szerint, majd az újonnan létrehozott közigazgatási struktúrák központjában nyomdákat, szerkesztőségeket alapítottak. Ebben az időszakban, a magyar lakossággal is rendelkező megyékben magyar napilapokat kezd kiadni a RKP. Romániában 42 lap jelent meg magyar nyelven 1971-ben, nem számítva a ritkábban megjelenő és a kétnyelvű kiadványokat – ezek közül 29 élte túl a diktatúrát.¹⁸ Tehát a megyestruktúrára építő magyar nyelvű sajtónyilvánosság ma is létezik – ezek alkotják a térségi médiákat is. Az előző rendszerből örökölt lapok – amelyek esetében az 1989-es változások során a tulajdonos- és tartalomváltás is megtörtént – általában, ahogy az előző rendszerben, most is monopol helyzetben vannak saját régiójukban, megyéjükben, ami hozzájárul népszerűségükhöz, valamint meghatározó szerepükhöz a nyilvánosságban. Mivel a lapok földrajzi piacai nem fedik egymást, a különböző nyomtatott orgánumok nem is versenyeznek egymással¹⁹.

A székelyföldi megyékben is több nyomtatott lap működik.²⁰ Sőt bizonyos időszakokban ezen megyék magyar lakossága akár két megyei napilapot is „el tudott tartani”, 2022 elején Kovászna megyében két napilap jelent meg, a *Székely Hírmondó* és a *Háromszék*. Néhány évvel korábban Hargita megyének pedig összesen négy napilapja volt: a *Hargita Népe* és a *Csíki Hírlap* Csíkszeredában jelent meg, az *Udvarhelyi Híradó* Székelyudvarhelyen, míg a *Gyergyói Hírlap* Gyergyószentmiklóson. A *Hargita Népe* Hargita megye lefedésére törekedett, a másik három lap a megye egy adott régióját célozta meg. Utóbbi három lap 2018-ban egybeolvadt, ma *Székelyhon* címmel, szintén napilapként jelennek meg (a kiadványba beolvadt még a marosvásárhelyi *Vásárhelyi Hírlap* napilap is). Maros megyének is egyetlen nyomtatott lapja volt a 2022-ben: Marosvásárhelyen jelent meg a *Népújság*. Az online médiaorgánumok pedig általában a nyomtatott lapokhoz kötődnek: a térségben ezeknek a print lapoknak az online változatai alkotják az elektronikus sajtót. Emellett létezik a Médiatér nevű médiatárszt által működtetett *Székelyföld.ma* nevű oldal.

A napilapokéhoz hasonló a helyzet a térségi hírlapszerű hetilapok terén is. Gyergyószentmiklósnak az elmúlt három évtizedben két hetilapja is volt – *Új Kelet* és *Gyergyói Kísújság*, előbbi megszűnt, utóbbi már csak online működik –, Erdővidék híreiről szintén két hetilap számolt be – az *Erdővidék*, valamint az *Erdővidéki Hírlap*, előbbi 2022 júliusában ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját, utóbbi legutóbb 2020-ban frissült –, míg Sepsiszentgyörgyön szerkesztették az *Európai Idő*, később *Székely Idő* lapot.

Az elemzett régióknak több térségi rádióállomása is van. Az *Erdély FM* Marosvásárhelyen és Csíkszeredában, a *Fun FM* Csíkszeredában és Gyergyószentmiklóson, míg a *Friss FM* Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Kovásznán és Barótón hallgatható, Székelykeresztúron a *Vox Rádió*, Székelyudvarhelyen a *Sztár Rádió* és a *Príma Rádió*, Gyergyószentmiklóson a *MIX FM*, Sepsiszentgyörgyön a *Sepsi Rádió*, *Sláger Rádió*, Csíkszeredában továbbá a *Retro Radio*, valamint a *Szépvíz Rádió*, Kézdivásárhelyen a *Profi Rádió*, míg Gyergyószentmiklóson a *Székely Rádió* fogható. A *Radio Gaga* Gyergyó-, Maros-, Udvarhely- és Háromszék környékét fedi le, míg a *Marosvásárhelyi Rádió magyar adása* is a Székelyföld jelentős részén hallgatható. A térségnek magyar nyelvű tévécsatornái is vannak: Sóvidék térségét a *Sóvidék Televízió*, Gyergyószentmiklós környékét a *Fény Tv* és a *Gyergyó Tv fedi le*, Csíkszeredában a *Székely Tv*, *Csíki Tv*, míg Erdővidéken az *Érdtv* térségi adók működnek. Az elemzett terület jelentős részén nézhető az *Erdély Tv*, valamint a *Marosvásárhelyi Televízió magyar adása*.

Ahogy az már a különböző médiaorgánumok nevéből kikövetkeztethető, ahogy a napilapok esetében, úgy a hetilapok, a térségi rádióállomások és a tévécsatornák is adott kistérségeket igyekeznek lefedni, így nem feltétlenül konkurálnak egymással, adott földrajzi térhez kötöttek. Ezen médiaorgánumok szerkesztőségei – amelyek mérete rendkívül változó, léteznek pár emberrel operáló, de akár több tíz embert foglalkoztató szerkesztőségek is – általában a névadó településen, vagy nagyobb városokban találhatóak. Így a szerkesztőségek egy része a három megyeszékhelyen – Marosvásárhely, Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy –, valamint a megyék nagyobb településein – Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely, Kovászna, Barót, Szováta – működnek.

Látható tehát, hogy a romániai magyar média regionálisan tagolt – a kistérségi médiák pedig jellemzőbbek, mint a nagyobb régiókat, egyetlen megyét lefedő orgánumok. Ez a tagoltság pedig egyrészt a piacra, másrészt a tartalomra is kihat. Noha a romániai magyar sajtó célkitűzésének tartja, hogy a többségi sajtó valamennyi funkcióját ellássa – érinti a bel- és külpolitikát, oktatást, kultúrát, gazdaságot, szociális, kisebbségi, sport, agrár stb. témákat –, a regionálisan tagolt romániai magyar média tematikus merítése inkább térségi.²¹ Ezzel tulajdonképpen minden elemzett regionális média ráfelel arra a tájegység alapú társadalmi szerkezetre, amelynek megjelenítését főlvállalja. A tájegység alapú szerveződés a székelyföldi térségben valóságos, abban az értelemben, hogy a munkaerőpiac, a fogyasztás, az oktatás, a művelődés, kisebb vagy nagyobb részben az adminisztratív ügyintézés, nem utolsósorban a tájalapú közösségi identitás a földrajzi adottságok és a társadalomtörténeti előzményekhez igazodva működik.

A térségi témamerítést mutatta ki a BBTE Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Intézete, illetve Újságírás Intézete által készített 2014-es felmérés is.²² Az online és nyomtatott médiára, tévécsatornákra (*Erdély Tv* szerepelt az elemzésben) és rádióállomásokra (*Kolozsvári Rádió magyar adása*) kiterjedő elemzés szerint a regionális online hírportálok főoldalán, a rádióállomások és az *Erdély Tv* híradásaiban, illetve a térségi napilapok címlapjain (az elemzésben szerepelt a *Háromszék* és a *Népújság* is) a helyi érdekeltségű témák dominálnak az országos, valamint a külföldi – ideértve Magyarországot – hírekkel szemben. A tematizálás szempontjából továbbá elmondható, hogy az online médiát a politikai és kulturális, a regionális rádiót a társadalmi/szociális, valamint a politikai témák, a tévécsatornát pedig a társadalmi, politikai témák dominálták, de a különböző médiaorgánumok mind érintettek gazdasági, kulturális, oktatási, szórakoztató, tudományos, egyházi, sport, életmód témákat is. A napilapok terén, az elemzés *Népújság*ot a „regionális napilapok mintapéldányának” nevezi: a helyi hírek uralkodnak benne, nagyjából Maros megyét fedik le a regionális vonatkozású cikkek, elemzések, kisriportok. Hasonlóan jellemzik a *Háromszéket* is, amelynek címlapján a helyi és az országos hírek megközelítőleg egyforma teret kapnak, a kisebbségi témák azonban rendkívül dominálnak. Tehát a térségi médiumok a helyi híreket, valamint a politikai, társadalmi témákat preferálják, de holisztikus tematizálásra is törekednek.

A vizsgálat során elemezték azt is, hogy a médiaorgánumok kiket szólaltatnak meg közzétett tartalmaikban. Az online médiaorgánumok, az *Erdély Tv* a magyar kisebbségi szereplők közül elsősorban a politikusokat, másodsorban a szakértőket szólaltatták. A nyomtatott térségi lapok is főként a politikusokat szólaltatják meg az első oldalon, „ritka, hogy vállalkozókat, egyházi személyeket emlegessenek ezen a helyen. Közemberek is legtöbbször csak olyankor kerülnek

címlapcikkbe, ha valami rendkívüli történt velük (leginkább autóbaleset)”.²³ Tehát a térségi média tematizációja szerint a kisebbségi nyilvánosság fő szervezői a politikusok és a politika.

Összegzésképp elmondható, hogy a térségi média erősen tájegységhez kötődik, így a valóságépítési funkciója is adott térségekre terjed ki. A különböző térségi médiaorgánumok emellett törekednek arra, jelzik direkt és indirekt módon azt, hogy ők a legitim médiaorgánumok az adott térségben – erre enged következtetni csak a különböző orgánumok neve is. Emellett, noha a térségi média a helyi híreket helyezi előtérbe, tematizációjában a holisztikus jelleg is mérvadó, az adott térségre vonatkozóan a szóban forgó médiákat „minden” érdekli. Tehát a térségi médiának autoritása van a térségi valóságépítésben, abban az értelemben, hogy:

1.) minden térségi téma és minden térségi szereplő hozzá tartozik, a térségi szereplők közül azonban a politikusok dominálnak;²⁴

2.) a megjelenítési gyakorlatban azonban a média szelektál, azaz az orgánum alakítja ki a térségi tematizációt;

3.) joga van arra is, hogy megválassza a megjelenített téma megformálási módját, és nem utolsósorban jogosult a téma ideológiai és értékbeli pozicionálásra, amely konfliktuskerülő.

Vidékkép-konstruálást befolyásoló jellemzők

■ Jelen tanulmányban fontosnak tartom, a hazai szakirodalomra támaszkodva, a térségi médiának néhány olyan sajátosságát is bemutatni, amelyek hatással lehetnek a sajtó vidékrepresentációs gyakorlataira. Az itt bemutatott kép nyilvánvalóan nem teljes, de összességében körvonalazza azt a szerepet, amelyet a térségi média a vidéki társadalom formális és informális szintje közti viszonyban betölt.

A romániai magyar nyelvű sajtó, így a térségi média egyik legfontosabb jellemzője, hogy **egyszerre hordozza magán a kisebbségi, valamint a többségi sajtó jegyeit**. Kisebbségi sajtónak tekinthető, amennyiben a romániai magyarság helyzetét, lélekszámát vesszük alapul, illetve hogyha a sajtó erős identitásőrző, -erősítő, nyelverterjesztő és kultúraápoló funkcióját tartjuk szem előtt, azt, hogy a romániai magyar sajtó feladatának tekinti a romániai magyarság jogainak tiszteletben tartására való felszólítást, egyfajta jogfélést és jogérvényesítést is. Azonban a többségi média jegyeit is magán hordozza, ahogy láthattuk, a média szerteágazó, működik nyomtatott, online és audiovizuális, kereskedelmi és közszolgálati formában is, míg tematizációjában az élet számos, nem feltétlenül csak kisebbségi területét fedi le. Emiatt a kettősség miatt a romániai magyar sajtó a többségi nemzeti média piaci, fogyasztási szokások sajátosságainak van kitéve, miközben tevékenységét lehatárolja a kisebbségi lét, és az ebből fakadó anyagi nehézségek, a mások által előírt, elvárt médiadiskurzus, a kiszolgáltatottság a professzionalizmus és célközönség tekintetében.²⁵

Ennek a kettősségnek az egyik legfontosabb hozadéka, hogy **hangsúlyos a kisebbségi (nemzetiségi) tematizáció**. Botházi szerint a „kisebbségi sajtó egy része helyzetéből adódóan sajátos tematikai kényszerpályán mozog, és mindennek hírértéket tulajdonít, aminek valamilyen módon köze van a közösség belső életéhez.”²⁶ Tehát a sajtónak mintegy kötelessége minden térségi kisebbségi témát feldolgozni, még akkor is, ha annak nem feltétlenül van hírértéke. Ez a tér-

ségi tematizáció szempontjából azt jelenti, hogy a vidéképépítésbe olyan elem is bekerülhet, amely nem feltétlenül rendelkezik értékkel, töltettel – az egyetlen értéke az, hogy kisebbségi magyar.

Ennek a kisebbségi lehatároltságnak a másik legjellemzőbb előfordulási formája az **etnikai fegyelem**, amely elsősorban ahhoz az önreflexiók diskurzushoz köthető, amely arra vonatkozik, hogy hogyan beszélünk magunkról mi, erdélyi magyarok. „Mert nem beszélhetünk akárhogy, mára már jó bejáratott beszédmód szolgál alapul ahhoz, hogy leírjuk/megírjuk/körülírjuk önmagunkat. Magyarán: a sajtó mára kialakította saját paneljeit, szóhasználatát arra vonatkozóan, hogy hogyan kell és illik az erdélyi magyarságról beszélnie, és immár az olvasók azok, akik számonkérnek ezt tőle”²⁷. Botházi szerint ez a jelenség a 2010-es évek végén erősebben nyilvánult meg, mint például a 90-es években²⁸. Ez azt jelenti, hogy az újságíró elfogad egyfajta értelmezési keretet – ezt nevezi Papp Z. Attila keretizmusnak²⁹ –, amelyhez mindig igazítja saját magát, mert hiszi, hogy ez a keret a kisebbségi magyarok érdekeit szolgálja. Botházi szerint ez egyfajta öncenzúra, hiszen a teljes magyar sajtó alá van rendelve annak a keretnek, hogy a kisebbség egysége sérthetetlen, amely a többséggel szembeni fellépés alapja.

A korábban említett szóhasználatról elmondható, hogy a **sajtónyelv rendkívül literaturizált**. Magyarai³⁰ szerint ez arra vezethető vissza, hogy a romániai magyar sajtóban az a szemlélet terjedt el, hogy az újságírásnak, főleg a „fontos” újságírásnak a szépirodalom vonzáskörébe kell tartoznia. Ez a törekvés, egyrészt a két világháború közötti időszakban kialakult újságírói hagyományokhoz köthető, másrészt ahhoz, hogy a kommunizmus idején a napilapok kiemelt helyen kezelték a kultúrát, amely a legolvasottabb rovat volt abban a rendszerben.³¹ Ennek a literaturizáltságnak a megnyilvánulása a nyelvi-stilisztikai megformáltságra való törekvés, a téma térségi értékekhez – történelem, táj, népiérték – vagy jelképekhez való kapcsolása, a színekdochés témakezelés, a jelzők, metaforák gyakori használata.

Az etnikai fegyelem mellett a nyilvánosság másik fontos jellemzője a **tabusítás**. Botházi szerint ennek „oka lehet a Magyarországról importált polarizált gondolkodás- és beszédmód, amely a média művelőit és fogyasztóit egyaránt befolyásolja Erdélyben is, de az internet népének kollektív hajlama is akár, hogy rögtönítélő bíróságként törjön pálcát bármi felett, ami más, ami eltérő, ami bármivel szemben fogalmazódik meg”³². Többek között tabunak számít a politika, valamint az idealizált Erdély képe. Mindkét téma kapcsolódik a térségi média vidékkonstrukciójához, hiszen a (tabusított) politika a vidéképítés egyik fő előfordulási formája, míg az idealizált vidékeken nincs helye konfliktusoknak, nézeteltéréseknek, kritikának.³³ Tehát a témák bemutatási módja – a megfogalmazás, hangvétel és értékelés szintjén – nem direkt befolyásoló jellegű abban az értelemben, hogy nem utasít, ritka a negatív minősítés, a bírálat, illetve a „kutakodás”, tényfeltárás. A média nem provokál, csak a bemutatási jogát gyakorolja.

Mindezek mellett fontosnak megemlíteni, hogy **médianyilvánosságot az elit-kultúra** uralja.³⁴ Ez az elitizmus pedig meghatározza a médiaszereplők tudatát és indítékait. Ez az attitűd a rendszerváltást követő időszakban alakult ki, amikor az újságírói szerep felértékelődött, szerteágazó lett, és a sajtó, az újságíró „jóval szélesebb körű szerepet látott el, mint amit a tömegtájékoztatás szó hagyományos értelmezési kerete megbírt volna, a lakosság különböző köznapi problémáinak a megoldását is felvállalta, a nem létező hivatalok szerepét töltötte be”³⁵. Az újságírói szerep mintegy szétsugárzott, az újságírók pedig a társadalmi épít-

kezésben is igyekeztek szerepet vállalni. Emiatt aztán a sajtó hangsúlyosan kapcsolódik a kisebbségi elitek által képviselt és gyakorolt aktuális küldetés szerepéhez, úgy gondolják az ő feladatuk a kisebbségi közösség szolgálata, képviselete, védelme, értékeinek megóvása.

Következtetések

■ A média működésének fentebb felsorolt jellemzői – kisebbségi tematizáció, etnikai fegyelem, irodalmias sajtónyelv, tabusítás, elitizmus –, amelyek társulnak a tájegység alapú rendszeres tematizációval és a térségi társadalom képviseletére irányuló szereppel, azt eredményezik, hogy a vidéki média a vidéki társadalom úgynevezett hivatalos, formális szegmenséhez kapcsolódik. Nem jelenít meg egy sor olyan témát, amelyek a mindennapi életvezetés részét képezik, ugyanakkor az explicit/implicit értékelések és a sajtónyelv révén az egyes témák megjelenítésének jóval szűkebb körű (standardizáltabb) készletét használja, mint ahogyan azt a mindennapi beszéd teszi. Ezzel pedig – a tematizáció és a megjelenítés módját illetően – tág teret hagy a mindennapi életvezetésre jellemző informalitás működésének. Miközben tájékoztat, beszámol, helyzeteket és személyeket mutat be, a fentiekben ismertetett jellemzők révén fenntartja és újratermeli a térségi társadalmat, illetve a társadalomban jelen levő formális és informális kettősséget.

■ JEGYZETEK

1. A téma áttekintését lásd: Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, Budapest, 2012. (A továbbiakban Kovách 2012).
2. Biró A. Zoltán: *Székelyföld – Milyen vidék?* Pro Scientia Ruralis 2020 (V.), 1–4. sz. 221–239. (A továbbiakban Biró 2020.)
3. im.; Bodó Julianna: *A formális és az informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, Budapest: MTA PTI, 2004. (A továbbiakban Bodó 2004)
4. Marc Mormont: *Rural Nature and Urban Natures*. Sociologia Ruralis 1987, XXVII. 1. sz. 3–20.
5. Marc Mormont: *Who is rural? or how to be rural: towards a sociology of the rural*. In Terry Mardsen – Philip Lowe – Sarah Whatmore (szerk.): *Rural Restructuring*. David Fulton, London, 1990.
6. Paul Cloke: *Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'*. Journal of Rural Studies 1994 (XIII.) 4. sz. 367–375.
7. Kovách 2012.
8. Biró 2020.
9. Owain Jones: *Lay discourses of the rural: developments and implications for rural studies*. Journal of Rural Studies 1995 (XI.) 1. sz. 35–49.
10. Biró 2020, Bodó 2004.
11. Ez alól a kivétel Kolozsvár, ahol a magyarság aránya alacsony, azonban a városban mégis több médiaorgánum, szakorgánum, réteglap, hírportál szerkesztősége működik.
12. Csinta Samu – Maksay Ágnes: *Erdélyi magyar média*. In Apró István (szerk.): *Határon túli magyar médiumok*. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Média tudományi Intézete, Budapest, 2017, 11–58. (A továbbiakban Csinta–Maksay 2017.)
13. Papp Z. Attila: *„Konfliktuskezelés” a romániai magyar sajtónyilvánosságban*. In Bárdi Nándor (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000, 269–274. (A továbbiakban Papp 2000.)
14. Uo. 272.
15. Legfrissebb összesítések: Magyarai Tivadar: *Az erdélyi magyarok nyilvánosságának általános jegyei*. In Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv (szerk) *Magyarok Romániában (1990–2015)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2020, 317–324. (A továbbiakban Magyarai 2020.) Kiss Tamás: *Médiaszerkezet, médiafogyasztás a 21. század második évtizedében*. In Uo. 325–342. (A továbbiakban Kiss 2020.)
16. Kiss 2020.

17. Magyarai 2020.
18. Györfly Gábor: Sajtótörténet – 50 éves távlatból. URL: <https://hargitanep.ro/65580-2/>. Utolsó letöltés dátuma: 2022. 07. 29.
19. Magyarai Tivadar: *A romániai magyar média*. Médiakutató 2000 (I.), 1. sz. (A továbbiakban Magyarai 2000.)
20. Székelyföldi sajtóörképért lásd: Sarány István: *Médiavilág a Székelyföldön*. In Cseke Péter (szerk.): *Székelyföld a 21. században. Esszék, tanulmányok*. Nap Kiadó, Budapest, 2020, 184–197.
21. A térségi médiák tematizációs gyakorlatáról lásd: Sarány Orsolya: *Egy interetnikus konfliktus a székelyföldi napilapokban*. Pro Scientia Ruralis 2019 (IV.) 1–2. sz., 35–57.; Sarány Orsolya: *Hitelesség, tájékoztatás és támogatás – a 2018-as Btk. módosítás a romániai magyar nyomtatott sajtó tükrében*. Me.dok 2020 (XV). 4. sz., 85–103.
22. Vincze Hanna Orsolya – Kassay Réka – Tőkés Gyöngyvér: *A romániai magyar hírportálok témaszerkezete*. Me.dok 2015 (X.), 1. sz. 37–52.; Rácz Éva Mária: *Médiapiac és tájékoztatás*. Uo. 53–62.; Keszeg Anna: *A televíziós médium kutatási paradigmái*. Uo. 63–68.; Péter Árpád: *„Címlapsztorik”. Szerkesztőségi tematizálás, tabuk és „hírközlés-univerzáliai” az erdélyi magyar nyomtatott médiában*. Uo. 69–83. (A továbbiakban Péter 2015.)
23. Péter 2015. 81.
24. Lásd más téma esetében is: Sarány Orsolya: *A média a gazdaságról. Elemzés egy regionális napilap példáján*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek 2022 (XIX.) 2. sz., 120–127.
25. Csinta–Maksay 2017.
26. Botházi Mária: *Hírek, tabuk, álhírek, Erdély. Tematizáció és hírszelekció az átalakuló kisebbségi sajtóban*. In Botházi Mária (szerk.): *Párhuzamos életutak. Emlékkönyv Cseke Péter 75. születésnapjára*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2019, 79–94. (A továbbiakban Botházi 2019.)
27. Uo. 84.
28. Akkori megjelenési formákról lásd Magyarai Tivadar: *A sajtó önállóságának kérdése a romániai magyar köztájékoztatás esetében. A romániai magyar sajtónyilvánosság határai*. Korunk 1996, 1. sz.; Horváth István: *Önkorlátozó sajtónyilvánosság. A romániai magyar sajtónyilvánosság határai*. Korunk 1996, 1. sz. (A továbbiakban Horváth 1996.)
29. Papp Z. Attila: *A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években. A működtetők világa*. Doktori dolgozat, ELTE, Budapest, 2005.
30. Magyarai 2000.
31. Részletesebben: Csinta–Maksay 2017; Gál Mária: *Útkeresésben a romániai magyar írott sajtó*. In Bodó Barna (szerk.): *Romániai magyar évkönyv 2000*. Szórvány Alapítvány–Polis Könyvkiadó, Temesvár – Kolozsvár, 2000, 142–151. (A továbbiakban Gál 2000.)
32. Botházi 2019. 82.
33. A konfliktuskerülés a romániai magyar nyilvánosság egyik fő jellemzője: lásd Horváth 1996, Csinta–Maksay 2017, Papp 2000.
34. Magyarai 2000, Gál 2000.
35. Botházi Mária: *Új típusú újságírás, változó újságírói szerepek Erdélyben*. Me.dok 2019 (XIV). 3. sz., 15–26.

BENEDEK ISTVÁN – SZÖLLŐSI TAMÁS

A TURISZTIKAI ALKALMAZÁSOK SZEREPE A DESZTINÁCIÓK MÁRKAKOMMUNIKÁCIÓJÁBAN

Helymárkázás és desztináció márkázás

■ A márka és márkázás fogalmak először a 19. század utolsó felében kapnak kiemelt figyelmet,¹ amikor az ipari forradalom következtében a piacon elérhető árucikkek száma rohamos növekedésnek indul, így pedig egyre égetőbb kérdésként jelenik meg a köztük lévő különbségek meghatározása, kiemelése és hatékony kommunikálása. Napjainkban a márka és márkázás fogalmak az árucikkek mellett számos egyéb kontextusban is megjelentek, egyes szerzők² pedig úgy vélekednek, hogy a branding irányelvei voltaképpen minden olyan területen sikeresen alkalmazhatók, ahol a fogyasztók választási helyzetbe kerülnek. Ebbe a trendbe illeszthető a földrajzi térségek márkázása is, ami az utóbbi két évtizedben már egy önálló, interdiszciplináris tudományterületként fogható fel.³ Mindazonáltal, hogy önmagában a helymárkázásnak, mint branding területnek számos sajátos jellemvonása van,⁴ a márkázás alapvető célja itt sem változik. Erre pedig több szerző is igyekszik felhívni a figyelmet. Piskóti István például a következő gondolatot fogalmazza meg: *„A márkázás során alapvető törekvésünk, hogy beazonosítsuk azokat a tényezőket, versenylőnyöket, melyek az adott terület, hely identitását leginkább meghatározzák, másoktól megkülönböztetik, beazonosítják, majd ezt megismertessük, tudatosítsuk, elfogadtassuk”*.⁵ Kádár Magor pedig a Korunk 2013-as lapszámában a településmárkázás lényegét így összegzi: *„egy városnak egy olyan egyedi pozíciót találni, amelyik az adottságaiból fakad, és egyediesíti, felismerhetővé és megkülönböztethetővé teszi más településekkel szemben.”*⁶ Összeségében tehát kijelenthető, hogy a márkázás egy földrajzi terület esetében ugyanúgy egy olyan sajátos identitásnak a kialakítását és hatékony kommunikálását jelenti, ahogy az egy termék, szolgáltatás vagy szervezet esetében is történik.

A helymárkázás alapvetően egy gyűjtőfogalomként fogható fel, ami a különböző területi szinteken megvalósuló brandingtörekvéseket összesíti. A nemzetközi szakirodalom rendszerint országok, régiók, városok, illetve az utóbbi időben kisebb települések márkázásáról beszél, illetve ezeket valamilyen szinten átfogó, de mégis különálló entitásként tekint a turisz-

tikai desztinációkra. A desztinációmárkázás fogalmának talán legszélesebb körben hivatkozott meghatározása Blain és szerzőtársai nevéhez köthető, akik úgy vélik, hogy a kifejezés „*egy olyan marketingtevékenységet jelent, ami támogatja egy olyan név, szimbólum, logó, jelölő szó vagy egyéb grafikai elem létrehozását, ami mentén beazonosítható és megkülönböztethető egy desztináció*”⁷. A szerzők továbbá hozzáteszik, hogy elsődlegesen ez a tevékenység járul hozzá egy olyan desztinációs imázs kialakulásához, ami képes pozitív módon befolyásolni a fogyasztói döntéseket. Ilyen értelemben tehát a desztinációmárkázás célja megegyezik a helymárkázással.

A két terület között a legfontosabb különbséget pedig elsősorban az elérni kívánt célcsoport jelenti, hiszen amíg előbbi esetben ez a tevékenység egyértelműen a meglévő és potenciálisan elérhető turistákra összpontosít, addig utóbbi esetben a célcsoportoknak egy szélesebb köre jelenik meg, legyen szó a helyi lakosságról, letelepedőkről, látogatókról vagy akár befektetőkről. Önmagában a turisztikai desztináció egy olyan földrajzi térséget jelent, amit egyrészt a látogatók egységes entitásként értelmeznek, vagyis kialakul róla egy jellegzetes imázs a befogadók tudatában, másrészt pedig rendelkeznek egy olyan intézményi háttérrel, ami a turisztikai márkázás megtervezését és megvalósítását lehetővé teszi.⁸ Az intézményi háttérrel a gyakorlatban rendszerint egy külön erre a célra létrehozott szervezet⁹ biztosítja, ami az adott turisztikai térség hivatalos szócsőveként működik, tehát elsődleges feladata az elérni kívánt turisták irányába történő kommunikáció hatékony megszervezése, de szélesebb kontextusban értelmezve ide sorolható az adott turisztikai desztináció márkaidentitásának kialakítása, illetve a turisztikai vonatkozású fejlesztések elősegítése, koordinálása is.¹⁰ Ezek az intézmények rendszerint az adott földrajzi térség közigazgatási szervezetéhez kapcsolódnak, hatásköre alá tartoznak, ahogy az Romániában is megfigyelhető. A legtöbb hasonló szervezet ugyanis a városi, illetve a megyei önkormányzatok égisze alatt működik. Időnként ugyanakkor arra is látunk példát, amikor az egyes szervezetek tevékenysége egy nagyobb régiót ölel fel.¹¹

Desztinációk kommunikációja az online térben

■ Annak érdekében, hogy egy adott márkáról kedvező márkaimázs alakulhasson ki a befogadók tudatában, egyrészt egy jól átgondolt és a márka értékeit megfelelően tükröző márkaidentitás kialakítására van szükség, másrészt pedig hasonlóan fontos az is, hogy ez a márkaidentitás tudatosan és következetesen legyen közvetítve a célcsoport irányába. A desztinációk a klasszikus márkákhoz hasonlóan a médiafelületek széles spektrumát használhatják annak érdekében, hogy az üzenetükkel elérjék közönségüket. A kampánykommunikáció korábban előszeretettel használta az ATL és BTL típusú felosztást ezeknek a kommunikációs csatornáknak a megkülönböztetésére,¹² viszont napjainkban egyre inkább előtérbe kerül a PESO modell,¹³ ami *fizetett* (paid), *kérdemelt* (earned), *megosztott* (shared) és *saját* (owned) médiafelületeket különböztet meg. A fizetett média azokra a csatornákra utal, ahol a márka médiafelületet vásárol annak érdekében, hogy az üzenete látható legyen egy harmadik fél által bir-

tokolt médiacsatornán. A kiérdemelt vagy szerzett média azt jelenti, hogy a márka üzenetét egy hitelesnek tekintett, harmadik fél közvetíti, legyen szó újságírókról, bloggerekéről vagy akár influenszerekről. A megosztott média olyan az adott márkához kapcsolódó tartalmakra utal, amit a közösségi média oldalakon aktív közösségek hoznak létre, szerkesztenek, illetve osztanak meg egymás között. A saját média pedig a márka által birtokolt médiafelületeken keresztül megvalósuló kommunikációt jelent.

1. számú táblázat:

A PESO modell médiafelületeinek legfontosabb jellemzői

	Fizetett (paid media)	Szerzett (earned media)	Megosztott (shared media)	Saját (owned media)
Bizalom	alacsony	magas	magas	átlagos
Skálázhatóság	magas	átlagos	alacsony	alacsony
Költségvonzat	magas	átlagos	alacsony	átlagos
Üzenet kontroll	magas	átlagos	alacsony	magas

forrás: saját szerkesztés

Az egyes médiafelületek sajátos jellemzőkkel rendelkeznek, ezeket összesíti az 1. számú táblázat.¹⁴ A jelen tanulmány a médiamixből a negyedik kategóriába sorolható, saját médiafelületekre fókuszál, amelyekről általánosan elmondható, hogy elsősorban az üzenet feletti kontroll tekintetében térnek el a többi kommunikációs csatornától, legyen szó offline vagy online médiafelületekről. Az online térben egy turisztikai desztináció számára ilyen felületeket jelent a saját weboldal, a saját közösségimédia-oldalak, valamint ide sorolhatjuk a saját mobilalkalmazásokat is.

A mobil alkalmazások szerepe a turisztikai kommunikációban

■ A mobil eszközök és a mobiltechnológia által biztosított médiafelületek központi szerepet játszanak a turisztikai kommunikációban, hiszen többek között állandó hozzáférést biztosítanak az információhoz, interaktív felületként működnek, az információ magasabb fokú személyre szabhatóságát teszik lehetővé, illetve a GPS-adatok felhasználásával geolokalizált funkciók beépítését teszik lehetővé.¹⁵ A mobilalkalmazások ezáltal nemcsak a turisztikai utazások megtervezése során kapnak kiemelt figyelmet, hanem a turisztikai szolgáltatások igénybevétele során is. A mobilalkalmazások desztinációmárkázásban betöltött szerepéről nemcsak a magyar nyelvterületen, hanem nemzetközi vonatkozásban is viszonylag kevés tanulmány született korábban. A jelen tanulmány éppen ezért feltáró jellegű, és elsődleges célja a romániai turisztikai alkalmazások piacának feltérképezése, illetve a szakirodalomban korábban használt szempontrendszer segítségével ezeknek az alkalmazásoknak a branding szempontú gyorselemzése. A vizsgálat ugyanakkor nem a teljes hazai palettát vizsgálja,¹⁶ hanem kimondottan a megyei szintű turisztikai alkalmazásokra összpontosít.

A megyei turisztikai alkalmazások helyzetének értékeléséhez mindegyiket megvizsgáltuk, hogy országos szinten melyek azok a megyék, amelyek rendelkeznek ilyen kommunikációs felületekkel. A felmérés ezen része a két legnépszerűbb alkalmazásbolt kínálatát vette figyelembe, vagyis az *Apple AppStore* és a *Google PlayStore* kínálatát. A kulcsszavas keresések során az egyes megyék neveit párosítottuk olyan népszerű, a turisztikai alkalmazások során rendszeresen használt kifejezésekkel, mint a *visit* (vizitează), a *discover* (descoperă), valamint az *explore* (explorează). Emellett pedig külön kulcsszavas kereséseket folytattunk az egyes megyék neveivel, olyan alkalmazásokat keresve, amelyek a *travel* (utazás) kategóriában helyezkednek el, illetve a nevük és leírásuk alapján a tanulmányunk szempontjából relevánsnak tekinthetők. Az eredmények alapján kijelenthető, hogy a vizsgálat időpontjában a 41 romániai megye közül összesen 20 rendelkezik olyan mobilalkalmazással, ami az adott térség turisztikai kínálatát hivatott bemutatni.

2. számú táblázat:

A minta megoszlása a választott márkanév alapján

márkanév	visit [név]	discover [név]	explore [név]	egyéb
appok száma	10	4	1	5
százalék	50%	20%	5%	25%

forrás: saját szerkesztés

Az alkalmazások elnevezését branding szempontból is érdemes vizsgálni, hiszen önmagában a név a márka talán legfontosabb verbális azonosítója.¹⁷ Ilyen tekintetben a földrajzi térségeknek alapvetően korlátozott lehetőségeik vannak, hiszen ellentétben a kereskedelmi márkákkal, ahol a névválasztás a kreatív folyamatok szerves részét képezi, az országok, városok, települések esetében ez adott, és csak nagyon ritka esetekben módosítható. Az általunk vizsgált mintában a leggyakoribb megoldás a megye nevének összekapcsolása a *visit* előtaggal (50%). Emellett négy további megye (20%) használja a *discover/descoperă* előtagok valamelyikét, illetve egy megye (5%) turisztikai alkalmazása az *explore/explorează* kulcsszavak segítségével érhető el. Végül pedig további öt (25%) olyan turisztikai alkalmazás elérhető, amelyek a fent említett előtagok egyikét sem használják a nevükben. Itt egyaránt találkozunk olyan nevekkkel, amik egyértelműen utalnak az alkalmazás turisztikai jellegére, mint Brassó (Brasov Tourism) vagy Kolozs (Cluj Tourism) megye példája, viszont olyan alkalmazások is szerepelnek a vizsgálatban, ahol nem található egyértelmű utalás, lásd Szilágy (Sălaj Țara Silvaniei) vagy Teleorman (Teleorman App) megyék példáját.

A márka tulajdonosi viszonyait tekintve a szakirodalom rendszerint kiemeli, hogy a földrajzi térségek esetében nem beszélhetünk konkrét tulajdonosról, hiszen voltaképpen minden ott lakó a márka tulajdonosaként értelmezhető. Ezáltal rendszerint felmerül az a kérdés is, hogy voltaképpen kinek is a feladata egy földrajzi térség márkázása. Ebben a kérdésben

ugyanakkor az utóbbi években egy viszonylag széles körű konszenzus alakult ki a terület szakemberei között. A legtöbben ugyanis egyetértenek abban, hogy egy helymárka felépítése elsődlegesen az adott földrajzi térség adminisztratív egységeinek a feladata, ilyenként tehát egy top-down, vagyis felülről vezérelt folyamatként fogható fel a gyakorlatban. A helyi, megyei vagy országos szintű kormányzat tehát jellemzően a márkaépítési törekvéseknek nemcsak kezdeményezője, hanem a folyamatok koordinátora lesz. Ebben a tekintetben érdemes megvizsgálni, hogy az egyes alkalmazások milyen fejlesztői háttérrel rendelkeznek, illetve milyen intézmény van megjelölve, mint a felület fenntartója.

3. számú táblázat:

A minta megoszlása a márkamenedzsmentet ellátó szervezet alapján

márkamenedzsment	megyei tanács	megyei TDM	nem jelölt
appok száma	13	3	4
százalék	65%	15%	20%

forrás: saját szerkesztés

Előbbi esetében a vizsgálat alapján kijelenthető, hogy az alkalmazások többsége (80%) két fejlesztői csoporthoz köthető: a szebeni székhelyű Eventya,¹⁸ illetve a Schubert & Franzke.¹⁹ Négy alkalmazás esetében a helyi TDM szervezet van fejlesztőként megjelölve, ami egyúttal egy fontos indikáció lehet a célcsoport számára arra vonatkozóan, hogy a felület a hivatalos turisztikai kommunikáció részét képezi. Ami pedig a felületeket menedzselő szervezeteket illeti, a több forrásra is kiterjedő vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy minden alkalmazás hivatalos felületnek tekinthető, viszont az alkalmazások leírásai alapján ez nem mindenhol egyértelmű. A vizsgált mintánkban 16 mobilalkalmazás esetében egyértelműen megjelenik a megyei tanács vagy a megyei szintű TDM szervezet mint az alkalmazás működtetője, viszont négy esetben erre vonatkozóan nem találunk egyértelmű információt, ami mindenképp hiányosságként említhető. A turisztikai kommunikáció tekintetében alapvető elvárás, hogy a tartalom több nyelven is elérhető legyen a felület felhasználói számára. Emellett az elérhető nyelvek száma irányadó mutató lehet a megszólítani kívánt turisztikai célcsoport vonatkozásában is. Az alábbi táblázat négy különböző megoldást összesít az általunk vizsgált mobil alkalmazások esetében: egynyelvű, kétnyelvű, háromnyelvű és háromnál több nyelven is elérhető felületek.

4. számú táblázat:

A minta megoszlása az elérhető nyelvek száma alapján

nyelvek elérhetősége	egynyelvű	kétnyelvű	háromnyelvű	3+ nyelvű
appok száma	1	13	4	2
százalék	5%	65%	20%	10%

forrás: saját szerkesztés

Az elérhető nyelvek száma alapján a legtöbb felület két nyelven – románul és angolul teszi elérhetővé a tartalmát (65%). Ezt követik a három nyelven elérhető felületek, mint Kovászna, Hargita, Maros és Neamț megye, ahol utóbbi esetében a német, előbbieket pedig a magyar jelenik meg harmadik elérhető nyelvként. A 2022-ben megjelenő Vrancea megye alkalmazása a vizsgálat pillanatában még csak román nyelven elérhető, egyben az egyetlen egynyelvű felület. Végül pedig két alkalmazás esetében a választható nyelvek száma meghaladja a hármat: Szilágy megye alkalmazása román, angol, német és magyar nyelven is elérhető, illetve Kolozs megye esetében ez a lista még a francia nyelvvel bővül. A turisztikai kommunikációnak egy másik fontos aspektusa az egyes médiafelületek közötti kapcsolatok megteremtéséről szól. A mobilalkalmazások első ránézésre egy meglehetősen zárt rendszert képeznek, ahol az elsődleges cél az, hogy a felhasználó minél több időt töltsön az alkalmazáson belül, viszont a desztináció kommunikációja szempontjából arra is érdemes kiemelt figyelmet fordítani, hogy a saját médiafelületek közötti kapcsolatteremtés lehetőség szerint minél hatékonyabb módon megvalósulhasson. A vizsgálat következő pontjában azt mérlegeltük, hogy az egyes mobilalkalmazások milyen átvezető linkeket tartalmaznak a desztináció saját médiafelületeire. Hivatalos weboldalra mutató linket mindössze három alkalmazás esetében találunk. Ennél szélesebb körben alkalmazott módszer az egyes közösségimédia-oldalak megjelenítése a felületeken belül. Az 5. számú táblázat ezeknek a népszerű közösségi média oldalaknak a megjelenését összefoglalja.

5. számú táblázat:

A minta megoszlása a közösségi média oldalak megjelenítése alapján

közösségi média	Facebook	Instagram	Youtube	Twitter
appok száma	7	6	3	1
százalék	35%	30%	15%	5%

Az összes vizsgált felület között hét esetben (Brassó, Dolj, Hargita, Kovászna, Maros, Maramaros, Temes) találunk közösségimédia-oldalakra átvezető linkeket, tehát az alkalmazások többsége (65%) nem nyújt ilyen funkciót a látogatói számára. A közösségi média oldalak tekintetében a legnépszerűbb felületnek a Facebook tekinthető, ami a közösségimédia-linkkel rendelkező alkalmazások mindegyikén megjelenik. Az Instagram ehhez képest egy esetben (Dolj) nem szerepel a választható közösségi oldalak között. Ehhez képest Youtube-csatornára mutató linket már csak három esetben (Brassó, Kovászna, Temes) Twitter-oldalra vezető hivatkozást pedig mindössze egy megyei alkalmazás (Maros) esetében találunk.

A tanulmány utolsó vizsgálati szempontja a közvetített márkaidentifikációra, azon belül pedig a márka vizuális megjelenésére fókuszál. Amíg egy kereskedelmi márka esetében az elsődleges vizuális azonosító a logó lesz, ami a márkanévhez hasonlóan egy kreatív folyamat eredményeként jön

létre, addig egy földrajzi térség rendszerint már a márkázási folyamatok elkezdése előtt rendelkezik vizuális azonosítókkal, legyen az zászló, vagy címer. Ugyanakkor ezeknek a szimbólumoknak a használata branding-szempontról megkérdőjelezhető, hiszen sokszor nem rendelkeznek olyan fokú differenciáló hatással,²⁰ ami az adott térség megfelelő pozicionálásához szükséges. Egy desztináció számára egy mobilalkalmazás számos lehetőséget kínál a vizuális identitás kifejezésére, ezek között pedig a legkézenfekvőbb megoldást az alkalmazás által használt ikon képezi. Az általunk vizsgált mintában az egyes turisztikai desztinációk eltérő kommunikációs megoldást alkalmaznak. A legtöbb esetben az ikonikus logó jelenik meg (40%), viszont emellett ugyanannyi desztináció használ tipografikus és kevert megoldást (15–15%). A standard kategóriák mellett a tipológiai besorolásban megkülönböztettünk még két másik kategóriát is. Az egyik a címer ikonok, ahol az adott desztináció nem rendelkezik egy saját, kialakított vizuális identitással, az alkalmazás pedig az adott megye hivatalos címerét használja (lásd például Prahova megye alkalmazását). Az utolsó kategóriát pedig azok az alkalmazások képezik, ahol a ikon a megye térképét jeleníti meg valamilyen formában (lásd például Szilágy megye alkalmazását). A vizuális identitás tekintetében kiemelhető jó gyakorlat például Hargita vagy Kovászna megye, ahol a tudatosan felépített vizuális identitást nemcsak a mobilalkalmazás, hanem az online térben elérhető egyéb, a desztinációhoz tartozó médiafelületek is következetesen használják.

Összegzés és kitekintés

■ A jelen tanulmány a romániai megyék turisztikai mobilalkalmazásainak aktuális helyzetét térképezi fel, a felületek vizsgálatához pedig egy branding szempontú megközelítést alkalmaz, ilyen értelemben tehát arra keresi a választ, hogy az egyes felületek hogyan képesek hozzájárulni egy turisztikai desztináció márkáépítési törekvéseihez, illetve milyen brandingszempontok érvényesülnek ezeken a felületeken. Az eredmények alapján kijelenthető, hogy országos szinten nagyjából fele-fele arányban oszlanak meg a mobilalkalmazással rendelkező és nem rendelkező megyék. A mobilalkalmazások többségét ugyanazok a fejlesztők állítják elő, ennek következtében pedig nagyon sok felület ugyanazt a struktúrát követi, ugyanazt a használati élményt kínálja, ez pedig brandingszempontból nehezíti a megkülönböztetést. A vizuális identitás tekintetében több jó gyakorlat is fellelhető, viszont a megyék többsége még nem rendelkezik egy korszerű és az online térben könnyen adaptálható, ezáltal pedig megfelelő rugalmasságot biztosító arculattal. A mostani vizsgálat kiindulópontot jelenthet jövőbeli kutatások számára, ahol nagyobb hangsúlyt kap az alkalmazások tartalma, a közvetíteni kívánt üzenetek, illetve az elérhető funkciók és interaktív lehetőségek.

Melléklet:**1. melléklet:**

A tanulmány által vizsgált mobil alkalmazások listája

	Alkalmazás neve	Fejlesztő neve	Megjelenés éve
1	Visit Covasna	Eventya	2017
2	Visit Harghita	Eventya	2018
3	Visit Mureş	Visit Mures Egyesület	2019
4	Visit Bacău	Schubert & Franzke	2020
5	Visit Maramureş	Eventya	2022
6	Visit Neamţ	Fidesys Mobile	2018
7	Visit Prahova	Schubert & Franzke	2018
8	Visit Vrancea	Eventya	2022
9	Visit Năsăud	Schubert & Franzke	2018
10	Visit Caraş-Severin	Schubert & Franzke	2019
11	Discover Dolj	Eventya	2019
12	Discover Hunedoara	Schubert & Franzke	2019
13	Discover Timiş	Eventya	2018
14	Descopera Buzăul	Schubert & Franzke	2021
15	Explore Bihor	TDM Bihar megye	2021
16	Argeş Ghid App	Eventya	2019
17	Braşov Tourism	Eventya	2018
18	Cluj Tourism	TDM Kolozs megye	2017
19	Salaj Țara Silvaniei	Schubert & Franzke	2018
20	Teleorman App	Schubert & Franzke	2020

forrás: saját szerkesztés az alkalmazásokról elérhető nyilvános adatok alapján

■ JEGYZETEK

1. George S. Low – Ronald A. Fullerton: *Brands, brand management and the brand manager system: A critical historical evaluation*. Journal of Marketing Research 1994. 31. évf. 2 sz. 173–190.
2. Kevin Keller: *Strategic Brand Management*. Pearson Education Limited, Harlow, 2012.
3. Graham Hankinson: *Rethinking the Place Branding Construct*. In: Mihalis Kavaratzis – Gary Warnaby – Gregory J. Ashworth (szerk.): *Rethinking Place Branding. Comprehensive Brand Development for Cities and Regions*. Springer International, Cham, 2015. 13–33.
4. Ide sorolható többek között a márkatulajdonos kérdése, a márkamenedzsment sajátos kihívásai, a márkakommunikáció koordinálása, a márkaidentitás felépítése, vagy a

- márkaimázs komplexitása. Erről a témáról bővebben lásd Papp-Váry Árpád: *Ország-márkázás. Versenyképes identitás és imázs teremtése* könyvét.
5. Piskóti István: *Régió- és településmarketing. Marketingorientált fejlesztés, márkázás*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2012. 130.
6. Kádár Magor: Arculatépítés a városmárkázásban. *Erdélyi városok márkázásának tapasztalatai*. Korunk 2013. 4. sz. 44–49.
7. Carmen Blain – Stuart E. Levy – J. R. Brent Ritchie: *Destination Branding: Insights and Practices from Destination Management Organizations*. Journal of Travel Research 2005. 43. évf. 4. sz. 328–338.
8. Dimitros Buhalis: *Marketing the Competitive Destination of the Future*. Tourism Management 2000. 21. évf. 1. sz. 97–116.
9. Ezeknek a megnevezésére használja a nemzetközi szakirodalom a DMO (Destination Marketing Organization) kifejezést. A magyar szaknyelvben pedig legtöbbször a TDM rövidítéssel találkozunk, ami a Turisztikai Desztináció Menedzsment kifejezésre utal.
10. Lőrincz Katalin – Sulyok Judit: *Turizmusmarketing*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2017.
11. Példaként említhető a Székelyföldi TDM klaszter, ami ernyőszerzetként igyekszik átfogni Hargita, Kovászna, illetve részben Maros megye turisztikai kommunikációs tevékenységét.
12. Az ATL az above the line kifejezésre utal, vagyis a vonal feletti eszközökre, ami a klasszikusnak tekinthető médiafelületek gyűjtőneve, mint a nyomtatott média, a köztér, a rádió, a televízió, vagy az online média. A BTL pedig a below the line elnevezésből ered, ami a nem konvencionális médiafelületeket és marketingkommunikációs csatornákat összesíti, mint a direkt marketing, az eladásösztönzés, vagy éppen a közkapcsolati tevékenység.
13. A PESO modellt Gini Dietrich, a PR szakma egyik nemzetközi szinten is meghatározó blog felületének szerzője tette széleskörben ismertté 2014-ben megjelenő *Spin Sucks: Communication and Reputation Management in the Digital Age* című könyvében.
14. Stephen Waddington: *PESO explained for marketing and public relations*. Wadds Inc. Online elérhető: <https://wadds.co.uk/blog/peso-for-marketing-and-pr> utolsó letöltés dátuma: 2022. 02. 10.
15. Carlos Alberto Scolari – José Fernández-Cavia: *Mobile Applications and Destination Branding in Spain*. International Journal of Interactive Mobile Technologies 2014. 8. évf. 2. sz. 15–22.
16. Romániában hasonló turisztikai alkalmazásokat látunk országok (Explore Romania), nagyvárosok (Sibiu City App) és kisebb települések (Visit Sovata) esetében egyaránt.
17. Alina Wheeler: *Designing Brand Identity: Essential Guide for the Whole Branding Team*. John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey, 2017.
18. A szebeni székhelyű Eventya a romániai piacon elsőként készít turisztikai mobilalkalmazást 2014-ben Szeben számára, később pedig számos hasonló városi vagy megyei vonatkozású projektbe kapcsolódnak be, ráadásul 2017-ben ők készítik Románia hivatalos turisztikai alkalmazását is.
19. Az osztrák érdekeltségű Schubert & Franzke 2005-ös megalakulása óta meghatározó szereplőnek számít az európai térképpiacon, legyen szó nyomtatott katalógusokról vagy digitalizált térképekről. Az utóbbi években a szolgáltatások köre többek között a turisztikai mobilalkalmazások készítésével bővült, a vizsgálat pillanatáig pedig 8 romániai megye számára készítettek hasonló felületet.
20. Ezért látjuk, hogy egyes országok, régiók, városok és turisztikai desztinációk a saját márkaépítési törekvéseik során egy sajátos vizuális identitás kialakításán dolgoznak, ami időnként kiindulópontként tekint a meglévő vizuális szimbólumokra, viszont más-kor egy teljesen új koncepcióból indul ki.

SEBESTYÉN KINGA

PSZICHOLÓGIÁN INNEN, IRODALMON TÚL

Jakobovits Kitti: *Irodalomterápia.*

A könyvespolcod pszichológusszemmel

■ Jakobovits Kitti pszichológus és irodalomterapeuta első könyve különböző alfejezetekre bontva nyolc nagy fejezetben járja körül a címben megjelölt témát, amelyről a szerző azt mondja, egyelőre jóval többen csinálják, mint kutatják. A főcím, *Irodalomterápia*, elméleti, összefoglaló jellegű művet sugall, míg az alcím, *A könyvespolcod pszichológusszemmel*, valamiféle gyakorlatibb jellegű tartalom lehetőségét is felvillantja. A könyv maga is reflexív erre a kettősségre, ismeretterjesztő műként határozza meg magát, amelyben először az elméleti megalapozás kerül előtérbe (ez a hangsúlyosabb terjedelmileg), utána pedig gyakorlatiasabb leírásokat olvashatunk, a kötet legvégén pedig tényleges terápiás üléseken született szövegeket és a hozzájuk kapcsolódóan kialakult gondolatmeneteket tolmácsolja a szerző.

Már a fentebbiekből is látszik, hogy ezt a könyvet elolvasva számos megközelítésben fogjuk látni az irodalomterápiát mint terápiás módszert, sajátos határterületet pszichológia és irodalom között, mint valamit, ami bizonyos formában már az ősi kultúráktól velünk van, de amely még sincs teljességé-

ben leírva, lehetőségeiben feltárva és kiaknázva. A könyv saját céljaként is azt tűzi ki, hogy hozzájáruljon az irodalomterápia (amikor az irodalom helyeződik terápiás közegbe) és az irodalompszichológia (amikor az irodalmat vizsgáljuk pszichológusszemmel) látóterében elindult azon folyamatok újraindításához, illetve folytatódásához, amelyek a közelmúltban kissé megtorpanni látszottak. Nem meglepőek ezért, s az ismeretterjesztő műfaj kereteit sem feszítik szét a kötetnek azon részei, amelyeket olvasva az a benyomásunk támad, hogy a szerző főleg azokhoz kíván itt szólni, akik maguk is foglalkoznak a módszerrel mint terapeuták, terápiás csoportvezetők. Ebbe a kategóriába sorolódnak azok a részei a könyvnek, amelyekben például arról olvasunk, mely szempontokat kell figyelembe venni akkor, amikor valaki művészi szöveget választ egy ilyen alkalomra. Ha a könyvet nem a pszichológiában jártasként, hanem esetleg bölcsészként vagy laikusként vesszük kézbe, akkor az ilyen részek újszerű perspektívát mutathatnak számunkra az irodalomról, amelyet addig esetleg a mi látószögünk nem is fogott be.

Az egyik ilyen téma az irodalomnak a vállaltan és többször használt eszközszerpe a terápiás közegben, egészen szó szerinti értelemben is, hiszen a bevezető fejezet utolsó oldalain azt olvassuk, hogy a szövegek szimbolikus módon helyettesítik a rendelőben található összes tárgyat, így például fotelt, dísz tárgyakat, vizes poharat, zsebkendősdobozt, tükröt, ablakot, ajtót és még ennél is többet. Talán egy ilyen felsorolás után van itt a leginkább a helye az irodalomterápia meghatározásának, hiszen noha valamiféle sejtése valószínűleg mindannyiunknak van, amikor ezt a szót halljuk, ahogy a könyv is állítja, nem biztos, hogy egészében értjük is, hogy mitől más vagy több ez esetleg mint az olvasásnak egy reflektív módja, amelyet az olvasók valószínűleg amúgy is művelnek. Jakobovits összegzésében az irodalomterápia nem más, mint az a folyamat, amelyben a páciens egy szöveg hatására megvizsgálja azon dolgokat, amelyekkel a szöveg hatott rá, s azokat is, amelyeket kiváltott belőle, mindezt pedig teszi úgy, hogy megfigyeléseit, megérzéseit verbalizálja és kommunikációt folytat róluk a terapeutával sajátos terápiás közegben. A terápiás közeg jelenthet akár e-mail-váltást is, a közeget nem fizikai értelemben kell kizárólag értelmeznünk. A verbalizáció fontosságát a narratív pszichológia alapvető meglátása igazolja, miszerint a létezésünket mi magunk is történetekké formáljuk, ezáltal tárolva és rendszerezve az élményeinket, tapasztalatainkat. Alapesetben egyetlen narrátorral számolunk ilyenkor, mégpedig önmagunkkal, ugyanakkor az irodalmi szövegen keresztül eszközt kaphatunk arra, hogy más perspektívákat is észrevegyünk. A narratív

pszichológia szerint fontos az, hogy elmesélve őket, a tapasztalatoknak struktúrát adjunk, hiszen így érzelmi hatásaik kezelhetőbbé, átláthatóbbá válnak. Ehhez a szerző még hozzátesz egy további gondolatot is, ami a verbalizálás, azaz narratívába strukturálás terápiás előnyét mutatja, eszerint pedig, ha a világ történetekben létezik számunkra, akkor a megoldás a problémáinkra is létezhet történetekben.

Bár az irodalom eszközként való használatával szemléletileg teljesen ellentétes póluson helyezkedik el a mára már az oktatásban is elterjedt és jól ismert szemlélet, a gadameri hermeneutika, a fentieket szemrevételezve mégis eszébe juthat az olvasónak, hogy az irodalomterápiás és a hermeneutikai szemlélet lényegében s a legfontosabb alap gondolatok keretét követve ugyanaz. Hiszen mindkettő lényege, hogy az olvasó szöveggel való találkozása autentikus élmény, párbeszéd az előzetes tapasztalatok és a mű által előhívott élmények, gondolatok között, majd pedig a reflexív folyamat után valamiféle összeolvadása a mű – nevezzük most így – tudása és az olvasóban megszületett tudás között. Az irodalmi hermeneutika persze alapvető figyelmet fordít a mű saját horizontjára, időben való létére, a terápiásan használt szöveg pedig kiindulópont egy olyan reflektív-asszociatív közegben, ahol a személyes asszociációk olyannyira eltávolodhatnak a szövegtől, hogy annak a beszélgetésben való jelenlétéről meg is feledkezhetünk. Ezenkívül pedig a szerző többször hangsúlyozza azt is, hogy noha vannak eltérő egyéni vélemények, de – az ő szavával élve – szerencsére az az általános viszonyulás,

hogy az irodalomterápiás szöveg nem kell esztétikailag és kulturálisan is értékes legyen. Ezek kutatása pedig az irodalomtudomány egyértelmű területe. Alapvetőek tehát a különbségek, ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a szöveghez való közelítés módja mentén itt egy újabb átfedését láthatjuk az irodalomterápiának és az irodalomnak.

Esztétikai, irodalmi kérdésekkel konkrétan is foglalkozik a kötet a *Műnemi és műfaji különbségek az irodalomterápiás szövegek alkalmazásában* című fejezetben, amikor a krimi műfaját járja körül a szerző. Irodalmi szempontból is tudjuk, hogy a krimi sajátos módon oszcillál a különböző esztétikai minőségek határain, de azt is tudjuk, hogy ez sokkal inkább szól az egyes művekről, s csak utána a műfaji jellemzők együtteséről. Egy későbbi fejezetben megjelenik azonban egy irodalomterápiás szempontból kifejezetten érdekes gondolatmenet, amely a krimi műfajának töretlen sikerét a műfaji jellemzőkön keresztül igen újszerű, specifikus perspektívába helyezi. Azt olvashatjuk ugyanis, hogy a krimi-olvasás megjelenhet olyan emberi szükséglet kielégítéseként is, ami a Maslow-piramis alján helyezkedik el, azaz egyike azon alapvető szükségleteknek, amelyek nélkül a magasabb szintek kognitív szükségletei – ahova tipikusan az olvasást is helyeznénk – nem működhetnek. Ez a szükséglet a biztonságérzet szükséglete. Ha a valóságban ez hiánycikké válik, s mi nem tehetünk semmit a megváltoztatás céljából – ilyen volt például a koronavírus-járvány kezdetét jellemző általános félelmi helyzet – akkor a krimi, amelynek jól meghatározott felépítése, tipikus karakterei, többnyire hasonló cselekménye, megszokott

bizonyos lezárása, a rendet és igazságot visszaállító befejezése van, képes lehet a biztonság szubjektív érzését kelteni. Ez az okfejtés nagyon pontosan rámutat arra, amit a könyv többször is hangsúlyoz, mégpedig, hogy az irodalom és az olvasó interakciójának számos olyan kifejezetten fontos aspektusa létezik, amelyet csak az irodalomtudomány vagy csak a pszichológia határain belül nem láthatnánk.

Egy másik műfaj, amelyet a szerző részletesebben tárgyal, nem más, mint a ma igen népszerű és elterjedt slam poetry. Megragadva magának a műfajnak is a lényegét, a fejezet címe, amelyben a téma kifejtésre kerül, a következő: *Az olvasáson és az íráson is túl*. A szöveges, nyelvileg igen tudatosan megalkotott slamek esetében a szöveges forma önmagában még távol áll attól, amit slam poetrynek hívhatunk, a közönség előtt történő előadás s az erre adott azonnali reakciók teszik valóban azzá. Nem nehéz belátni, hogy az irodalomterápiát miért is érdekelheti különösen a műfaj, hiszen adottak benne a saját tapasztalat verbalizálásának és megosztásának lehetőségei, a közösségi élmény, a saájáthoz hasonlító, de biztonságos távolságból szemlélnélhető tapasztalatok, amelyek elindíthatják a személyes reflexiót, illetve bátorságot adhatnak a megosztáshoz. Ami viszont újdonság lehet az olvasó számára, az azoknak a területeknek és személyeknek, valamint az ő hitvallásuknak a bemutatása, akik alkalmazott formában használják a módszert terápiás célzatú csoportokban. Így találkozunk például Horváth Kristóf (Színész Bob) és Kajati Bálint nevével. Előbbi előadóművészi tapasztalatait különböző pedagógiai jellegű programokon, elsősorban

hátrányos helyzetű gyerekeknek szervezett programokon kamatoztatja, míg utóbbi roma slam programot működtet. Láthatjuk tehát, hogy milyen széles körben beszélhetünk irodalomterápiáról, nem kell csak a pszichológusi rendelő kanapéján lezajló beszélgetésre gondolnunk, ahol esetleg előzetesen felolvasásra került egy szöveg.

Noha a szerző többször jelzi a kötetben, hogy a teljesség igénye nélkül mutatja be az irodalomterápia körvonalait, elolvasva a könyvet, mégis azt érezzük, hogy számos irányból rálátást kaptunk a témára. Ennek fontossága abból is fa-

kad, hogy a többféle aspektus többféle kapaszkodót jelent a laikus olvasónak, s így az előzetes feltételezéseink, elképzeléseink, jóslataink a témát illetően mind helyrekerülnek, kiegészítődnek vagy legalábbis továbbgondolási útra találhatnak. Ilyen értelemben Jakobovits Kitti ezen könyve tökéletes első választás lehet azoknak, akik egyelőre még csak érdeklődnek az irodalomterápia iránt, nem feltétlenül csak leendő terapeuta- vagy páciensszerepben, hanem olyanként is, aki igényli, hogy megértse, mi történik vele, amikor egy szöveg hatással van rá.

AZ EGYETEMI ELŐADÁSOK IGÉZETE

Takács Ádám: *A történelem igézete. Előadások a múlt, a tudás és az alkotás kapcsolatáról*

■ *Kontextus.* Takács Ádám *A történelem igézete* című kötete a METU Teória Pörcki Zsuzsanna által szerkesztett könyvsorozat második köteteként jelent meg. Egy, a pandémia alatti online oktatási időszakban megtartott előadás-sorozat lejegyzett és könyvvé alakított verziója ez a szöveg, mely úgy beszél múlt, múlthoz való hozzáférés és alkotás-művészet kapcsolatáról, hogy közben a rögzítési időszak történelemmé válására is folyamatosan reflektál. A METU képzési rendszerének megfelelően az egyetemi előadások tíz oktatási egységbe szerveződnek, így a gondolatmenetnek is tíz állomása, a kötetnek pedig tíz fejezete van, az egyes részek pedig magukon viselik az egyetemi előadás keretszerkezetét: megszólítások, elköszönések, illetve egy esetben a hallgatói megjegyzések-válaszok is benne maradtak a szövegben.

Értelmezés. A tudománytörténetben külön fejezetet lehetne nyitni azoknak az életműveknek, melyekben a nagy művek megszületése pedagógiai helyzetekhez kapcsolódott. John L. Austin *Tetten ért szavakja*, George Herbert Mead szociálpszichológiai munkái jól illusztrálják, milyen tudományművelési éthosz jellemzi azokat a gondolkodókat, akik az oktatási helyzetben találták meg azt a fókuszáltságot, mely a gondolatmenet strukturált kifejtéséhez szüksé-

ges. Ezeknél a példáknál általában hangsúlyozni szoktuk, hogy mindezen munkák a felsőoktatás eltömegesedése és kapitalista piaci modellre való átállása előtti időkből származnak. De asszociálhatunk olyan egyetemi előadás-sorozatokra is, mint a kötetben sokszor emlegetett Michel Foucault munkái (a Collège de France-on tartott előadásai), ahol az oktatási rendszer jelölt ki olyan előadói műfajt, mely a szóbeli előadástól az írott szöveg többszörösen reflektált koncentrációját várta el. Én nagyon elfogult vagyok ezzel a műfajjal kapcsolatban, s elfogultságom a könyvben felvetett kérdések horizontján is értelmezhető.

Úgy nőttem fel, hogy a tanítás, az iskola mindig jelen volt az otthoni beszélgetésekben, a családi szakmai mintákban. Imádtam iskolába járni, egészen egyszerűen nem tudtam értelmezni azokat az osztálytársaim, akik nem látták az iskola értelmét. Az egyetemnél izgalmasabb helyet meg egyenesen nem tudok elképzelni: emberek azért kelnek fel, s azért mennek be egy munkahelyre, hogy másoknak komplex gondolatokat adjanak át. Olyan másoknak, akik meg azért keltek fel és mentek be az adott intézménybe, hogy erre a gondolati komplexitásra rákapcsolódjanak. Ezért is vagyok nagyon kíváncsi minden egyetemi órára, mert azt gondolom, ott zajlanak a világ leg-

csodálatosabb emberi interakciói. *A történelem igézete* ezekbe az emberi interakciókba enged belelátni, s bár benne van az online oktatás rendhagyó és nem túlságosan szerencsés formája feletti sajnálkozás, mégiscsak értékeremtésre használja fel ezt a helyzetet. Úgyhogy azzal is kezdeném a könyv tartalmi bemutatását, hogy felhívnám a figyelmet arra, milyen performatívumai vannak az egyetemi oktatói szerepnek ebben a kötetben.

Az előadások hangneme a klasszikus frontális előadásokét idézi fel: Takács Ádám magázza hallgatóit, a szöveg úgy épül fel, hogy az egyes egységek elején és végén van interakciós helyzet, a gondolati egységeket azonban bevezetik olyan illokúciós formulák, melyek irányítják a gondolkodási tevékenységet. Ezek a jelzések az ideális hallgató trópusát hozzák létre – némi cinizmussal. Az előadó jelzi, hogy milyen gondolkodási tevékenységet lenne indokolt elvégezni adott problémakör követésekor, a beépített kiszólások azonban sokszor utalnak arra, az előadó nem bízik maradéktalanul hallgatósága elkötelezettségében.

A gondolatmenet a múlt, a történetiség és a történelem kortárs kultúraalakító szerepére kérdez rá, a címben megjelenő „igézet” metafora erre utal, az alcím pedig a múlt, a tudás és az alkotás hármas horizontjára helyezi el az érintett kérdésköröket. A féléves gondolatmenet íve a történetiség kortárs kultúrában betöltött szerepétől a történelem és a múlt instrumentálizálásának negatív, illetve a kritikai gondolkodás eszközeként való használatának pozitív forgatókönyvéig vázolja fel a múlt kortársiaságának összetett kérdését. Az első fejezet kijelöli a történeti dimenzi-

óban értett kortárs kultúra nyugati világra jellemző paramétereit, s ezzel nagyon szimpatikusan bekerül a szövegbe a nyugati perspektíva relativizálásának alakzata, mely utalásszerűen több fejezetben is ott lesz, de masszívan az ellentörténelmeket tárgyaló 9. fejezetben jelenik meg ismét. A második fejezet a történelem használatának három paradigmáját vázolja fel, a szaktudományosat, az emlékezetközösségit és a politikait. Ez a második fejezet fekteti le azokat az alapelveket, melyek az utolsó fejezet történelemhasználati tedd-ne tedd eligazítóját értelmessé teszik. A harmadik és hetedik fejezetek a történelemcsinálás vagy a történeti látásmód egy-egy központi problémáját járják körül. A harmadik arra kérdez rá, hogyan tudunk hozzáférni a múlthoz, erre milyen technikák, eszközök, társadalmi gyakorlatok alakultak, s míg leginkább az archívumképzés jelenségét akarja megérteni a fejezet, bevezeti a következő négy egység problémakörét is. A negyedik fejezetben a tér-idő összefüggés múltérzékelésben betöltött elméleti-módszertani szerepét értjük meg Fernand Braudel, George Kubler, Michel Foucault és David Harvey munkái alapján, s itt is érzékelhető a gondolatmenet előre- és visszautaló építkezése, ugyanis a térbeli fordulat előrejelzi a következő fejezetekben megjelenő nyelvi és képi fordulat tudománytörténeti fontosságát. Az ötödik fejezet történelem és elbeszélés szükségszerű összekapcsoltságának jelenségét járja körbe a nyelvi fordulatból kinövő narratív fordulat következményeit taglalva. Ez az a fejezet, melyben egy eladó-hallgatói interakció követhető: az előadás utolsó etapja előtt elhangzik a visszacsatoló kérdés, mennyire

volt érthető az előadás, erre három hallgatói válasz érkezik, s nem lövöm le a poént, a harmadik az, mely értékelő mozzanatot is tartalmaz, illetve az olvasó leginkább itt érzékelheti azt is, milyen humorra hagyatkozik az előadó. A hatodik fejezet egy, a korábbiaknál evidensebben filozófiai jellegű kérdésfelvetést jár körül: milyen tartalommal tölthető fel a történeti tapasztalat, milyen tudományos és tapasztalati keretei lehetnek a fogalomnak, hogy aztán a hetedik fejezetben a vizualitás kortárs kultúrát és történetiséget alakító komponenseire kérdezzen rá. Be kell valánom, hogy számomra ez a 7. fejezet volt az, melyben azt éreztem, hogy az érvelés tere a korábbiakhoz képest beszűkül. Erre a szöveg is figyelmeztet, amikor sarkos megállapításokat tesz a történeti film és a dokumentumfilm történetiség-tapasztalatban játszott szerepéről, s elismeri, hogy ezek a megállapítások egyéni véleményt tükröznek. Ennek ellenére úgy érzem, hogy az a kultúrkritikai távlat, mely megszólal ezekben a mondatokban, pedagógiai szempontból nem produktív, mert pontosan azt a területet diszkreditálja, mellyel a hallgatóság a leginkább rá képes kapcsolódni az előadások problematikájára. Ugyanitt éreztem azt is, hogy a képi fordultnál hivatkozott első szerző, W. J. T. Mitchell bemutatása enyhén pontatlan, ugyanis a nála megjelenő képi átpolitizáltság kifejtése nem történik meg, s annak mélységét szem elől téveszti a bemutatás. A nyolcadik fejezet történelem és művészet viszonyát tárgyalja az idő/időhöz való viszony megértésének horizontján, s néhány műalkotás-elemzés is bekapcsolódik itt az érvelés menetébe, majd megjelenik a *cultural studies*,

illetve Gilles Deleuze munkásságának érzetegység és érzetstruktúra vonatkozása, mely átvezet a kilencedik fejezet ellentörténelem-konceptióihoz. A történelem átpolitizáltságának többször érintett problémáját itt az újrakeretezés két radikális hagyománya, a nőtörténelem és a posztkolonializmus ilusztrálja. Az utolsó fejezet a történelem hasznosíthatóságának többféle modelljét járja körül – azzal a konklúzióval, melyet a kötet fűszövege Nietzsche nyomán kiemel: „a történelmet az élet céljából tanulmányozzuk”. Ezekben az előadásokban a hallgató azt sajátíthatta el, hogy a történeti odafordulás gyakorlása a nehezebb utat jelenti, a „jelen kritikai történetét”.

Miközben az olvasó végigmegegy a szöveg lebilincselő gondolatmenetein, természetesen folyamatosan azon gondolkodik, melyen is az a tanár, aki így, ilyen előadásokat tart, szeretne-e ott lenni ezeken az órákon, hogy érezné magát? Ilyen szempontból is nagyon merész és vagány gesztus egy ilyen kötetet kiadni. Erre a kérdésre két válaszelemet adok, s az olvasó majd kísérletezhet a saját válaszával. Az egyik személyes válasz. Végeztem filozófia szakot is (bár *outsider* maradtam ezen a tudományterületen), s ami az én karteziánus gondolkodási stílusom számára mindig is nagyon fura maradt a filozófiában, az a gondolatmenetek logikája, hogy mi miből következik éppen ott, ahol. Tudom, hogy a filozófia sokak szerint éppen ennek a problémakörnek a tudománya. Ennél a gondolatvezetésnél számomra éppen az volt a lefegyverző, hogy jól láttam a haladási irányt, s ez talán a kötet legnagyobb pedagógiai erénye. A másik elem pedig egy következő felhívás az olvasóhoz. Amíg a nem

zavarba ejtően széthivatkozott, de a kérdéskör legjelentősebb gondolkodóit felvonultató előadásszövegeket olvastam, folyamatosan figyeltem azokat az értékelő megjegyzéseket, melyek egy-egy szerző neve mellett felmerültek. Most ezeket nem fogom itt felsorolni, de figyelje majd meg a mindenkori olvasó is, hogy az előadó milyen kánont képez meg ebben az előadás-sorozatban, s ki az az egyetlen szerző, akinek munkáját a „parádés” jelzővel illeti.

Kritika. A recenzió tematikus felépítését is a könyvből tanultam: a történetírás forrásfeltár, forráskritikát végez, kontextust épít-értelmez, majd a kritikában nyeri el legitimitását. Számomra a leginkább

hiányzó eleme az érvelésnek a média szerepének kiiktatása és kizárólagos negatív megidézése. Pedig amikor a múltat a jelen kritikai történetének horizontján olvassuk, nem tekinthetünk el a jelent keregető legfontosabb társadalmi gyakorlat, a médiaműködés szerepétől, még akkor sem, ha társadalmi szerepét kizárólag károsnak értékeljük. Lehet, hogy csak tíz előadásból állt a félév, de én egy tizenegyedik órát, mely a média és történetiség viszonyát tárgyalta volna, nagyon szívesen meghallgattam volna.

Végül pedig ne felejtjük el, mennyire fontos történeti forrás lesz ez a könyv a pandémia alatti egyetemi oktatás totális történetéhez.

Keszeg Anna

István Benedek – Tamás Szöllősi

■ ***The Role of Mobile Applications in Destination Branding***

Keywords: *destination branding, mobile communication, owned media, tourism apps*

This paper provides a general overview regarding the role of mobile applications in the communication strategies adopted by destinations. Our study focuses on mobile apps administrated by the county councils and county level DMO organizations in Romania. Based on previous research, this study examines several criteria in order to analyse these owned media channels from a destination branding perspective, including the brand naming, brand management, brand communication, available languages, social networking connections, and visual identity. Current good practices and future recommendations are also included.

A. Zoltán Biró

■ ***Informal Strategies in Rural Areas***

Keywords: *Szeklerland, rurality, informal strategies*

The introductory study of the thematic issue discusses the socio-historical and contemporary processes that make the operation of informal strategies common, important, and useful for the regional actors. It briefly describes research experiences and areas for further analysis on this topic, carried out within the framework of WAC – Centre for Regional and Anthropological Research.

A. Zoltán Biró – Judit-Tünde Kovács

■ ***Informal Knowledge Acquisition among Farmers***

Keywords: *innovative agricultural enterprises, learning practices, tacit knowledge*

The role of tacit knowledge has become important in the context of the process of valorisation of rural areas, the “new rural development paradigm”. The utilisation of local resources and the social embeddedness of development initiatives also bring to the fore the question of what, how much, and how rural development actors make use of the available tacit knowledge, which is a product of the functioning of local society and rural areas. This question is particularly relevant in the context of agriculture in rural areas, since this economic sector may also have a large stock of knowledge that can be useful for development based on local conditions. The topic is also on the agenda in the context of agriculture in Szeklerland. In our study we attempt to outline the formal and informal ways of knowledge acquisition and to examine the role of the incorporation of early childhood experiences as a component of informal knowledge.

Julianna Bodó

■ ***The Role of Informal Practices in the Symbolic Use of Space in Szeklerland***

Keywords: *symbolic use of space, formality, informality, local identity*

The study analyses how the symbolic use of public space in rural settlements in Szeklerland uses informal tools to build local identity. The study focuses on the practices of the three decades after the regime change in 1989, and outlines the informal practices of the previous era in order to contextualise the phenomenon more deeply. The symbolic use of space

in this region – where the Hungarian population lives in a minority status – has a powerful national identity-building function, a role that gives rise to a whole range of informal solutions. In addition to formal, official frameworks, informal solutions show a continuous operation in the examined period but can be categorised according to changing trends depending on the political and socio-cultural conditions of each period.

Judit Jakab

■ ***Informal Solutions Used by Teachers in Roma-Majority Classes***

Keywords: *education of Roma pupils, teachers, informal solutions*

In our region (Ciuc Basin, Harghita County), the mass school enrolment of Roma pupils has brought many challenges for schools and teachers. For students from different cultural/social backgrounds, the controlled world of school is quite unfamiliar. In the absence of institutionalised solutions and procedures, teachers try to bring the two worlds closer together. In my paper I investigate the practice of informal solutions used by teachers in Roma-majority schools and classes. For many of them, informality is an instrument to cope with situation they have no control.

Eszter Kovács

■ ***Approaches to Studying Informality***

Keywords: *informality, characteristics of the phenomenon, theoretical questions, sociocultural factors*

This study discusses the theoretical aspects of informality and the frameworks examined by different scientific fields, and the place of the most important eras and trends

of the phenomenon in the social sciences (economic sociology, economic anthropology, informal economy studies, communist studies, post-communist studies, urban studies, etc.), in addition to the results of the Hungarian literature and related research in Szeklerland. On the one hand, it makes an attempt to systematise the already existing knowledge of informality, and on the other hand, it deals with the theoretical questions of the phenomenon itself, particularly related to the findings concerning the social and sociocultural factors of informality. The purpose of this is to replace the informal economy, which occupies a dominant place in the literature, with cultural life, the social sphere, education, everyday human relations, and information acquisition, etc., which is intensively present in the area of informality. In summary, this work wishes to summarise the already formulated characteristics of the phenomenon of informality and the combination of these characteristics. It offers a range of approaches and analysis options for those who want to investigate the phenomenon.

Sándor Oláh

■ ***“There Has Been a Lot of Controversy over the Restitution of Lands”***

Keywords: *land ownership, state intervention, rurality, informal strategies*

The paper analyses the relationship between the central, state power and local society in the context of two changes in individual land ownership (collectivisation and the restoration of individual land ownership after the 1989 regime change in Romania) in

a social-historical context. The author describes the informal strategies used by local rural society in this relation.

Orsolya Sarány

■ ***Rural Areas, Media, Public Spheres***

Keywords: *regional media, media representations, regional public spheres*

The regional medias of smaller or larger regions are an integral part of the Hungarian minority public sphere in Romania; moreover, these represent the most characteristic type of Hungarian media in Transylvania. Their thematisation, distribution and market are related to the region they are published in, while the main aim of their activity is to represent the society of that region. In this study, I try to find some aspects and procedures of how the regional media contributes to the representation of the rural areas, through the description of some structural and operational features of the Hungarian language media – print, online media, television channels and radio stations. The aim of this study is to examine the position and role of the official media between the informal and formal public spheres.

Ágnes Sárosi-Blága

■ ***Signs of a New Entrepreneurial Model? The Bricolage Process of Agricultural Enterprises in Szeklerland***

Keywords: *new entrepreneurial models, agricultural enterprises, spatial bricolage, innovation*

In the context of the new economy approach and the group of entrepreneurs who show signs of an innovative entrepreneurial model,

who try to adapt to the needs of rural society and rely primarily on local resources, agricultural entrepreneurs are a specific group. An important characteristic of this model is the importance of “bricolage” solutions, personal components, resources of the immediate environment and social embeddedness. This analyses the components and informal solutions in the construction process of innovative agricultural enterprises in Szeklerland, which may well outline a new innovative entrepreneurial model. Analysing this model is important to understand the role of rural entrepreneurship in society and to raise awareness of the importance of innovative approaches in this field.

Mária-Magdolna Szász

■ ***“I’ll Call if I Have a Problem...”: Informal Relationships in Parents’ Attitudes towards School in the Rural Environment***

Keywords: *parental involvement, parent-school relationship, rural school, rural society*

An important objective of the education system and educational institutions is to improve the effectiveness of cooperation with parents. The COVID-19 pandemic situation has highlighted the problems of cooperation with parents and has accelerated the change in the forms of cooperation. This paper addresses the question of how rural society is responding to this challenge. What does it accept, support, or negate among the forms of cooperation that have been established and institutionalised in the past? How does it relate to new and as of yet uninstitutionalised possibilities and forms of cooperation? What new forms of coope-

ration does it initiate or support? The field of the analysis is the region of Caşin, Harghita County, Romania. Through personal participatory fieldwork, social history analysis, questionnaire data collection, and a series of interviews, I have been investigating the practice of parental involvement over the last four years, including changes in the relationship between parents and teachers. The study attempts to illustrate the patterns of formal and informal relationships that emerge and operate in rural settings, as interpreted by parents.

Kinga Katalin Székely

■ ***Beyond the Numbers: Personal and Informal Characteristics of Tourism Businesses in Szeklerland***

Keywords: tourism in Szeklerland, tourism businesses, informal solutions, personal components

The study focuses on the group of regional tourism entrepreneurs who, after the change of regime in Romania in 1989, built up their own businesses “from the bottom up”, relying on personal resources and knowledge acquisition. These are, in most cases, small or medium-sized businesses and rely to a significant extent on a family background. Based on interview research, case studies, and personal field experience in Harghita County, I examine the role of individual, ad hoc, creative solutions (informal procedures) based on personal skills in establishing, developing, and running businesses, which play a role in both fitting into formal structures and in their success.

Pártoló tagok

András Sándor – író, költő, Nemesvita
Dr. Barabási Albert László – fizikus, akadémikus, Budapest
Bencsik János – képzőművész, Budapest
Dr. Nicholas Bodor – vegyészprofesszor, Miami
Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest
Kelemen Hunor – író, politikus, az RMDSZ elnöke
Dr. Kovalszky Péter – orvos, az AMBK elnöke, Detroit
Lauer Edith – politikus, az AMBK volt elnöke, Cleveland
Markó Béla – költő, politikus, Marosvásárhely
Dr. Romsics Ignác – történész, akadémikus, Göd
Dr. Úry Előd – fogorvos, az Erdélyi Kör elnöke, Sopron
Dr. Varga István – ügyvéd, Orosháza

Támogató tagok

Ágh István – költő, Budapest
András István – teológiai professzor, Gyulafehérvár
Árkossy István – képzőművész, Budapest
Dr. Avornicului Mihály – egyetemi adjunktus, Kolozsvár
Bartók Julianna – tanár, Kolozsvár
Dr. Bitay Enikő – akadémikus, Kolozsvár
Dr. Buchwald Péter – vegyész, Kolozsvár
ifj. Dr. Buchwald Péter és Dr. Buchwald Amy – tudományos kutatók, Miami
Dr. Csapody Miklós – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Cseh Áron – jogász, diplomata, Budapest
Csöregi Csenge – rendezvényszervező, Budapest
Péter Deák – statikus mérnök, Zürich
Dr. Deréky Pál – irodalomtörténész, Bécs
Dr. Egyed Ákos – történész, akadémikus, Kolozsvár
Ferencz Éva – levéltáros, Marosvásárhely
Dr. Amedeo Di Francesco – egyetemi tanár, Nápoly
Füzi László – irodalomtörténész, főszerkesztő, Kecskemét
Dr. Geréb Zsolt – teológiai professzor, Kolozsvár
Judik Zoltán – építészmérnök, Budapest
Kálóczy Béla Tibor – nyugdíjas köztisztviselő, Halásztelek
Kerekes György – szerkesztő, Kolozsvár
Dr. Kiss András – orvos, Pócsmegyer
Kiss Károly – ny. agronómus, Élesd
Kónya-Hamar Sándor – költő, közíró, Kolozsvár
Korniss Péter – fotóművész, Budapest
Dr. Kovács András – művészettörténész, akadémikus, Kolozsvár
Dr. Kovács Zoltán – egyetemi docens, Kolozsvár
Könczey Elemér – grafikus, Kolozsvár
Molnár Judit – szerkesztő, Nagyvárad

Nagy Éva – ny. tanár, Calgary
Dr. Nagy Mihály Zoltán – főlevéltáros, Nagyrárad
Dr. Pomogáts Béla – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Singer Júlia – biostatistikus, Budapest
Dr. Sipos Dávid – idegvezető, Kolozsvár
Dr. Szarka László – egyetemi tanár, Komárom
Dr. Szász István Tas – orvos, Leányfalu
Dr. Tamás Ernő és Sedlmayer Ella – Sopron
Dr. Tankó Attila – orvos, Budapest
Dr. Tibori Szabó Zoltán – szerkesztő, Kolozsvár

A lapszámot szerkesztette:

Biró A. Zoltán (vendégszerkesztő)
és **Keszeg Anna**

Bányász Anna (1996) – fotográfus,
Cyergyőtyúfalva

Benedek István (1988) – kommunikáció-
szakember, PhD, egyetemi tanár-
segéd, BTE, Kolozsvár

Biró A. Zoltán (1955) – társadalom-
kutató, kulturális antropológus, PhD,
KAM – Regionális és Antropológiai
Kutatások Központja; egyetemi tanár,
Sapientia EMTE, Csíkszereda

Bodó Julianna (1954) – társadalom-
kutató, kulturális antropológus, PhD,
KAM – Regionális és Antropológiai
Kutatások Központja; egyetemi tanár,
Sapientia EMTE, Csíkszereda

Jakab Judit (1967) – doktorandus,
Szociológia és Szociálpolitika Doktori
Program, Debreceni Egyetem

Keszeg Anna (1981) – kultúrakutató,
PhD, egyetemi docens, Moholy-Nagy
Művészeti Egyetem, BTE, Budapest-
Kolozsvár

Kovács Eszter (1991) – szociológus,
PhD, óráadó oktató, Pázmány Péter
Katolikus Egyetem Kommunikáció- és
Médiatudományi Intézet, Budapest
Kovács Judit-Tünde (1990) – doktoran-
dus, Szociológia és Szociálpolitika
Doktori Program, Debreceni Egyetem

Oláh Sándor (1954) – társadalomkutató,
KAM – Regionális és Antropológiai
Kutatások Központja, Csíkszereda

Sarány Orsolya (1993) – doktorandus,
Humán Tudományok Doktori Iskola,
Debreceni Egyetem

Sárosi-Bilága Ágnes (1989) – szociológus,
PhD, KAM – Regionális és Antro-
pológiai Kutatások Központja,
Csíkszereda

Sebestyén Kinga (1998) – irodalom-
történész, tanár, Talentum Református
Iskola, Kolozsvár

Székely Kinga Katalin (1984) – kom-
munikáció szakember, PhD, egyetemi
adjunktus, Sapientia EMTE, Csíkszereda
Szöllősi Tamás (1990) – restaurátor,
doktorandus, Nemzeti Közszolgálati
Egyetem, Budapest

Szász Mária-Magdolna (1994) – Szocio-
lógia és Szociálpolitika Doktori Program,
Debreceni Egyetem

nka

MINISZTERIUM
KULTURÁLI

„Milyen társadalom konstruálódik olyan térségben, amelyben – a társadalomtörténeti tapasztalat tanúsága szerint – a hatalmi struktúrák a térségi szereplők megítélése szerint tartósan »idegenek«, amelyben a formális és az informális világ gyakorlatilag naponta ütközik egymással? A két szint néha kiegészíti egymást, egyes esetekben párhuzamosan működnek egymás mellett, máskor oppozícióban vannak egymással. Az egymáshoz való viszony néha hangos és látványos eseményekben jut kifejezésre, máskor rejtett, vagy éppen társadalmi tabu teszi láthatatlanná. Az informális stratégiák néha háttérbe szorulnak, de gyorsan tudnak aktivizálódni, amikor szükség van rájuk. Az informalitás társadalmi tudásra támaszkodik, és működése révén újratermeli ezt a közösségi tudást.”

(Biró A. Zoltán)

ISSN 1222 8338

10 LEJ
800 FT

INFORMALITY IN RURAL AREAS
MEDIUL RURAL INFORMAL